

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 1 (2018)

Павлодар

МАЗМҰНЫ**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации

№ 14210-Ж

выдано

Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан**Тематическая направленность**публикация материалов в области истории,
правоведения и общественных наук**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,**ассоц.проф. (доцент)***Редакция алқасы – Редакционная коллегия**Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*Казиминова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

© ПГУ имени С. Торайгырова

Әбдиман Ж. Ө.

Қазіргі лингвистикадағы ұлықтау дискурсының зерттелуі9

Әлімжанова Г. М.

Ұлттық тілдік әлем суреті және оның компоненттері 17

Андрющенко О. К.

Павлодар сауда мекемелердің номинацияның мотивтік ерекшеліктері27

Ауезова А. Т.

Ресми хаттың стиль ерекшеліктері34

Ахетов М. Қ., Жанұзақова Қ. Т.

Қазақтың ауызекі сөйлеу дәстүрі мен шешендік өнерінің ұлттық ерекшеліктері41

Ахетов М. Қ., Жанұзақова Қ. Т., Керімхан М. Б.

Қадыр Мырзалиевтің шешендігі51

Әбдиманұлы Ө.

Абайтану және Алаш зиялылары60

Әбдіқалық К. С., Рахманова Н. М.

XVIII ғасырдағы жыраулар мұрасының текстологиясы71

Әбдіқалық К. С., Тулекова М. А.

М. Өтемісұлы мен Ш. Жарылғасұлы өлеңдеріндегі мәтіндік айырымдар ...78

Әбутәліп О., Слямбеков Қ. Б.

Космонимдер: күнтізбе жүйесіне тән ұғымдар мен оның мәдени-шарттылық сипаттамасы87

Әміреев Н. Ә.

Ойды жеткізудегі әдеби тілдің рөлі94

Әлімхан А. Ә.

Әдеби ономастиканың маңызы мен қызметі 103

Есімсейтов Б. Р., Қоқышева Н. М.

Сөзжасамдық ұяның сөзжасамдық әлеуеті 110

Жантоғұлова Г. У.

Василий Аксеновтың авторлық тұжырымдамасындағы саяси мәтін 117

Жанұзақова Қ. Т., Серикова Т. С.

М. Мағауиннің «Жармақ» романындағы дәстүрлі ұлттық құндылықтар (ұлттық код) мәселесі 126

Жеңіс Н., Қиынова Ж. К.

Заманауи қазақстандық жазушылардың шығармашылық трансмәдени феномені135

Жүкенова Ж. Д.

Текеметтің көркемдік қасиеттері 142

Какимова М. Е., Қадыров А. Ж., Синбаева Г. К., Қадыров Ж. Т.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени сипаты 151

Картаева А. М. Абайдың эстетикалық дүниетанымы	163
Қасымова Р. Т. Ғылыми-техникалық дискурс және тұлға	172
Қадыров Ж. Т., Есембеков Т. О., Жүсіпов Н. Қ., Тұрсынов Б. С. Сафуан Шаймерденов шығармаларының көркемдік құралдары	185
Қапасова Б. Қ., Кадирова Ж. Ә. Әлеуметтік журналистиканың кейбір мәселелері	199
Кенжеұлова А. С. Жарнамалық мәтіндерді когнитивті-прагматикалық аспектілерде салыстыру (орысша және қазақша жарнама мәтіндері қарастырылған) ..	206
Көшекова А. Р. Заманауи ағылшын тіліндегі контаминация еселі сөзжасамдық тетігі рөлі	214
Манаенко Г. Н. Когнитивтік-коммуникативтік феномен ретінде дискурстың құрылымы ..	224
Мұқажанова Л. Ф. ЖОО-дағы Орыс тілінің сабақтарында рухани жаңару идеясын жүзеге асыру	234
Мукатова М. Н., Ниязова А. Е. Заманауи қоғамдағы көп тілдіктің рөлі	243
Муминов С. О. А. Белыйдың «Петербург» романындағы мифологиялық мәнмәтіндері ...	250
Нұрғали Қ. Р., Толбаева Д. Е. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш сауал» шығармасындағы еңбек концептісі: аудармасын талдау тәжірибесі	262
Сәбитов Р. С. Әлемдік тележурналистикадағы контент өндірісін дамыту үрдісі	268
Тұңғышбаева Б. Қ. Техникалық жоғарғы оқу орнындағы мамандық тілді оқыту технологиясындағы терминдердің құрылымды-семантикалық талдау рөлі	276
Түркістанова С. Ә. Баламалы сөздің фонетикалық жағын фонетикалық құзыреттілікті қалыптастырудың маңызды факторы ретінде оқыту	282
Тұрышев А. Қ., Жұманбаева Р. О. Түркітанушы – Ш. Уәлиханов	290
Чекина Е. Б. Модельдеу тілдік емес жоғары оқу орнында «орыс тілі» курсының оқытудың жүйелік мазмұнының компоненті ретінде	298
Авторларға арналған ережелер.....	309

СОДЕРЖАНИЕ

Абдиман Ж. О. Исследование инаугурационного дискурса в современной лингвистике	9
Алимжанова Г. М. Национальная языковая картина мира и составляющие ее компоненты ...	17
Андрющенко О. К. Мотивационные особенности номинаций торговых учреждений Павлодара	27
Ауезова А. Т. Особенности стиля делового письма	34
Ахетов М. К., Жанузакова Қ. Т. Национальные особенности казахской речевой традиции и ораторского искусства	41
Ахетов М. К., Жанузакова Қ. Т., Керимхан М. Б. Ораторское мастерство Кадыра Мырзалиева	51
Абдиманулы О. Абаеведение и интеллигенция Алаш	60
Абдикалык К. С., Рахманова Н. М. Текстология наследия жырау XVIII века	71
Абдикалык К. С., Тулекова М. А. Текстовые различия стихотворений М. Утемисулы и Ш. Жарылгасулы	78
Әбутәліп О., Слямбеков Қ. Б. Космонимы: понятие свойственное календарной системе	87
Амреев Н. А. Роль литературного языка в выражении мыслей	94
Алимхан А. А. Значение и функций литературной ономастики	103
Есимсейтов Б. Р., Кокишева Н. М. Словообразовательный потенциал словообразовательного гнезда	110
Жантогулова Г. У. Политический текст в авторской концепции Василия Аксенова	117
Жанузакова К. Т., Серикова Т. С. Традиционные национальные ценности (национальный код) в романе М. Магауина «Жармақ» («Нетопырь»)	126
Женис Н., Киынова Ж. К. Феномен творческой транскультурной личности современных казахстанских писателей	135
Жукенова Ж. Д. Художественные свойства текемет	142

Какимова М. Е., Кадыров А. Ж., Синбаева Г. К., Кадыров Ж. Т. Лингвокультурная характеристика пословиц и поговорок в казахском и английском языках	151
Картаева А. М. Эстетическое мировоззрение Абая	163
Касымова Р. Т. Научно-технический дискурс и личность	172
Қадыров Ж. Т., Есембеков Т. О., Жусипов Н. К., Турсынов Б. С. Художественные средства произведений Сафуана Шаймерденова	185
Капасова Б. К., Кадирова Ж. А. Некоторые проблемы социальной журналистики	199
Кенжегулова А. С. Сравнительный анализ рекламных текстов в когнитивно-прагматическом аспекте (на материале русских и казахских рекламных текстов)	206
Кошекова А. Р. Контаминация в роли продуктивного словообразовательного механизма в современном английском языке	214
Манаенко Г. Н. Структура дискурса как когнитивно-коммуникативного феномена	224
Мукажанова Л. Г. Реализация идеи духовного возрождения на занятиях по русскому языку в ВУЗЕ	234
Мукатова М. Н., Ниязова А.Е. Роль мультимедийного образования в современном обществе	243
Муминов С. О. Мифологические контексты романа А. Белого «Петербург»	250
Нурғали К. Р., Толбаева Д. Е. Концепт труда в произведении Шакарима Кудайбердиева «Үш сауал»: опыт анализа перевода	262
Сабитов Р. Тенденция развития создания контента в мировой журналистике	268
Тунғушбаева Б. К. Роль структурно-семантического анализа терминов в обучении языку специальности в техническом вузе	276
Туркистанова С. А. Обучение фонетической стороне иноязычной речи как важный фактор формирования фонетической компетенции	282
Турьшев А. К., Жуманбаева Р. О. Тюрколог – Ш. Уалиханов	290
Чекина Е. Б. Моделирование как системный компонент содержания обучения в курсе «Русский язык» в неязыковом вузе	298
Правила для авторов	309

CONTENT

Abdiman Zh. Investigation of inaugural discourse in contemporary linguistics	9
Alimzhanova G. M. National linguistic picture of the world and its constituent components	17
Andryuchshenko O. K. Drivers behind the nominations of Pavlodar trade facilities	27
Auezova A. T. Peculiarities of the business letter style	34
Akhetov M. K., Zhanuzakova K. T. National features of Kazakh speech traditions and oratory	41
Akhetov M. K., Zhanuzakova K. T., Kerimhan M. B. Oratory skills of Kadyr Myrzaliev	51
Abdimanuly O. Abay studies and Alash elite	60
Abdikalyk K. S., Rakhmanova N. M. Textual heritage of the XVIII century zhyrau	71
Abdikalyk K. S., Tulekova M. A. Text distinctions of works of M. Utemisuly and Sh. Zharylgasuly	78
Abytalip O., Slyambekov K. Cosmonyms: The intrinsic concept of the calendar system	87
Amreev N. A. The role of literary language in expressing your thoughts	94
Alimkhan A. Meaning and functions of literary onomastics	103
Yessimseitov B. R. The word-formation potential of the word-formation nest	110
Zhantogulova G. U. Political reflection in author's concept of Vasili Aksekov	117
Zhanuzakova K. T., Serikova T. S. Tradition national values (National code) in the novel by M. Magauin «Zharmak» («Bat»)	126
Zhenis N., Kiynova Zh. K. Phenomenon of the creative transcultural person of modern Kazakhstan writers	135
Zhukenova Zh. Artistic features of tekemet	142
Kakimova M. Y., Kadyrov A. Zh., Sinbayeva G. K., Kadyrov Zh. T. Linguocultural characteristics of proverbs and sayings in the Kazakh and English languages	151
Kartayeva A. M. Aesthetic world view of Abai	163

Kassymova R. T.	
Scientific and technical discourse and personality	172
Kadyrov Zh. T., Esembekov T. O., Zhussupov N. K., Tursynov B. S.	
Artistic means of Safuan Shaimerdenov's works	185
Kapasova B. K., Kadirova Z. A.	
Some issues of social journalism	199
Kenzhegulova S.	
Comparative analysis of advertising texts in the cognitive-pragmatic aspect (on the material of Russian and Kazakh advertising texts)	206
Kosheikova A. R.	
Blending as a productive word-formative mechanism in the modern English language	214
Manaenko G. N.	
The structure of discourse as a cognitive and communicative phenomenon	224
Mukazhanova L. G.	
Realization of the idea of spiritual revival in the lessons of the Russian language	234
Mukatova M. N., Niyazova A. E.	
The role of multilingual education in contemporary society	243
Muminov S. O.	
The mythological contexts of the novel of A. Bely «Petersburg»	250
Nurgali K., Tolbayeva D.	
The concept of labor in the work of Shakarim Kudaiberdiev «Ush saual»: the experience of the translation analysis	262
Sabitov R.	
The tendency of development of content creation in the world journalism	268
Tungushbaeva B. K.	
The role of structural-semantic analysis of terms in training language specialties in technical higher education	276
Turkistanova S. A.	
Teaching the phonetic side of an alternative speech as an important factor in the formation of the phonetic competence	282
Turyshev A. K., Zhumanbaeva R. O.	
Turkologist – Shokan Ualikhanov	290
Chekina E. B.	
Simulation as the system component of teaching content in the course «Russian language» in non-linguistic higher education institution	298
Rules for authors	309

ГРНТИ 17.01.09

Ж. О. Абдиман

PhD докторант, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан
e-mail: abdiman.za@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ИНАУГУРАЦИОННОГО ДИСКУРСА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Изучение политического дискурса относится к наиболее актуальным задачам современной лингвистики. В статье определяется понятие политического дискурса, делается обзор его важнейших особенностей и основных функций. Рассматривается такой феномен как «инаугурационный дискурс», который представляет собой субдискурс президентского дискурса в системе общеполитического дискурса. Целью исследования является определение места инаугурационной речи, которая особо выделяется в жанровом пространстве политического дискурса. Инаугурационная речь является одной из важнейших речей президента, во время которой он перед страной и всем миром в заданной форме торжественно заявляет о том, что принимает на себя высокие обязанности президента.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, инаугурационный дискурс, инаугурационная речь

ВВЕДЕНИЕ

Инаугурационная речь – первое официальное обращение новоизбранного президента к своим согражданам, одна из важнейших церемоний в социально-политической жизни страны. Она является «обрядом посвящения, ритуалом перехода, во время которого новоизбранный президент наделяется полномочиями президентства» [1, 282].

Несмотря на то, что цели политического дискурса разнообразны, большинство ученых сходятся во мнении, что главной его целью, предопределяющей ее предназначение, является борьба за власть. Так, В. З. Демьяненко, отмечает, что предназначением политического дискурса является внушение адресатам, то есть гражданам, необходимость «политически правильных» действий, борьба за власть, убеждение народа и побуждение их к действиям [2, 38].

Политический дискурс является молодой и междисциплинарной наукой. Исследователи до сих пор не пришли к общему мнению как в определении границ общего понятия дискурс, так и в уточнении его содержания как политического дискурса.

В широком понимании, термин политический дискурс – это совокупность «всех речевых актов, используемых в политических дискуссиях, а также правил публичной политики, освященных традицией и проверенных опытом» [3, 6].

Политический дискурс многогранен, тем не менее по характеру ведущей интенции выделяются 3 вида жанров политического дискурса: 1) ориентационные жанры, к которым относятся партийная программа, конституция, послание президента, указ, соглашение; 2) агональные жанры – лозунг, рекламная речь, предвыборные дебаты, парламентские дебаты; 3) ритуальные, или эпидейктические жанры – обращение к народу, инаугурационная речь, то есть речи с преобладанием фатики над информативностью [4, 270].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Инаугурационный жанр часто характеризуется как субдискурс президентского дискурса в системе общеполитического дискурса. Мы понимаем его как «действие, отражающее традиционные ценности, и национальные ментальные особенности общества в условиях перехода и легитимизации государственной власти» [5, 207].

Для политического и инаугурационного дискурса, как считают многие исследователи, характерны следующие языковые особенности:

- использование клише и штампов для предоставления информации в более сжатой и доступной форме;
- аксиологизация лексики для воздействия на сознание читателя;
- дефинирование более сложных, разветвленных терминов для придания им новых смысловых [6, 53].

Инаугурационные речи американских президентов, как жанр политического дискурса существует в Америке более двухсот лет. Они были изучены специалистами по риторике, лингвистами с разных сторон, а в нашей стране и сами инаугурационные речи и традиция их изучения не имеют столь длительного опыта.

В своей работе Г. Г. Почепцов описал четыре категории национальных символов, которые были включены в инаугурационные обращения президентов США:

- 1) подлинный – форма правительства, Америка, моя / наша страна и т.п.;

- 2) историческая отсылка – великое прошлое, предки, отцы-основатели;
- 3) фундаментальные концепты – Бог, Конституция, свобода, благополучие;

- 4) ожидание – уверенность в будущем [7, 384].

Действительно как отмечают исследователи, в инаугурационных речах президентов США прослеживается преемственность национальных идеалов и традиций, устойчивая композиционная структура: «клятва президента; обещание достойно исполнять свои обязанности; обращение к историческому прошлому и новизне ситуации; изложение принципов внутренней и внешней политики; идеологическое осмысление насущных проблем; убеждение в великом предназначении Америки; обращение к Богу; оптимистический финал выступления» [8, 93].

Известные американские специалисты по президентской риторике К. Кэмпбелл и К. Джеймисон подтверждают, что инаугурационным речам свойственны черты эпидейктической речи. Они выделяют следующие взаимосвязанные элементы, которые определяют основу президентской инаугурационной речи: а) объединение аудитории в единый народ, единую нацию, как свидетеля и полноправного участника церемонии легитимизации нового президента; б) обращение к прошлому как источнику традиционных ценностей нации; в) провозглашение политических принципов, которыми будет руководствоваться новое правительство; г) придание законной силы самому институту президентства [9, 204].

В. Бэзли поддерживая теорию К. Кэмпбелл и К. Джеймисон, добавляет, что «инаугурационная речь это и ритуальная, и эпидейктическая (речь), комбинация, в которой главам государств предоставляется возможность продвинуть определенные базовые понятия Американского политического сообщества, которые передают их собственные планы и партийные идеи. Вместе с тем, они могут ознакомить слушателей с Американской культурой, дать возможность (главам) напомнить гражданам Америки, то, что они должны знать или то, во что они должны верить, тем самым выполняя дидактические функции риторики» [10, 10].

Согласно результатам системного и аналитического исследования американской президентской риторики А. Т. Тамзиной все инаугурационные речи американских президентов в течение XIX века были основаны на модели первой инаугурационной речи Т. Джефферсона. В своей речи президент затронул такие темы как принципы Союза, его республиканский характер и стремление к примирению со своими оппонентами. Но в XX века В. Вильсон создает новую тенденцию в жанре инаугурационной речи. Он нацеливается на нужды общества и желания народа, для него очень важным является удержание внимания публики и заверения аудитории в том, что они будут

выполнены. Именно В. Вильсон заложил основу доктрины риторического президентства, представив альтернативную модель инаугурационной речи [11, 37].

Согласно Б. Гронбек церемония инаугурационных речей «соединяет прошлое с настоящим и даже с будущим в символическом акте воспоминания (remembrance), легитимации (legitimation) и торжественного празднования (celebration)». Он объясняет каждый этап следующим образом:

1 Во время церемонии выборочно описывается и обретает идеологическую интерпретацию прошлое, чтобы герои того времени служили современными образцами для подражания. Противники того времени оказываются тем самым близки нынешним Мифы используются для того, чтобы объяснить происхождение народа, насущные обстоятельства и завтрашний триумф.

2 Прошлое также является частью процесса легитимации, наделяющего полномочиями институциональное лицо, утверждающего акты и формулирующего нормы коллективного и индивидуального поведения. Поскольку прошлое является источником ориентации человека и культуры, оно используется во время социально-политического перехода, чтобы обновить основные обязательства общества перед институтами, органами социального управления и подчеркнуть понимание того, что значит быть «гражданином» данной культуры.

3 В переходных моментах прошлое торжественное празднуется. Праздничные мероприятия могут быть мотивированы по разным взаимным нуждам, включая прославление прошлых триумфов с надеждой на будущие победы, сравнение почитаемых героев с избранным главой [12, 226].

По мнению Э. А. Иванян, «инаугурационная речь – это не просто текст, а содержательная сердцевина театрализованного политического шоу, сопровождающего вступление нового президента в должность, – своеобразного праздника американской государственности. Подчеркнутая театральность определяет патетический, местами высокопарный и вычурный стиль инаугурационной речи, акцентирующий внимание на неординарности ситуации и величии момента. Позднейшими порождениями этой стилистики станут такие понятия, как «американский дух», «американский образ жизни», «американская мечта», «американская исключительность» [13, 10].

Р. Джослин подчеркивает, что инаугурационную речь можно охарактеризовать как «безопасную риторику», так как в ней нет ничего, что могло бы бросить вызов, вызвать чье-то недовольство, несогласие или возражение. [14, 316]

Е. И. Шейгал считает, что инаугурационное обращение президента занимает особое место в жанровой структуре политического дискурса, «... маркировано единичным адресатом, жестко привязано к определенному

политическому событию, фиксировано во временном и пространственном плане», и на основании этого выделяет четыре основных функций:

1 интегративная функция – утверждение единства нации;

2 инспиративная – воодушевление на предстоящие великие дела и прославление ценностей;

3 декларативная – провозглашение новым президентом принципов своего правления;

4 перформативная – демонстрация готовности и способности выступать в качестве лидера, понимание ответственности и признание ограничений исполнительной власти.

Каждая функция находит свое выражение в специфическом наборе топосов. Например, для интегративной функции характерны топос взаимных обязательств народа и президента и топос единства нации. Инспиративная функция актуализируется через топосы опоры на прошлое, обновления, величия нации и возвышенные эмоции. Декларативная функция реализуется в топосах долга, работы и насущных проблем. Для перформативной функции – это топос вступления в должность, а также топосы законопослушности и достойного лидера [4, 282].

Инаугурационная речь сочетает приемы логической аргументации и выразительные языковые средства. Президент, произносящий речь использует эти средства с целью эмоционально-психологического и прагматического воздействия на аудиторию, взывая к национальной гордости, патриотизму и высоким нравственным чувствам людей с помощью арсенала концептов, заложенных в национальном сознании и реконструирующих политическую картину мира [15, 205].

Исследователи президентской риторики и инаугурационных речей, в частности, утверждают, что ее можно определить, как «политический перформатив», то есть он отражает традиционные ценности и ментальные особенности государства во время перехода и легитимизации президентской власти. Инаугурационный дискурс присутствует «в текстах речей, за которыми встает особое знаковое пространство, во многом определяющее его характер: особая грамматика, особые средства и способы выражения, особые приемы воздействия, определенный круг обсуждаемых вопросов» [16, 193].

ВЫВОДЫ

Следовательно, инаугурационному дискурсу в высокой степени свойственны все основные черты общеполитического дискурса. Характерными чертами лексической особенности политического дискурса является использование политической лексики и терминологии, слов и словосочетаний с эмоционально-оценочным смыслом, риторических

приемов. Употребление данных лексических техник помогает Президенту проявить свои ораторские и лидерские качества, способствует поддержанию торжественного стиля, воздействию на сознание слушателей с целью эмоционально- прагматического воздействия на слушателей, взывая к национальной ментальности, общенациональным ценностям, заложенных в национальном сознании.

Целью инаугурационного дискурса является убеждение граждан страны в том, что президент обладает всеми качествами, чтобы вести страну в благополучное будущее, напомнить им об общих корнях, истории и ценностях, которые делают их одной страной. Одновременно инаугурационная речь как конституционно санкционированный политический акт является действенным и сильным оружием в арсенале президента.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Horban, James L.** Rhetorical Rituals of Rebirth // Quarterly Journal of Speech. –1980. – № 66. – С. 282–283

2 **Демьянков, В. З.** Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – М., 2002. – № 3. – С. 32–43. [Электронный ресурс.]– Режим доступа: <http://www.infolex.ru>.

3 **Баранов, А. Н., Казакевич, Е. Г.** Парламентские дебаты: традиции и новации. – М. : Знание, 1991. – 64 с.

4 **Шейгал, Е. И.** Семиотика политического дискурса // Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Волгоград : Волгоградский государственный педагогический университет, 2000. – С. 270–440.

5 **Шейгал, Е. И.** Инаугурационное обращение как жанр политического дискурса // Жанры речи: Сборник научн. статей. – 2002. – № 3. – С. 205-214.

6 **Бушев, А. Б.** Сборник научных трудов «Теория коммуникации и прикладная коммуникация»: // Вестник Российской коммуникативной ассоциации. – Ростов-на-Дону, 2004. – № 2. – С. 52–71.

7 **Почепцов, Г. Г.** Теория и практика коммуникации. – М. : Центр, 1998. – 352 с.

8 **Пильгун, Е. В.** Концептуализация инаугурационного дискурса президентов США // Актуальные вопросы филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков: сборник научных трудов. – 2013. – № 1. – С. 92–99.

9 **Campbell, K. K., Jamieson, K. H.** Inaugurating the Presidency // Form, Genre and the Study of Political Discourse. – Columbia, 1986. – P. 203–225.

10 **Beasley, V.** You, the people: American National Identity in Presidential Rhetoric. – College Station: Texas A&M University Press, 2004. – P. 256.

11 **Тамзина, А. Т.** Проблемы современной американской президентской риторики. – Абакан : Изд-во Хакас. гос. ун-та им. Н. Ф. Катанова, 2001. – 154 с.

12 **Gronbeck, B.** Form, genre, and the study of political discourse. Ronald Reagan’s Enactment of the Presidency in His 1981 Inaugural Address. – University of South Carolina Press, 1986. – С. 226–245.

13 Инаугурационные речи американских президентов. – М. : Стратегия, 2001. – 528 с.

14 **Joslyn, R.** Keeping politics in the study of political discourse. // Form, Genre and the Study of Political Discourse. – Columbia, 1986. – С. 301–338.

15 **Арутюнова, Н. Д.** Язык и мир человека. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.

16 **Моргун, Е. А.** Инаугурационный дискурс: понятийно-терминологические и когнитивно-прагматические основания (на материале инаугурационных речей американских президентов) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2009. – № 2 (4). – С. 192-194.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Ж. Ө. Әбдиман

Қазіргі лингвистикадағы ұлықтау дискурсының зерттелуі

Филология және әлем тілдері факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

Zh. Abdiman

Investigation of inaugural discourse in contemporary linguistics

Faculty of Philology and World Languages,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Саяси лингвистиканың ең өзекті міндеттерінің арасында саяси дискурсты зерттеу орын алады. Мақалада саяси дискурс ұғымы анықталып, оның негізгі ерекшеліктері мен қызметтеріне шолу жасалған. Жалпы саяси дискурс жүйесінде президенттік дискурстың субдискурсы болып табылатын «ұлықтау дискурсы» атты феномен қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – соңғы жылдары саяси

дискурстың жасирлық кеңістігінде ерекшеленген ұлықтау сөзінің орнын анықтау болып табылады. Президенттің ең маңызды сөздерінің бірі болып табылатын ұлықтау сөзінің барысында ол ел және әлемдік аудитория алдында салтанатты түрде президенттік міндеттерді қабылдайтындығын мәлім етеді.

The study of political discourse is one of the most urgent tasks of political linguistics. The article defines the concept of political discourse, an overview of its major features and basic functions. Phenomenon of «inaugural discourse» is taken under consideration, which is a sub-discourse of presidential discourse in the system of general political discourse. The aim of the study is to determine the place of inaugural speech, which in recent years is distinguished in the genre range of political discourse. The inaugural address is one of the most important speeches of the President, during which he in front of a multinational audience of the country takes over the president's duties.

ГРНТИ 81'426.001

Г. М. Алимжанова

д.ф.н., академик МАНПО, доцент, кафедра «Журналистики и переводческого дела», Гуманитарно–юридический факультет, Университет «Туран», г. Алматы, А15Н6А9, Республика Казахстан
e-mail: agmdiamond@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА И СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЕЕ КОМПОНЕНТЫ

В данной статье рассматривается объемное понятие как, национальная языковая картина мира. В материале представлен глубокий и детальный анализ национальной языковой картины мира, который является отображением в языке (на всех уровнях) элементов специфического национального способа миропонимания, модели мира, присущей данной культуре.

В статье раскрывается понятие: картина мира, которую можно назвать знанием о мире, упорядоченную совокупность знаний о действительности, сформировавшуюся в общественном, а также групповом, индивидуальном сознании.

В статье проанализированы виды картин мира, то есть составляющие компоненты: картина мира, культурная картина мира, национальная культурная картина мира, концептуальная картина мира, когнитивная картина мира, национальная когнитивная картина мира, языковая картина мира, национальная языковая картина мира.

Ключевые слова: картина мира, лингвокультурология, культура, компоненты, ценности, культурная, национальная, языковая, концептуальная, когнитивная.

ВВЕДЕНИЕ

Понятие картины мира строится на изучении представлений человека о мире. Если мир – это среда и человек в их взаимодействии, то картина мира есть результат переработки информации о среде и человеке.

Картина мира – это не зеркальное отражение мира, а некоторая интерпретация мира, осуществляемая отдельными субъектами, которые отличаются друг от друга. Картина мира – динамичное явление: она постоянно уточняется.

Под картиной мира в самом общем виде **предполагается понимать** упорядоченную совокупность знаний о действительности, сформировавшуюся в общественном, а также групповом, индивидуальном сознании.

Картину мира можно трактовать как ментальную репрезентацию культуры. Картина мира во многом свойственны характеристики, присущие и культуре как феномену: полиинтерпретируемость, целостность, комплексность, многоаспектность, историчность, многообразие, способность к эксплицированию, способность к эволюции и др.

Картина мира представлена с помощью **пространственных** (верх – низ, правый – левый, восток – запад, далекий – близкий), **временных** (день – ночь, зима – лето), **количественных, этических** и других **параметров**.

Г. А. Антипов, полагает, что в картине мира целесообразно различать: 1) черты, характерные для всего человечества, – общие; 2) черты, характерные для группы локальных культур, – относительно специфические; 3) черты, характерные только для данной культуры, – абсолютно специфические [1, с. 39].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Картина мира в каждой этнокультуре специфична. Каждый человек имеет свою индивидуальную картину мира, которая есть один из вариантов культурно–специфичной картины мира.

Картина мира выполняет следующие функции:

1) функцию именованья различных субъектов и объектов естественного и искусственно созданного мира, качеств и свойств этих субъектов и объектов, процессов, состояний, отношений, ситуаций и т.д.;

2) функцию экспликации результатов категоризации внеязыковой действительности;

3) функцию идентификации субъектов/объектов определенной культуры и другие [2, с. 74].

М. М. Маковский выделяет **основные параметры** картины мира, как «центр мира», имеющий триединое начало:

«1) центр как Мировая гора, или мировое дерево, где встречаются небо и земля;

2) центр как храм, дворец, священный город;

3) центр как мировая Ось, соединяющая небо и землю» [3, с. 263].

Г. А. Антипов считает, что к национально – специфическим компонентам культуры относятся:

«1) традиции, обычаи и обряды;

2) традиционно – бытовая культура;

3) повседневное поведение лингвокультурной общности;

4) «национальные картины мира», отражающие специфику восприятия мира;

5) художественная культура, отражающая культурные традиции этноса» [1, с. 76–77].

Картина мира, которую можно назвать знанием о мире, лежит в основе индивидуального и общественного сознания.

Каждый естественный язык по – своему членит мир, т.е. в основе конкретного языка лежит особая модель.

Национальная языковая картина мира включает в себя различные виды картин мира.

Рассмотрим основополагающие из них.

1) Концептуальная картина мира трактуется как «глобальный образ мира, лежащий в основе мировидения человека и являющегося результатом духовной активности человека» [4, с. 143].

Стереотип – это фрагмент концептуальной картины мира, устойчивое культурно – национальное представление о предмете или ситуации. Принадлежность к конкретной культуре определяется наличием базового стереотипного ядра знаний, повторяющегося в процессе социализации личности в данном обществе.

Концептуальная картина мира как совокупность концептов значительно шире и богаче языковой картины мира, так как сведения о мире кодируются вербально и невербально.

Концептуальные картины мира у разных людей могут быть различными, например у представителей разных эпох, разных социальных, возрастных групп, разных областей научного знания и т.д.

2) Когнитивная картина мира. Под когнитивной картиной миропонимается ментальный образ действительности, сформированный когнитивным сознанием человека или народа в целом. Когнитивная картина мира – это совокупность концептосферы и стереотипов сознания, которые задаются культурой.

Когнитивная картина мира в сознании личности системна и влияет на восприятие личностью окружающего мира:

1) предлагает классификацию элементов действительности;

2) предлагает приемы анализа действительности (объясняет причины и прогнозирует развитие явлений и событий);

3) упорядочивает чувственный опыт личности для его хранения в памяти.

3) Национальная когнитивная картина мира представляет собой общее, устойчивое, повторяющееся в картинах мира отдельных представителей народа.

Национальная когнитивная картина мира, с одной стороны, некоторая абстракция, а с другой, когнитивно – психологическая реальность, обнаруживающаяся в мыслительной деятельности народа, в его поведении – физическом и вербальном.

Н. М. Лебедева пишет: «Наша собственная культура задает нам когнитивную матрицу для понимания мира, так называемую «картину мира» [5, с. 21].

4) Культурная картина мира складывается из тематических, осмысленных содержаний артефактов и неосознанных значений и личностных смыслов, а также опытов, мотивов, оценок, эталонов, стереотипов и т.д.

С содержательно – тематической точки зрения выделяются: научная, эстетическая, религиозная, этическая, правовая картины мира. Построению этих картин предшествует построение смыслов: выражение особенностей жизнедеятельности данной культуры. Каждый смысл всегда особенным образом представляет универсальность мира, в котором живут люди.

Человечество едино по своим корням, оно «разветвляется» на множество культур. Каждая из них, вырастая в специфических условиях жизни (географических, исторических, технологических, бытовых и т.д.), разворачивает свою историю, вырабатывает свой язык, формирует свое мировидение.

Результат специфического видения мира, в котором обитает человек, и есть культурная картина мира – система образов, представлений, знаний об устройстве мира и месте человека в нем.

5) Языковая картина мира совокупность сведений о мире, активизируемых с помощью механизмов вербализации соответствующих культурно значимых сведений, знаний, хранимых и передаваемых от поколения к поколению с помощью вербального кода.

Языковая картина мира не стоит в одном ряду со специальными картинами мира (химической, физической и другими), она им предшествует и формирует их, так как человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку, в котором закрепляется общественный опыт: общечеловеческий и национальный.

В силу специфики языка в сознании его носителей возникает определенная языковая картина мира, сквозь призму которой человек видит мир.

Языковая картина мира формирует тип отношения человека к миру. Она задает нормы поведения человека в мире, определяет его отношение к миру. Язык выполняет требования познавательного процесса.

Итак, при определении понятия языковой картины мира должны учитывать, что: 1) картина мира, предлагаемая языком, отличается от «научной», 2) каждый язык «рисует» свою картину, изображающую действительность, несколько иначе, чем это делают другие языки.

Свойственный языку способ концептуализации мира универсален и национально-специфичен. Специфика национальных языков обусловлена специфическим содержанием и способами деятельности, образом жизни, условиями природной и социальной среды, материальной и духовной культурой, что фиксируется на различных уровнях языка.

Национальные языки влияют на специфику в знаковом отражении. Язык лишь направляет способность специфического видения и понимания мира.

Понятие «языковая картина мира» коррелирует с понятием «языковое сознание». Усвоение изучаемого языка предполагает усвоение языковой картины мира, языкового сознания носителей этого языка.

Различия между языковыми картинами обнаруживают себя, в первую очередь, в лингвоспецифических словах, непереводаемых на другие языки и заключающих в себе специфические для данного языка концепты.

Картина мира при всех самых несовершенных вариантах своего воплощения всегда целостна. Наиболее фундаментальные культурные концепты согласованы со структурой ключевых метафор языка.

Так, основным **символом картины мира у древних тюрков является дерево мира**. Этот образ отражен у современных потомков различными оттенками, трансформированы ввиду влияния этно – социо – культурной среды.

Почти во всех мифопоэтических сказаниях существует образ дерева. Например, у казахов это – байтерек, где отдыхают в пути герои сказок и эпосов. Отголоски представления о центре мира как о мировом дереве прослеживается в представлениях о родовом древе (дерево и птица – родоплеменные атрибуты; интересна и возможность превращения коня в родовое древо), в запрете рубить одиноко стоящие деревья.

Дерево мира у древних тюрков разделено на три уровня. «Отзвуком древнетюркской космологии следует считать представление древних казахов о трех мирах: верхнем (небесном), среднем и подземном.

Именно на эти три уровня мира накладывается горизонтально **символ мира – дерево**.

Представители верхнего мира – птицы находятся на верхушке дерева в образе орла. Позже орел приобретает образ птицы персидского фольклора – птицы – великана симруга. По преданиям, самым древним образом птицы – спасителя из верхнего мира является ворон. В древних преданиях тюрков об Ашине, Тенгри – бог неба – в образе ворона пролетает над болотом, в которое враги кинули истерзанного мальчика, и посылает волчицу спасти его.

Очевидно, умение подражать человеческой речи и долголетие сформировали представление о вороне как о мудрой вещице птице, так как у казахов есть такой мелиоративный оборот, как «мың жасайтын құзғын

еместің». Ныне существующие у казахов словосочетания и фразеологические обороты со словом қарға являются яркими примерами такой преемственности.

Например, «қарға жүнді қаттас, үйрек жүнді оттас» (кровный родственник), «қарға тамырлы қазақ» (казахи вороньего (единого) происхождения), «біздің қолымызға да қарға тышар» (и нам, даст бог, привалит счастье), являются отголоском миропонимания далекого прошлого предков.

В орнаментах казахов существуют такие тамговые элементы, как қарға тұяқ – вороний коготь, қарға тұмсық – вороний клюв. Эти орнаменты служат оберегом от несчастья, гарантией благополучия и располагаются по краям главного орнамента» [6, с. 31].

Итак, культурная и языковая картины мира взаимосвязаны, находятся в состоянии непрерывного взаимодействия и восходят к реальной картине мира, к реальному миру, окружающему человека.

б) Национальная культурная картина мира первична по отношению к языковой. Она полнее, богаче и глубже.

Однако именно язык реализует, вербализует национальную культурную картину мира, хранит ее и передает из поколения в поколение. Язык фиксирует далеко не все, что есть в национальном видении мира, но способен описать все.

Наиболее наглядной иллюстрацией может служить **слово, основная единица языка и важнейшая единица обучения языку**. Слово – не просто название предмета или явления, определенного «кусочка» окружающего человека мира. Этот кусочек реальности был пропущен через сознание человека и в процессе отражения приобрел специфические черты, присущие данному национальному общественному сознанию, обусловленному культурой данного народа.

Слово можно сравнить с кусочком мозаики. У разных языков эти кусочки складываются в разные картины.

Эти картины будут различаться, например, своими красками: там, где **русский** язык заставляет своих носителей видеть два цвета: синий и голубой, **англичанин** видит один: blue. При этом и русскоязычные, и англоязычные люди смотрят на один и тот же объект реальности.

В каждой **национальной культуре** имеется **целый ряд базовых понятий**, которые оказали существенное воздействие на формирование данной культуры, которые аккумулируют в себе суть этой культуры, восходят к самым ее истокам и составляют основу во все времена ее существования.

Таких понятий не так много – не более пяти десятков для каждой культуры.

Концепты культуры можно разделить, по А. Я. Гуревичу, **на две группы**: «космические, философские категории, которые он называет

универсальными категориями культуры (время, пространство, причина, изменение, движение) и социальные категории, так называемые **культурные** категории (свобода, право, справедливость, труд, богатство, собственность)» [7, с. 47].

Целесообразно выделить еще одну группу, – **категории национальной культуры (для русской культуры** – воля, доля, интеллигентность, соборность и т.п., **для казахской культуры** – парыз, адамгершілік, шаңырақ, ел, намыс, ағайын и т.п.).

Национальную культуру не следует смешивать с культурой нации в целом. Культура нации включает в себя: этические, национально-специфические, межэтнические, общечеловеческие компоненты культуры.

Практически все специализированные области культуры имеют национальную специфику. На нее оказывают сильное воздействие этнические традиции, верования, народное творчество, этнический менталитет.

7) Национальная языковая картина мира. Каждый народ (этнос), каждая лингвокультурная общность обладает своей национальной картиной мира, которая формирует тип отношения человека к миру, природе, другим людям, самому себе как члену этого общества, определяет нормы поведения, в том числе речевого поведения человека в обществе.

Национальная картина мира **определяет национальную языковую картину мира данного этноса.**

Язык – сокровищница национальной культуры народа, говорящего на этом языке. Весь жизненный опыт и все достижения культуры фиксируются в языке, находят в нем зеркальное отражение.

Национальный компонент значения обнаруживается в единицах всех уровней языка. Поэтому при изучении любого языка, особенно народного, необходимо учесть, что любой язык имеет национальное выражение, т.е. проявляется в виде конкретного национального языка, выражающего национальный дух и отражающего национальную культуру народа – носителя этого языка.

Познать национальную картину мира на изучаемом языке – значит **проникнуться миропониманием народа** – его носителя, вникнуть в его языковое сознание, понять мировоззрение народа, создавшего этот язык.

Усвоение национальной языковой картины мира другого народа в свою очередь способствует формированию языковой личности, т.е. личности, не просто владеющей языком как кодом, а усвоившей нравы, обычаи, культуру – менталитет народа – носителя языка.

Усвоение национальной языковой картины мира двух народов в условиях активного билингвизма поможет **формированию полноценной билингвальной языковой личности.**

Национальная языковая картина мира является отображением в языке (на всех уровнях) элементов специфического национального способа мировидения, модели мира, присущей данной культуре.

Национальная языковая картина мира является понятием, **характерным для естественных языков.**

ВЫВОДЫ

Описание языковых картин мира в контрастивном аспекте – это своего рода показ различий определенной национальной личности на фоне сходств с другой и осознание единства различий этих языковых культур.

В русле данного лингвокультурологического исследования языковая картина мира является, одновременно, и формой представления данной национальной культуры и сопоставительной интерференцией разных культур, отраженных в национальных языках.

Таким образом, рассмотренные выше виды картин мира являются **составляющими** национальной языковой картины мира.

Итак, следует отметить, что указанные выше виды картин мира и их разделение является условным, хотя в целом **они представляют собой одно объемное понятие, вобравшее в себя все компоненты.**

Данные виды картин мира **существуют параллельно**, влияют друг на друга, находятся в тесном **взаимодействии, взаимопроникновении и взаимосвязаны друг с другом** [8, с. 108].

Таким образом, можно говорить о том, что на современном этапе развития лингвистики, языковые модели мира становятся объектом описания и интерпретации в рамках комплекса наук о человеке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Антипова, Г. А.** Текст как явление культуры. – Новосибирск : издательство «Новосибирский государственный университет», 1989. – 297 с.
- 2 **Гришаева, Л. И.** Введение в теорию межкультурной коммуникации. – 4-е издание. – М. : Издательство «Академия», 2007. – 333 с.
- 3 **Маковский, М. М.** Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. – М. : Наука, 1996. – 432 с.
- 4 **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. / под редакцией Б. А. Серебрянникова. – М. : Наука, 1988. – С. 141-172.
- 5 **Лебедева, Н. Б.** Полиситуативность глагольной семантики (на материале русских префиксальных глаголов). – Томск : Флинта, 1999. – 144 с.

6 **Сапашев, О. С.** Отражение картины мира в казахской лексике. // Вестник КазГУ. Серия филологическая. – Алматы, 2005. – № 3 (85). – С. 31–34.

7 **Гуревич, П. С.** Философия культуры. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 288 с.

8 **Алимжанова, Г. М.** Сопоставительная лингвокультурология : взаимодействие языка, культуры и человека. – Алматы, 2010. – 300 с.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Г. М. Әлімжанова

Ұлттық тілдік әлем суреті және оның компоненттері

Гуманитарлық-заң факультеті, «Туран» Университеті,
Алматы қ., А15Н6А9, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

G. M. Alimzhanova

National linguistic picture of the world and its constituent components

Faculty of Humanities and Law, Turan University,
Almaty, A15N6A9, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Бұл мақалада әлемдік тілдік суреттің бейнесі қарастырылады. Мақалада әлемдік тілдік суреттің өте терең анализі зерттелген. Бұл өз кезегінде барлық элементтердің көрінісі (барлық деңгейлерде) болып табылады. Әр мәдениетке сәйкес олардың ұлттық тілдік суреті терең деңгейде талданған.

Мақалада түсініктеме берілген: әлемтану деп атауға болады әлемнің суретін, жұртшылық қалыптасқан шындық білім реттелген жиынтығы, сондай-ақ топтық, жеке сана.

Мақалада әр-түрлі әлем суреттері зерттелген, нақты айтқанда олардың компоненттері: әлем суреті, мәдени әлем суреті, ұлттық мәдени әлем суреті, концептуалды әлем суреті, когнитивті әлем суреті, тілдік әлем суреті, ұлттық тілдік әлем суреті.

In this article, a three-dimensional concept of the national language picture of the world is considered. The material presents a deep and detailed analysis of the national language picture of the world, which is a reflection in the language (at all levels) of the elements of a specific national way of worldview, a model of the world inherent in this culture.

The article reveals the notion: a picture of the world, which can be called knowledge of the world, an ordered set of knowledge about reality, formed in the public, as well as in the group, individual consciousness.

The article analyzes the types of world pictures, that is, the constituent components: the world picture, the cultural picture of the world, the national cultural picture of the world, the conceptual picture of the world, the cognitive worldview, the national cognitive picture of the world, the linguistic picture of the world, the national language picture of the world.

ГРНТИ 16.01.11

О. К. Андриященко

Факультет филологии и истории, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140011, Республика Казахстан
e-mail: olga_pav_pgpi@mail.ru

МОТИВАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ НОМИНАЦИЙ ТОРГОВЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ПАВЛОДАРА

** Статья выполнена при поддержке гранта МОН РК «Лучший преподаватель вуза – 2016».*

В статье представлен анализ номинаций торговых объектов Павлодара в рамках исследования филологической урбанистики. Объектом исследования выступили эмпоронимы города Павлодара, собранные методом сплошной выборки. Автор определяет значимость личности номинатора, ономастических традиций в процессе номинации торговых учреждений, а также описывает региональный нейминг с точки зрения выполняемой им функции.

Сделан вывод о степени мотивированности торговых объектов и значимости их в ономастической карте города. Отмечено, что филологическая урбанистика сегодня – активно развивающееся направление ономастики, выделившееся из нее в силу наличия самостоятельного объекта исследования, широкой и оригинальной аспектологии, наличия собственной методологической и методической базы.

Статья продолжает серию публикаций, выполняемых в рамках научного проекта МОН РК «Общекультурный ландшафт Павлодара как энциклопедическое явление».

Ключевые слова: урбанистика, ономастика, эмпороним, номинации, анализ.

ВВЕДЕНИЕ

Феномен города на протяжении длительного времени остается объектом исследования специалистов разных отраслей знания. В современный период активно изучаются лингвистические, исторические и культурные аспекты функционирования города.

Изучение феномена городов весьма актуально, так как города являлись и являются социокультурными центрами со своими административными

порядками, организацией общественной жизни и специфическим составом населения, а, значит, и своеобразными языковыми средствами. Для лингвистов город как объект исследования представляет интерес в ономастическом ключе: исследуются процессы номинации, ономастическое сознание, брендинг городского ландшафта и т.п. Несомненно, актуальным по сей день остается процесс номинации городских объектов и мотивационный аспект словотворчества. Широкий инвентарь методов этих направлений позволяет исследовать урбонимы многоаспектно, системно. Возможности анализа онимов в аспекте когнитивной лингвистики и лингвокультурологии были освещены нами в ряде статей [1; 2].

Объектом нашего исследования, ограниченного рамками данной публикации, выступили номинации торговых учреждений города, а именно нами описан мотивационный анализ номинаций с целью определения интенции в назывании того или иного заведения. За основу была взята классификация урбонимов Суюновой Г. С. [3].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Торговые учреждения различных типов составляют самую многочисленную группу павлодарских урбонимов, что в целом типично для любого современного города. Названия этих заведений выносятся на вывески, фактически представляющие торговые учреждения и получившие название эмпоронимов. Исследователь Т. В. Шмелева предложила выделить в эргонимии отдельную подгруппу эмпоронимов для обозначения магазинов и торговых учреждений [4]. Объем публикации ограничивает рассмотрение всех торговых номинаций, поэтому мы остановились на анализе эмпоронимов, представляющих продовольственные магазины.

В результате изучения зафиксированных наименований торговых предприятий Павлодара установлены несколько семантических групп эмпоронимов, которые мы расположили в порядке убывания. Самую большую группу представляют продовольственные магазины, что объясняется ежедневной потребностью людей в продуктах питания.

Данная группа имеет самое большое количество эмпоронимов (384), которые мы разделили на подгруппы:

– Кондитерские магазины – «Крендель», «Ням-ням», «Макди», «Легато», «К чаю», «Конфеты Караганды», «МадЛена», «Сладко»;

– Магазины мясопродуктов – «Мясная лавка», «Мясопродукты», «Бекон», «Рубиком»;

– Вино-водочные магазины – «Водочка», «Пивная лавка», «КазПивТорг», «BeerLandia», «Хромой синий кот»;

– Рыбные магазины – «Балык» (в переводе с казахского языка «Рыба»), «Алтын балык» («Золотая рыба»), «Чайка» и т.д.

В основном номинации продовольственных магазинов имеют четкую мотивацию, указывая покупателю на ассортимент продуктов, за исключением антропонимических номинаций, которые выполняют информативную функцию и не указывают на содержание магазина.

Самым распространенным видом номинаций является антропонимическая по сравнению с вывесками других видов магазинов. Эти вывески составляют порядка 40 % от общего количества эмпоронимов: «Алия», «Светлана», «Ольга», «Бакытжан», «Тамара», «Татьяна», «Ботагоз», «Бэлла», «Виктория», «Гульнар», «Ризабек», «Сауле», «Ника», «Сан-Саныч» и др. Это объясняется желанием увековечить свое имя или имена членов семьи на вывеске, сделать бизнес семейным. Подобные номинации легко запоминаются, они кратки и звучны. Небольшие продовольственные магазины имеются практически в каждом дворе, поэтому называть их более вычурными именами не является целесообразным.

В процессе именования продовольственных магазинов владельцы зачастую прибегают к названию, связанному с географическим объектом. Например, магазины «Черноярский», «Катаевский», «Кубанский», «Лермонтовский», «Пахомовский», «Донецкий», «Федоровский», «Щербактинский», «Успенский», «Железинский», «Павлодарский», «Варшава», «Москва», «Прага», «Конфеты Караганды» и другие. В процентном соотношении данные наименования составляют примерно – 7% от общего количества наименований. Данные номинации присваиваются магазину чаще всего по названию места, в котором производится продукция. Например, «Конфеты Караганды» - наименование казахстанского бренда конфет, которые производятся на фабрике в Караганде; магазин «Успенский» назван по наименованию района, из которого привозятся товары, и т.д. Перенос названий городов, улиц, государств на наименования торговых предприятий получил название трансонимизации. Данное явление является относительно новым для павлодарской эмпоронимии.

Еще одним успешным видом номинации является указание района, в котором находится магазин. Например, магазин «Кооператор» находится в районе кооперативного техникума, «Усолочка» – в Усольском микрорайоне. В процентном соотношении такие магазины составляют примерно 1 %. В данном наименовании объекта привлекает то, что каждый проживающий в городе знает о его местонахождении. В эту же группу можно отнести магазины, в названии которых имеется указание на их местонахождение, например, «У моста», «На горке», «На бугорке», «На Крылова», «Угловой». Последний назван подобным образом из-за нахождения на пересечении улиц Катаева и Толстого.

Небольшое количество номинаций продовольственных магазинов имеет значение времени года или суток (около 1 %). Например, «Коктем», «Первомайские продукты», «Весна», «24 часа», «Круглосуточный».

В Павлодаре довольно популярны названия с семантикой цвета, в силу чего на вывесках достаточно популярным является золотой цвет, являющийся показателем социальных устремлений общества: «Золотой мир», «Золотой улей», «Золотой теленок», «Золотая игла», «Золотая рыбка», «Золотое руно».

Интересны также названия магазинов такие как «Наш дом», «У семьи», «Семейка». Возможно, собственником магазина является одна семья, либо владелец желает привлечь клиентов при помощи ассоциаций дома, семьи.

Одними из популярных номинаций магазинов продуктов являются номинации, содержащие лексемы со значением низкой стоимости товаров «Недорогой», «Арзан», «Арзандау» (в пер. с казахского «Дешевый»), «Конфеты дешево», «Копейка», «Оптовик». Мотивация данных эмпоронимов ясна: владелец выигрывает на желании клиентов сэкономить.

Еще одной важной отличительной чертой эмпоронимов продовольственных магазинов является отсутствие наименований на английском языке, к слову, даже в латинской графике дан лишь 1 % номинаций (что отличает их от вывесок магазинов одежды, которые практически на 60 % состоят из английской лексики либо имеют латинское написание). Однако в эпиграфике при передаче названий продовольственных магазинов очень часто используются лексемы из казахского языка (имена в большей мере): «Адия», «Айсулу», «Айгуль», «Алтын», «Анель», «Амирхан», «Аргын», «Арзан», «Асыл», «Бауыржан», «Беркут», «Дала», «Достар», «Жаз», «Жанбыр», «Жаса», «Конак асы», «Рахмет», «Риза», «Санжар», «Шалкар», «Шанырак», «Шығыс» и др. Номинации на казахском языке составляют порядка 40 %, что правомерно отражает языковую ситуацию в городе, где население в массе своей является двуязычным. Указанные номинации обозначают нейтральные понятия, не связанные напрямую с торговлей или продуктами питания. Ясной мотивацией обладают эмпоронимы «Арзан», в переводе с казахского обозначающий «дешевый», и «Алтын» (золото или старинная денежная единица). Слабой мотивацией обладает номинация «Рахмет» / «спасибо»: данный этикетный акт всегда сопровождает процесс купли-продажи, когда продавец и клиент благодарят друг друга за финансовую сделку. То есть отдаленно мы можем связать данную номинацию с магазином, однако она не указывает на то, что конкретно продается в данном магазине.

Таким образом, нужно отметить высокую социальную значимость продовольственных магазинов: помимо небольших «дворовых» магазинчиков в городе функционируют несколько супермаркетов («Greenwich», «Metro», «Miras») и торговых домов («Отау», «Барыс», «Олжа», «Купец» и др.),

поставляющих продукты потребления. Владельцы продовольственных магазинов не всегда учитывают мотивационный аспект при создании вывески: чаще всего в номинации использовано имя владельца или известное имя сказочного персонажа, героя кинофильма (Дионис, Афина, Айман-Шолпан и др.). Очень редко в вывесках продовольственных магазинов встречается номинация на английском языке («Shara», «Small hous», «Beer Мах»), в основном используется латинская графика. Практически половина эмпоронимов представлена казахскими лексемами, что соответствует одинаковому уровню владения и русским и казахским языками большей частью населения. Большей частью представленные эмпоронимы имеют рекламно-информационную функцию, имеющую сугубо прагматический характер – привлечь покупателя, сориентировать его в массе торговых учреждений. Эмпоронимы, имеющие в составе имя владельца магазина или членов его семьи, носят номинативную функцию, т.к. не указывают прямо на вид учреждения (аптека, кафе или магазин), не содержат информации об ассортименте или содержании данного торгового объекта. Таким образом, мы можем сделать вывод о значимости номинации городских объектов, о формируемом ономастическом ландшафте города.

ВЫВОДЫ

Осмысление города, его лингвокультурного и коммуникативного пространства представляется чрезвычайно важным для филологической урбанистики. Адекватность методической базы таких исследований является важнейшим условием их научной состоятельности.

Филологическая урбанистика сегодня – активно развивающееся направление ономастики, выделившееся из нее в силу наличия самостоятельного объекта исследования, широкой и оригинальной аспектологии, наличия собственной методологической и методической базы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Suyunova, G. S., Andryuchshenko, O. K., Tokatova, L. E., Garanina, E. P.** Methodical tools of philological urbanistics // *Mediterranean Journal of Social Sciences*. – Vol. 6. – № 5. – 2015. – P. 258–263.

2 **Andryuchshenko, O. K., Suyunova, G. S., Tkachuk, S. S.** The Cognitive Aspects of the Study of Regional Onomastics // *Indian Journal of Science and Technology*. – Vol 8 (S10). – DOI: 10.17485/ijst/2015/v8iS10/84835, 2015. – P. 1–8.

3 **Суюнова, Г. С.** О критериях классификации урбонимов Павлодара // *Научный результат. Серия 2. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики*. – Т. 2. – № 1(7). – 2016. – С. 58–64.

4 **Шмелева, Т. В.** Язык города. Наименования магазинов. – Красноярск : Красноярский университет, 1989. – 40 с.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

О. К. Андрияшченко

Павлодар сауда мекемелердің номинацияның мотивтік ерекшеліктері

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

О. К. Andryuchshenko

Drivers behind the nominations of Pavlodar trade facilities

Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Мақалада Павлодар сауда объектілердің номинацияларды талдауы көрсетілген. Тұтас әдісімен жиналған Павлодар қаласының эмпоронимдері зерттеудің объектісі болып табылады.

Автор сауда мекемелердің номинациясы үдерісіндегі ономастикалық дәстүрлерді, номинатор тұлғасы маңыздылығын анықтайды. Сондай-ақ, өз қызметін атқаратын көзқарасы бойынша аймақтық неймингті сипаттайды.

Сауда нысанын дәлелдеуінің деңгейі және оның қаланың ономастикалық картасындағы маңыздылығы туралы тұжырым жасалынды. Атап өтілгендей, филологиялық урбанистика бүгін – ономастика ғылымында белсенді дамып келе жатқан бағыт, кең және өзіндік аспектология, өзіндік әдіснамалық және әдістемелік базасын болуы, одан әрі болуына байланысты өзіндік зерттеу объектісі.

Мақала «Павлодар қаласының жалпы мәдени ландшафт энциклопедиялық құбылыс ретінде» ҚР ББФМ ғылыми жобасы шеңберінде жасалынған жариялау сериясын жалғастырады.

The article provides an overview of the analysis of Pavlodar trade facilities nominations within the framework of a philological urban study research. The object of the study is emporonims in Pavlodar city, collected by the method of continuous sampling. The author determines

the importance of the nominator's personality, onomastic traditions in the nomination of trade facilities, process and also describes the regional naming in terms of the function performed by it.

The conclusion is made about the degree of adequacy of trade facilities nomination and significance thereof in the onomastic map of the city. It is noted that linguistic urban studies today is an actively developing direction of onomastics, separated from it by virtue of the presence of an independent object of study, a wide and original aspectology, having its own methodological and methodical base. The article continues a series of publications issued within the framework of the scientific project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan titled «The General Cultural Landscape of Pavlodar as an Encyclopedic Phenomenon».

А. Т. Ауезова

к.п.н., ст. преподаватель, кафедры «Русской филологии», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан
e-mail: auezova-amina@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ ДЕЛОВОГО ПИСЬМА

В данной статье рассматриваются типичные ошибки, характерные для делового письма. Составление текста делового письма – это труд, предполагающий достаточно высокий уровень языковой компетентности. Нельзя научиться писать деловые письма правильно и убедительно, не имея представление об особенностях официально-делового и публицистического стилей речи.

Ключевые слова: типичные ошибки, деловое письмо, лексические, структурные, стилистические ошибки.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня все более и более очевидным становится тот факт, что понятие «конкурентоспособность» в рыночной экономике неразрывно связано с понятиями «компетентность» и «профессионализм». Профессионализм же менеджера, руководителя любого уровня предполагает языковую компетентность. Навыки владения популярными жанрами как устной, так и письменной деловой речи входят в число важнейших профессиональных навыков.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В жанре делового письма реализуются внешние связи организаций. Умение составить текст официального письма, коммерческое предложение, ответить на запрос во многом определяет эффективность работы организации в целом, определяет ее имидж и культуру. Письмо, запрос, коммерческое предложение, обнаруживающие речевую беспомощность составителя и составленные без знания стилевых норм, могут быть расценены, помимо функционального несоответствия целевым установкам, как антиреклама, что влечет за собой снижение серьезности отношения к воспринимаемой информации. Деловые письма подготавливают заключение сделок, важные встречи, переговоры, содержат служебную информацию, претензии, предложения, то есть при помощи деловой корреспонденции,

представляющей собой письменный диалог юридических лиц, решаются важнейшие вопросы экономико-правовой деятельности организаций [1].

На сегодняшний день есть целый ряд факторов, которые нельзя не учитывать составителям писем. К сожалению, составители деловых писем зачастую допускают массу ошибок. Последние можно подразделить на следующие виды: структурные, синтаксические, морфологические, лексические, стилистические, технические [2].

Источником структурных ошибок является неверное построение делового письма, несоразмерное положение его частей. Важно, чтобы каждый аспект содержания занимал определенное место в логической структуре делового письма и не совпадал с другим аспектом. Несоблюдение этого условия ведет к длинным введениям и сложным системам мотивировок.

К морфологическим ошибкам относятся ошибки при употреблении полной и краткой форм имен прилагательных. Следует учитывать, что краткие формы имен прилагательных более употребительны в официально-деловой речи. Полные имена прилагательных в подобных текстах оказываются неуместными, ощущаются как разговорные и даже просторечные.

Стилистические помехи – искусственное удлинение речи. Специалисты советуют: «Не излагайте в письме того, что вы не сказали бы устно». Однако в нашей современной официальной переписке сплошь и рядом встречаются примеры искусственного удлинения речи. В языке деловой корреспонденции недопустимы слишком длинные обороты.

К техническим помехам относятся опiski, ошибки, механические повреждения целостности текста (надрывы, склеивания с конвертом и т.д.). Основная причина возникновения технических помех – небрежность при составлении делового письма.

Лексические ошибки связаны с незнанием значений слов и устойчивых выражений и обусловленным этим незнанием их неправильным употреблением в речи. При выборе слова следует учитывать не только значение, которое ему присуще в литературном языке, но и лексическую сочетаемость. Далеко не все слова могут сочетаться друг с другом. Границы лексической сочетаемости определяются семантикой слов, их стилистической принадлежностью, эмоциональной окраской, грамматическими свойствами и т. д. Наиболее распространенными в деловых текстах являются следующие лексические ошибки:

1 Неправильное использование слов-терминов. Обычно термины закреплены за одной специальностью. Однако они могут переходить из одной отрасли знания в другую, сохраняя свое первоначальное значение или обогащаясь новыми смысловыми оттенками. Термины, нашедшие широкое употребление в разных областях знания, теряют свой узкоспециальный

характер. Нередко они переходят в разряд «книжных» слов, которые не закреплены за какой-либо узкой сферой употребления или каким-либо отдельным видом письменной речи. Например: «Частично доставленные заготовки зубчатых колес не имеют маркировки и свидетелей. Прошу принять меры к обеспечению». Под словом свидетели адресат понимал макеты деталей, прилагаемых к партии. Этот термин образцы-свидетели используется узким кругом специалистов. Текст не был понят получателем документа.

2 Неуместное или неоправданное употребление иностранных слов. Сейчас многие имеют пристрастие к иностранным словам, даже не зная иногда их точного значения. Иногда контекст не принимает иностранное слово. Пример: Работа конференции лимитируется из-за отсутствия ведущих специалистов. Лимитировать – установить лимит чего-нибудь, ограничить. Иностранное слово лимитировать в данном предложении следует заменить словами: идет медленнее, приостановилась и т.п. Пример: «Срок выполнения задания может быть пролонгирован (продлен)». Нет смысла использовать иностранное слово, если есть русский термин, обозначающий данное понятие. Употребление иностранной лексики должно быть обусловлено требованием необходимости, уместности и точности словоупотребления.

3 Употребление архаизмов. Архаизмы – слова, называющие существующие реалии, но вытесненные по каким-либо причинам из активного употребления синонимичными лексическими единицами, – должны соответствовать стилистике текста, иначе они совершенно неуместны. Пример: Ныне в университете был день открытых дверей. Здесь устаревшее слово ныне (сегодня, теперь, в настоящее время) совершенно неуместно. К числу слов и оборотов, исторически свойственных деловой письменной речи, но в настоящее время ощущаемых как архаичные, следует отнести: при сем (при этом); на предмет (для); каковой (который); отношение (письмо); уведомлять (сообщать); в настоящем... (в этом...); вышепоименованный (указанный выше) и т. п.

4 Одной из распространенных ошибок в деловых текстах является плеоназм – использование избыточных, ненужных с точки зрения смысла слов. Например: тонкий нюанс – существительное «нюанс» образовано от фр. *nuance* – оттенок, тонкое отличие; главная суть – «суть» – это и есть главное. Другой болезнью является тавтология – повтор однокоренных слов в пределах одного словосочетания. Эта стилистическая ошибка делает речь тяжелой и затрудняет понимание текста. Примеры типичных для официальной речи тавтологий: польза от использования чего-либо; адресовать в адрес и др. Эти словосочетания надо заменить другими: «польза от применения чего-либо», «необходимо учитывать следующие факторы», «направить в адрес». Например: «Следует учитывать следующие факторы...» и т.п.

5 Неумелое различие паронимов. Например: «Командировочный прибыл в указанное время». Командировочный образовано от слова командировка и обозначает предметы и обстоятельства, связанные с этим понятием (командировочное удостоверение, получить командировочные). Командированный человек, направленный в командировку (командированный специалист).

6 Ошибки в употреблении синонимов. Синонимы обогащают язык, делают образной нашу речь. У синонимов может быть разная функционально-стилистическая окраска. Так, слова ошибка, просчет, оплошность, погрешность – стилистически нейтральны, общеупотребительны; проруха, накладка – просторечные; оплошка – разговорное; ляп – профессионально-жаргонное. Употребление одного из синонимов без учета его стилистической окраски может привести к речевой ошибке. Например: «Высылаем ответ на Ваше требование от 12.05.2011». В данном случае в официально-деловом стиле преимущественно употребляется синонимичное слово запрос, а не требование. Различаясь оттенками лексического значения, синонимы могут выражать разную степень проявления признака, действия. Но, даже обозначая одно и то же, взаимозаменяясь в одних случаях, в других синонимы заменяться не могут – это ведет к речевой ошибке.

Наиболее распространенными в деловых текстах являются следующие синтаксические ошибки:

1 Неправильное употребление падежей. Наиболее частым является неправильное употребление существительного в родительном падеже вместо дательного. Например, нельзя писать согласно, благодаря, вопреки (чего?). Следует писать – согласно, благодаря, вопреки (чему?) соответствующему положению. Следует также помнить: руководитель, начальник (чего?) отдела, кафедры, центра; заведующий (чем?) отделом, кафедрой; руководство (чем?) практикой, институтом.

2 Ошибки при склонении фамилии. Следует помнить:

1) Не склоняются фамилии славянского происхождения на -а, -о. Часто в звуковом составе они совпадают с неодушевленными предметами. Например: Крыса, Сало, Шило и т. п.

2) Не склоняются фамилии на -аго, -яго, -ых, -их, -ово, -ко(-енко). Например: Дубяго, Седых, Долгих, Дурново, Франко, Шевченко.

3) Как правило, склоняются нерусские фамилии на безударные -а, -я. Например: творчество Пабло Неруды, песни Булата Окуджавы, фильмы Акиры Куросавы.

4) Склоняются русские и иноязычные фамилии на согласный звук, если относятся к мужчинам. Не склоняются, если относятся к женщинам или к супружеской паре. Например: заявление Николая Ремчука; письмо Натальи Ремчук; просьба супругов Ремчук.

3 Ошибки при употреблении полной и краткой форм прилагательных. Например: Изменение графика отпусков работников отдела нежелательное (нежелательно). В качестве сказуемых краткие формы имен прилагательных более употребительны в официально-деловой речи, чем полные. Полные формы в подобных фразах ощущаются как разговорные и даже просторечные.

4 Ошибки при употреблении количественных имен числительных. Например: «Депутат встретился с шестьюстами семьдесят (правильно «семидесятью») шестью рабочими завода», «Вчера еще здесь (в Североморске) было около четырехста камер» (правильно: «около четырехсот»), «Операции будут проводиться пятидесятью процентами акций холдинга» (правильно: «с пятьюдесятью процентами»), «Более восьмьсот тысяч пенсионеров могут жить теперь достойно» (правильно: «более восьмисот тысяч пенсионеров»). Несклонение или неполное склонение сложных и составных числительных является нарушением общелитературной нормы.

5 Нарушение правил употребления деепричастных оборотов.

1) Деепричастным оборотом следует начинать фразу в документах. Например: Учитывая...; Считая...; Принимая во внимание...; Руководствуясь... и т.п.

2) Составители деловых бумаг допускают ошибки, не учитывая, что оба действия в предложении с деепричастным оборотом должны осуществляться одним и тем же лицом, и соответственно это лицо и его основное действие должны в предложении отражаться в позициях подлежащего и сказуемого. Например: «Проработав всего два месяца, у него возникли осложнения с начальником цеха». Правильный вариант: Проработав всего два месяца, он испортил отношения с начальником цеха.

6 Неправильное использование предлогов. В деловой речи получили большое распространение словосочетания с предлогом о (вопрос о доверии; решение о кадрах и т.п.). Однако наблюдаются случаи злоупотребления предлогом о. Например: Директор завода отметил о важности поставленной проблемы (отметил важность).

7 Ошибки, связанные с неправильным порядком слов в предложении. Например: «Для определения фонда оплаты в конце года уточняются расценки на продукцию». В письменной речи информационная роль порядка слов возрастает к концу предложения, потому что в заданной фразе непонятно – расценки уточняются в конце года или расценки уточняются для определения фонда оплаты. По-видимому, это предложение должно быть составлено так: «Для определения фонда оплаты расценки за продукцию уточняются в конце года».

ВЫВОДЫ

Итак, составление текста делового письма – акт речевого творчества, каким бы письмо ни было регламентированным или нерегламентированным. Это труд, предполагающий достаточно высокий уровень языковой компетентности. Нельзя научиться писать деловые письма правильно и убедительно, не практикуясь и не обучаясь этому нелегкому искусству, не зная особенностей официально-делового и публицистического стилей речи. Сегодня увеличивается число жанровых разновидностей деловой корреспонденции и поводов для составления и отправления деловых писем. Языковой стандарт в деловой переписке сосуществует с экспрессией и с элементами диалогизации речи. Все это требует от менеджера сегодня большей речевой подготовки, чем скажем, пятнадцать лет назад, в эпоху царствования типовых и трафаретных текстов. Умение самостоятельно мыслить и формулировать свои мысли, компетентно вести письменный диалог ценится в деловых кругах все больше.

Русский литературный язык, один из богатейших и выразительнейших языков мира, накопил в сфере письменного делового общения бесценный опыт, представленный унифицированными и трафаретными языковыми формами, традициями использования этикетных средств.

Сегодня важно не растерять эти сокровища, не копировать западные образцы, а с уважением относиться к нашим предкам, веками отшлифовавшим форму и стиль делового письма, и плодотворно развивать отечественные традиции составления деловой корреспонденции – задача, которая стоит перед сегодняшним и будущими поколениями деловых людей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Веселов, П. В.** Современное деловое письмо в промышленности / П. В. Веселов. – М. : Изд-во стандартов, 2010. – 160 с.

2 **Загорская, А. П.** Письмовник для ведения деловой корреспонденции / А. П. Загорская, П. Ф. Петроченко, Н. П. Петроченко. – М. : Моск. рабочий, 2002. – 247 с.

3 **Рахманин, Л. В.** Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов / Л. В. Рахманин. – М. : Высш. шк., 2011. – 259 с.

4 **Теппер, Р.** Как овладеть искусством делового письма: 250 записок в помощь менеджеру / Р. Теппер. – М. : Аудит : ЮНИТИ, 2004. – 231 с.

A. T. Auezova

Ресми хаттың стиль ерекшеліктері

Л. Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

A. T. Auezova

Peculiarities of the business letter style

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Бұл мақалада іскери хатты жазу барысында кездесетін қателер қарастырылады. Іскери хат мәтінін құрастыру – тіл құдыреттілігінің жоғары деңгейін білуді қажет ететін еңбек. Тілдің іскери-ресми және публицистикалық стилінің ерекшеліктерін білмей тұрып іскери хаттарды дұрыс жазуға үйрену мүмкін емес.

This article explores typical mistakes that are specific for a business letter. Forming the text of a business letter – is work, assuming a sufficiently high level of language competence. You cannot learn to write business letters correctly and convincingly, with no idea about the features of official-business and journalistic style of speech.

М. Қ. Ахетов¹, Қ. Т. Жанұзақова²

¹Алматы қаласы Тілдерді дамыту басқармасы, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ²kuralay_zhanuzak@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ДӘСТҮРІ МЕН ШЕШЕНДІК ӨНЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ ауызекі сөйлеу дәстүрі мен шешендік өнерінің тууына әсер еткен тарихи-әлеуметтік себептер сараланады, тарихы, генезисі, зерттелу деңгейі айқындалады. Қазақтың ауызекі сөйлеу дәстүрі әлемдік үлгілермен өзара салыстырылып, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен ұлттық сипаттары талданады. Қазақ және антикалық шешендік сөз өнеріндегі сөйлеу дәстүрінің қалыптасуындағы алғышарттар, қоғамдағы шешеннің, сөйлеушінің орны мен ролі пайымдалады. Қазақ ауызекі сөйлеу дәстүрі мен шешендік өнерінің даму және қалыптасу жолдары, оның кеңестік әдебиеттанудағы зерттелу деңгейі, теориялық мәселелері бағамдалады.

Мақалаға шешендік сөздердің жалпы қоғамдағы атқаратын негізгі функциялары мызғымастай берік болғанымен, мемлекет ішіндегі тарихи, саяси-экономикалық, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларға байланысты оның мазмұны мен тілінің, баяндау тәсілдерінің, тақырыптарының өзгеріп отыратыны бағдар болған. Шешендік өнер жеке бір халықтың тарихымен, тұрмыс-тіршілігімен, ұлттық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Ұлттың қайталанбас салт-дәстүрі, мінез-құлқы тілдік мұрада көрініс табады. Сондықтан қазақ халқы өзге халықтардан қаншалықты өзгеше болса, оның шешендік мұрасының да соншалықты ерекшеленетіні туралы қорытындылар жасалады.

Кілтті сөздер: ауызекі сөйлеу дәстүрі, шешендік сөздер, тіл мәдениеті, риторика, шешен т.б.

КІРІСПЕ

Қазақ шешендік өнері туралы айтқанда, Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі дәуірдегі, яғни, дербес Қазақ мемлекеті қалыптаса бастағаннан

бергі кезеңдегі шешендік дәстүр туралы айтылуы тиіс екендігі белгілі. Әйтседе, тілдің ортақ түркілік дәуірден мұра болып қалғаны секілді, қазақ шешендігін де сол сақ, ғұн, түрік, қыпшақ қауымдарындағы ауызекі сөйлеу дәстүрінің заңды жалғасы, жаңа жағдайға бейімделген, жаңғырған үлгісі деп қарау керек. Сондықтан да, бұл мәселе үнемі қаперде болуы тиіс. Ал қазақ шешендік өнерінің ерекше дамыған, билер жүйесінің дербес қоғамдық институт ретінде жарқын көрінген кезеңі хандық дәуірге сәйкес келді. Сонымен қатар, «шешендік өнер» деген бір ғана жалпы атау аясында әр халық әрқилы реңктегі ұғымды, әралуан құбылысты түсінуі де мүмкін еді. Негізгі мәні көпшілік алдында сөйлеу шеберлігі дегенімізбен, бұл құбылыстың табиғаты түрлі сипатта көрінді, айталық, бір халықтарда осы ұғымның даулы мәселені шешудегі құқықтық астары басым болса, бірінде жоралғылық немесе сауықтық, ендігі біреуінде діни танымды уағыздауға қатысты гомилетикалық мәні маңыздырақ болып келеді.

Филология (көне грек сөзінен аударғанда – «сөзге деген махаббат») ғылымының өзі ауызекі сөйлеу дәстүрі негізінде, яғни, шебер сөйлеудің, шешендік өнердің табиғатын зерделеу нәтижесінде пайда болды. Көне дәуірлерден ауызекі сөйлеуге, шешендік өнер ұғымына, оның қоғамдағы қызметіне философтар ерекше назар аударды. Шын мәнінде, дыбыс арқылы әлдекінің аузынан шыққан сөздің екінші біреу үшін орындамауға болмайтын бұйрық ретінде қабылдануы немесе маңызды мәселе жөнінде ортақ шешімге келе алмай әрі-сәрі күйде тұрған көпшілікті бір жанның жекелеген сөздерімен соңына ертіп әкетуі – әр құбылыстың астарына үңілетін философтар үшін қызықты да негізгі тақырыптардың біріне айналды.

Сол кезеңнен-ақ шешендікке қатысты екі түрлі түсінік, бір-біріне қарама-қарсы екі көзқарас қалыптасты. Біреулері шешендік өнердегі ең басты нәрсе – бұл идея (логос), яғни, мағына деп есептеді де, ал риториканы сол ешкім күмән келтіре алмайтын идеяға «сендіру өнері» деп қабылдады. Ал екінші жақ риториканы «сөзді көркемдеу өнері» деп білді және олар сөздің басты қадір-қасиеті оның ішкі мағынасында емес, сыртқы формасы мен стилінде деп санады. Атақты рим шешені Квинтилианның «ars bene dicendi» – «әдемі сөйлеу өнері» деген қағидасы сол көне дәуірлерден кейінгі кезеңдерге дейін кеңінен тарады. Бұл қарама-қарсы көзқарастарға алда арнайы тоқталамыз. Ал Сократ, Платон, Аристотельдерден бастап, М. В. Ломоносов негізін қалаған рационалдық орыс риторикалық дәстүріне дейінгі аралықтағы мыңдаған ғұламалар сөздің сұлулығы мен мәнерлілігін оның мағынасын ашудың, сенімділігін арттырудың құралы ретінде қарастырады. Осылайша мыңдаған жылдар бойына шешендік өнерге деген түрлі көзқарастар ымырасыз пікірталастардың тақырыбына айналды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлемдік риториканың тарихы мен табиғатын зерттеушілер типологиялық тұрғыдан сөйлеу теориясын адамзат өркениетінің қалыптасуына, адамдардың жер шарына таралуына байланысты үш негізгі мектепке бөліп қарастырады. Жер бетіндегі тарихи, географиялық, геосаяси жағдайларға орай қалыптасқан бұл мектептер – қытай, үнді және грек-рим мектептері еді [1, 36]. Бұл көне өркениеттерде қалыптасқан мектептердің бәрінің де бастауында жаратылыс жайлы алғашқы таным-түсініктер, гомилетика (уағыздың теориясы мен практикасы) тұрғанымен, олардың әрқайсысы өзіндік құрылымдарымен, даму, қалыптасу заңдылықтарымен ерекшеленді. Әйтседе, жазудың пайда болуы мен әдебиетті ғылыми және көркем деп жіктеудің нәтижесінде грек-рим дәстүрінде рационалдық риториканың және стиль мен ойдың сөзге айналуы жайлы ілім – поэтиканың негізі қаланды.

Ал, қытай және үнді филологиялық дәстүрінде грек-римдегідей риторика баршаға ортақ қоғамдағы ықпалды саяси-әлеуметтік құрал ретінде көріне алмады. Мұның себебін аталмыш өркениеттердегі мемлекеттік құрылым жүйесінің ерекшелігімен, саяси ахуалмен және осыған орай көпшілік алдында сөз сөйлеудің бұқаралық сипат ала алмағандығымен түсіндіруге болады. Қытайдағы мыңдаған жылдар бойына қалыптасқан монархиялық жүйе мемлекет ісімен, ондағы өзекті деген мәселелерді талқылаумен император мен сарай маңына топтасқан «ат төбеліндей» ғана санаулы «оқымысты-ақылгөй» кеңесшілердің айналысуына мүмкіндік берді. «Саясат барлық азаматтардың шаруасы емес, онымен тек қана іріктелген тұлғалар ғана айналыса алады» деп есептелді. Соның салдарынан қоғамдағы өзекті мәселелерді талқылау, өз ойын ортаға салу, шешендікпен айналысу Қытайда барша халықтың ортақ игілігіне айнала алмады.

Ал Үндістандағы жағдай да осыған ұқсас еді. Халықтың үш сословиеге жіктелуі және қоғам мүшелерінің белгілі бір таптық шектеуден атап өтіп, бір-бірімен араласа алмауы мемлекет ішінде баршасының мүддесін айтар Халық жиналысын өткізуге мүмкіндік бермеді. Ал баршаға ортақ мінбердің болуы, адамдардың біршама теңдік қарым-қатынасы мен жалпыхалықтық жиындардың өтіп тұруы – шешендік өнердің кең қанат жаюының ең басты алғышарттарының бірі болатын. Талантты жандардың іріктеліп шығып, ойын ортаға салуына мінбердің берілмеуі және мәселені шешуге қабілетті қоғам мүшелерінің тыңдаушылар ортасында болмауы – ол қауымдағы шешендік дәстүрді тығырыққа тірейтін негізгі себептер еді. Осылайша Шығыстық монархия үлгісіндегі мемлекеттерде шешендік өнер жекелеген топтың елді билеу құралы деңгейінде ғана болып, бұқаралық сипат ала алмады.

Көпшілік алдында сөйлеу дәстүрінің дамуы және оның заңдылықтарының қалыптасуы адамдардың қауымдасып өмір сүру ережелерімен тікелей

байланысты болуының сыры да осыдан келіп шығады. Бірлесіп өмір сүрудің басты ұйымдастырушысы көне антикалық дәуірден бері, яғни, мемлекет пайда болғаннан бастап грек полициясы және шығыс монархиясы үлгісіндегі – мемлекет болып келді. Мемлекет ең алдымен дауыс беру құқығын, яғни, өз сөздерімен ұжым тіршілігіне, мемлекет ісіне араласуға қабілетті, оның ішкі және сыртқы саясатына әсер ете алатын адамдарды айқындайды. Айталық, грек полициясында бұл құқық еркін азаматтардың барлығына берілді. «Еркін» ұғымы «кұл» дегенге қарама-қарсы түсінікті білдірді. «Азаттық», «еркіндік» дегеніміздің өзі дауыс беруге, көпшілік алдында сөйлеуге, өз ойын білдіруге берілген құқық еді де, ал «кұлдық» осы сөйлеу құқығынан айрылу болатын. Елдің алдында ойын ортаға салып, сөйлей алу мүмкіндігі – азаматтың ең басты қадір-қасиеті саналды. Мұндай жағдайда сөйлей білудің культке, әрбір тұлғаның арманына айналуы заңды құбылыс еді.

Мемлекет пайда болуының бастауында қалыптасқан осы ұғым күні бүгінге дейін сайлау үдерісіне қатысуды «дауыс беру» деп атаудан көрінсе, «сөз еркіндігін» сол көне түсініктің халық жадындағы жаңғырығы деп ұққан жөн. Мемлекеттің пайда болуына жекелеген тұлғалардың жұртты соңына ерте білген сөздері әсер етті десек, кейін мемлекет сөйлеуге қабілетті адамдардың іріктелуіне ықпалын тигізді. Бұл өзара бір-бірімен тығыз байланысты, бірінен-бірі туындайтын үдеріс еді. Тарихи даму барысында адамзат «бостандық» пен «сөз» ұғымдарының бір-бірінен ажырамас бірлікте жүретінін, демократиялық-құқықты мемлекет құрудағы құндылығын жете түсініп, «сөз бостандығы» деген тіркеспен бейнеленетін дербес ұғымды қалыптастырды. Прогрессивті зиялы қауым сөз бен сөз бостандығын ерекше қастерлей білді.

Сөз бостандығы демократиялық-құқықты мемлекеттің ажырамас белгісі, демократия теоретиктерінің ортақ пікірі – еркін әрі ашық дискуссия, пікірлердің плюрализмі бірнеше балама даму жолдарының ішінен ең оңтайлысын таңдауға мүмкіндік береді, саяси қателіктерге жол бермеу үшін аса қажет. Сондықтан, халық билігін жүзеге асыруда сөз бостандығының алатын орны ерекше, атқаратын рөлі де өте зор. Бұл ұғымның саяси сипат алуы кейінгі замандардың жемісі, алғашқы адамдар қауымы үшін ең басты мәселе түрлі апаттардан аман қалу, күнделікті тіршілікке азық-түлік табу, дұшпандардан қорғану секілді табиғи қажеттіліктер еді. Келе-келе осындай шағын қажеттіліктер қоғам дамуына сәйкес мемлекеттік мүдделерге айналды.

Көпшілік алдында өз ойын ортаға салып, сөйлей алу мүмкіндігі адамның азаттығын, тәуелсіздігін білдіретін ең басты көрсеткіш болып қала береді. Қазақ шешендік өнері демократиялық құндылықтарға негізделген антикалық грек-рим шешендік дәстүріне біршама ұқсас далалық демократия арнасында қалыптасып, дамыған алтай тобының түркілік тармағынан бастау алады.

Қазақ қауымындағы сөз бостандығының анықтамасындай болған «Өнер алды – қызыл тіл» деген қанатты сөз осыны аңғартады. Мұнан мың жыл бұрын дүниеге келген М. Қашғаридың «Диуани лұғатында» бұл мақал «Ардам баши тил», яғни, «Ізгілік басы – тіл» үлгісінде жазылыпты. Демек, бұл өркениеттердегі тұрмыс-тіршілік, күнкөріс көзі әрқилы болғанымен, мемлекеттік құрылымның демократиялық үрдістер негізінде қалыптасуының нәтижесінде полистік грек-рим мемлекеттеріндегі ахуалға қазақ қауымындағы азаматтарға берілген сөз еркіндігі де ұқсас болды. Көшпелі әскери демократия жағдайындағы қара халықтың бір мезгілде әрі қауым мүшесі, әрі әскери жауынгер, бір-бірімен қандық тұрғыдан туыс бір ру-тайпаның өкілі болып келуі қытай-үнді өркениеттеріндегідей қоғамның таптық жіктелуіне мүмкіндік бермеді. Әрбір қауым мүшесінің шығармашылық әлеуетін сарқа пайдаланып, оның ортақ игілікке айналуына, азаматтардың құқықтық теңдігіне, ұждан бостандығына мүмкіндік беретін жүйе сөз культін – «Айтылмаса сөздің атасы өледі» қағидасын қалыптастырды. Ханның алдында да «– Дат! – Даттың болса айт!» деп келетін әр адамға көкейіндегісін айтуға мүмкіндік беретін тұжырым заңдылыққа айналды.

Демек, қауым тіршілігіндегі кез-келген даулы мәселе, маңызды шара бүге-шігесіне дейін жан-жақты талқыланып, көпшіліктің қолдауына ие болуы қажет, «Жүйелі сөз – жүйесін, жүйесіз сөз – иесін табуы» тиіс. «Қандай жағдай болса да, айтушының өміріне қауіп төнсе де, шындық айтылуы керек» дегенге меңзейтін түркілік дәуірден келе жатқан далалық өркениеттегі «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген түсінік көпшілік санасынан мықтап орын алып, заң есебінде қолданылды. Бұл далалық өркениеттің табиғи даму заңдылығы бойынша қалыптасып, шындықты айту – өзін-өзі сақтап қалудың алғышарты болуының салдарынан туған құбылыс еді.

Жазу-сызудың пайда болуы, Грекияда философиялық мектептердің қалыптасуы ауызекі сөйлеу тәжірибесінің астарына мұқият үңілуге, көпшілікті еріксіз жадылайтын шешендік өнердің табиғатын тереңінен тануға ықпал етті. Осы орайда ғылым әрі өнер түрі саналған, кейін осы саладағы тәжірибеге бағыт-бағдарды айқындап, риторикаға негіз болған антикалық грек-римдегі ауызекі сөйлеу практикасына (речевая практика) тоқталып өткен орынды болмақ. Себебі, әдеттегі қалыпты жағдай саналып келген сөйлеу үдерісіне грек ойшылдары ғылыми тұрғыдан қарай бастады, оның заңдылықтарын айқындап, сол қабілетті дамытуды алғаш қолға алды, дәстүрге айналдырды. Сөйлеу практикасы, сөздің тақырыптары мен мазмұны мемлекеттің ауқымымен, қарым-қатынас жасаушы азаматтардың санымен және олар жайлаған кеңістіктің көлемімен де сипатталады. Ал сөйлеу практикасы түрлерін жіктеу ақпарат алмасу салаларына, аудиторияның ерекшеліктеріне қарай жүзеге асады.

Грек және рим қоғамдарында жеке адамның мүддесі ортақ мүддеге бағынып, еркін азамат өз басының бұл дүниедегі һәм о дүниедегі қамынан гөрі дәл қазір бар мемлекеттің қауіпсіздігі мен өркендеуін баршасынан жоғары қойды. Соның нәтижесінде мемлекетте ортақ идеалдарды қолдайтын, ұжымдық сананы насихаттайтын биік моральдық ұстанымдар, рухани принциптер қалыптасты. Осындай идеалдармен тәрбиеленген азаматтар қоғам игілігі үшін қалтқысыз қызметті, сол жолға бас тигуді, қажет болса жандарын да пайда етуді өздеріне дәреже көрді. Мұндай ұжымдық қоғам бір жағынан өте асқақ әрі әділ секілді көрінгенімен, екінші жағынан, мемлекеттік жүйе жеке адамның мұң-мұқтажын, қуаныш-қайғысын ескере бермеді, оның тұлғалық, азаматтық, шығармашылық, жасампаздық ерекшеліктерімен санаспады. Жеке адамның тағдыр-талайына деген осындай бейтарап көңіл-күй ақыры жеңіліс тапты.

Патриоттық сезімге, адамдардың биік идеалдарды мұрат тұтқан романтикалық көңіл-күйіне кереғар ортағасырлық діни-схоластикалық ортада жеке адамның, пенденің «мәңгілік о дүниелік азаптан құтылу жолындағы» жеке тәжірибесі ортақ мүддені, ұжымдық сананы жеңіп тынды. Бұрынғы отан үшін, «қара қазан, сары бала қамы үшін» басын өлімге тіккен батырлар ендігі жерде көпшілікке үлгі – идеал болудан қалды. Олардың орнын өзінің рухани ізденістерімен, түрлі медитациялық жаттығуларымен, аскеттік оқшау өмірлерімен аттары аңызға айналған «әулие әкейлер» басты. Бұдан былай әңгіменің тақырыбы мемлекеттің ауқымы, осы дүниенің қызығы мен шыжығы немесе кімнің қай елді жаулағаны жайлы емес, бақилық, о дүниелік мәселелерге арнала бастады. «Адамдардың санасын жат идеялар мен зиянды ойлардан азат етіп, бүлікшілерді аяусыз жазалайтын» – инквизициялық сот осылайша өмірге келген еді. Бұл өзгерістер негізінен Еуропаның қала-мемлекеттерінде пайда болып, отырықшыл өркениеттерде жүзеге асты.

Ал әскери демократия жағдайында тұрмыс кешкен далалық көшпелі қауымда сыртқы дұшпанға қарсы күш біріктіру, елді қорғау, тәуелсіздік идеясы секілді биік мұраттар күн тәртібінен түскен жоқ. Көшпелі тіршілікке, адамдардың табиғатпен етене араласуына байланысты болуы керек, қалайда Еуразия кеңістігіндегі алып даланы мекендеген түркі тайпаларында діни фанатизмге, діни көзсіз танымға сәйкес жіктелуге жол берілмеді. Дүниеге, жаратылысқа деген далалықтардың таным-түсініктері рационалдық арнада өрбіп, діни сеніміне қарай адамдарды шектен тыс жазалау шаралары мұнда орын алған жоқ. Осындай жағдайды, қазақ қоғамындағы ерекше ахуалды тап басатын мынадай мақал сақталыпты: «Өліні разы қыламын деген – бай болады, тіріні разы қыламын деген – би болады». Бұл қазақ қауымындағы би-шешендердің әділдік жолында нақтылы болмыстан алшақтамағанын, қияли

қисындар мен жөнсіз жазалау шараларына жол бермегендігін, адамгершілік ұстанымдарын берік сақтағанын аңғартатын мағынасы өте терең қанатты сөз.

Нақтылы тақырыпқа орай сөздің мазмұнын, құрылымын, баяндау тәсілін ойлап шығарып, қажетті жерінде осы қасиетімен көпшілікті ұйыту – адамның шығармашылық әлеуетімен, өзгелерден ерекше қабілетімен байланысты. Сүреңсіз тіршілікке сұлу да көркем сөздерімен әр беретін, сипаттау мүмкіндігі шексіз риториканы кәсіп әрі өнер түріне айналдырған ежелгі антикалық дәуірдің адамдары образды ойлауды ұнатты және оны бейнелі етіп баяндауды дәреже көрді. Бұл құбылыстың қазақшешендеріне де жат емес екендігі мәлім.

«Отыз тістен шыққан сөз, отыз рулы елге тарайды» дейді көне түркі дәуірінен бізге өзгеріссіз жеткен қанатты сөзде. Айтушының жауапкершілігін, айтылған сөздің салмағын екі ауыз сөзге сыйғызған бұл мәтелдің мәңгілігінің сыры да осында. Сөйлеу үдерісі – уақыт және кеңістікте өз өрнегін салып, жүйелі болса, үнемі жаңғырып отыратын рухани қуат екен. Осыған байланысты ғалым Т. Тәжібаевтың пікіріне назар аударалық: «Ойымызды басқа біреуге жеткізуде көрінетін жеке адамның дербес әрекетін сөйлеу деп атайды. Сөйлеу – бұл пікір алысу процесінде адамның белгілі бір тілді өзінше пайдалануы. Бір тілдің өзінде сөйлеудің сан алуан формалары болуы мүмкін. Сөйлеу жеке адамдардың арасындағы өзара түсінуді реттестіру үшін екінші біреуді танып-білу, оған әсер ету үшін қызмет етеді. Сөйлеу процесі арқылы кісі өзінің білімін іс-тәжірибесінде байытып қана қоймай, сонымен қатар ғасырлар бойы жинақталған қоғамдық тәжірибені меңгеруге де мүмкіндік алады» [2, 240].

Қазақ халқының санғасырлық өмірлік тәжірибесі, қайталанбас өзіне ғана тән қоғамдық, мәдени-рухани қарым-қатынасы да тек қазаққа ғана тиесілі қазақ тілін, өзіндік сөйлеу дәстүрін, шешендік үрдісті қалыптастырғаны анық. Әрбір ұлттың ешкімге ұқсамайтын төл салт-дәстүрі, тілі, жөн-жоралғылары оның ауызекі сөйлеу мәдениетінде көрініс тапты. «Риторика қоғамдық-тілдік практика тәжірибесінің жиынтығын құрайды және нақтылы бір қоғам мәдениетінен көрініс тапқан сөздік туындылармен – пікірлермен және дәйектеу нормаларымен тікелей байланысты болады. Орыс, француз, американ риторикасы бар және олардың әрқайсысы тек белгілі бір мәдени-тілдік қауымға ғана тән тілдік тұлға типі мен сөйлеу қатынасының өзіне ғана тән ерекшелігін зерттейді. Сондықтан да жалпы және жеке орыс риторикасы олуы мүмкін, ал әмбебап риториканың болуы мүмкін емес» [3, 5] – деп жазады орыс ғалымы А. А. Волков. Бұл жерде әрбір мемлекеттің тарихи дамуы, қоғамдық сананың деңгейі және ұлттық, тілдік ерекшеліктер де аса маңызды болып отыр. Айталық, шешендер мен билер институты нәтижесінде қазақ әдебиетінің тарихында «Билер дәуіріндегі әдебиет» дейтін тұтас бір

кезең бар. М.Әуезов «Әдебиет тарихында» «Билер айтысы» деп атаса [4], С. Сейфуллин «Қазақ әдебиеті» [5] атты кітабында бұл кезеңге «Билер сөздері» деген арнайы бөлім арнайды. Ал, Ә. Мәметова «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» [6] атты арнайы монографиялық еңбегін жазды. Міне, қазақ шешендік өнерінің тарихына ғана тән осы құбылысты орыс әдебиетінің тарихынан кездестіру мүмкін емес. Демек, осы мәселені тереңірек зерттеу арқылы біз өз тарихымыздың ақтаңдақ тұстарын жаңғыртып қана қоймай, бүгінгі күннің қажетіне жарайтын озық дәстүрлерді де тірілтеміз.

Осындай ерекшеліктерді ескере келе, қазақ шешендік өнерін күні бүгінге дейін зерттеген, соған қатысты өз пікірлерін білдірген ғалымдар еңбектерін, олардағы жанрлық жүйелеулерді, ұсынылған терминдер мен ұғым-түсініктерді мұқият саралап өту қажеттілігі де айқын сезілуде.

Тым көне дәуірлерден бастап-ақ Еуразия кеңістігі адамзат өркениетінің бағыт-бағдарын айқындаған, негізгі жетістіктер жүзеге асқан өркендеу алаңы болды десек, бүгінгі Қазақстан территориясы Батыс пен Шығыс, Оңтүстік пен Солтүстік арасындағы сауда-саттық пен ақпарат алмасудың күре жолы болып келді. З. Бжезинский өзінің «Ұлы шахмат тақтасы» атты әйгілі еңбегінде Харольд Мак Киндердің мынадай нақылын келтіреді:

«Шығыс Еуропаны кім билесе, сол Жердің жүрегіне иелік етеді;

Кім Жердің жүрегін билесе, сол Әлемдік Аралға (Еуразияға) иелік етеді;

Кім Әлемдік Аралды билесе, сол әлемге иелік етеді» [7]. М. Жұмабаев жырында «Түркістан – екі дүние есігі» болатыны да, Ұлы Даланың осы өркениеттер арасындағы «ара ағайындық» қызметіне орай айтылса керек. Сол себепті де транзиттік жолдағы қауіпсіздікті қамтамасыз ететін ішкі мемлекеттік құрылымды жетілдірумен қатар, көрші ұлт-ұлыстармен тіл табысу, қатар бейбіт өмір сүру жолында келіссөздер жүргізу қажеттілігі туындады. Бұл өз кезегінде Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан халықтарда өзінің ішкі құқықтық қарым-қатынасын реттеп отырумен қатар, мәмілеге келудің, елшілік қызметтің қалыптасуына да септігін тигізді. Көне замандардан бай түркі тілі болған, бүгінгі таңда да соның заңды жалғасы қазақтың тілі бар десек, сол тілдің қолданысынан келіп шығатын ауызекі сөйлеу дәстүрі – шешендік өнер де бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Еліміздің тәуелсіздік алуы шығармашылық бастамалардың дамуына, санқилы пікірлер мен алуан түрлі сенімдердің өркендеуіне, сонымен қатар әрбір қазақ баласының жер шарының кез-келген нүктесінде отырған өзге ұлт пен ұлыс азаматымен ашық сұхбат құрып, бәсекеге түсуіне даңғыл жол ашты. Осы тұрғыда біз әлем жұртшылығына өз үнімізбен сыйлы,

өзіндік мәдениетімізбен, өз өнерімізбен құрметті екенімізді аңғара бастадық. Ғасырлар бойы қазақ қоғамында «қара қылды қақ жарып» құқықтық реттеуді, ұлтты ұйытып, ел басқаруды жүзеге асырып келген, оның тәлімі мен тәжірибесін бойына жиып, түрлі деңгейдегі тұрмыстық жоралғыларды, құдайға құлшылықты абыроймен атқарған, бір сөзбен айтқанда, халқымыздың өмір сүруін қамтамасыз еткен қазақтың шешендік дәстүрі бүгінгі күн тұрғысынан жаңаша пайымдауға зәру.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Рождественский, Ю. В.** Теория риторики. – М. : Добросвет, 1999. – 597 с.

2 **Тәжібаев, Т.** Жалпы психология. – Алматы : Қазақ университеті, 1993. – 240 б.

3 **Волков, А. А.** Основы риторики : Учебное пособие для вузов. – М. : Академический Проект, 2003. – 304 с. – ISBN 5-8291-0296-X.

4 **Әуезов, М.** Әдебиет тарихы. – Алматы : Ғылым, 1992. – 196 б.

5 **Сейфуллин, С.** Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы : «Қазығұрт», 2013. – Т. 12. – 408 б.

6 **Мәметова, Ә.** Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі орны // Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1945.

7 **Бжезинский, З.** Ұлы шахмат тақтасы // Кітапта : Саяси сана сандақтары (XIX–XX ғ. ғ.). – Алматы : «Сардар» баспа үйі, 2014. – 496 бет.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

М. К. Ахетов¹, Қ. Т. Жанузакова²

Национальные особенности казахской речевой традиции и ораторского искусства

¹Управление по развитию языков г. Алматы, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

²Факультет казахской филологии и мировых языков, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 30.01.18.

National features of Kazakh speech traditions and oratory

¹Management for the Development of Languages
of the city of Almaty,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Kazakh Philology and World Languages,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 30.01.18.

В статье рассматриваются национальные особенности казахской речевой традиции и ораторского искусства. Казахская речевая традиция сопоставляется с античным и индийским ораторским искусством, выявляются общие типологические черты ораторского искусства, генезис и факторы, повлиявшие на возникновение казахского ораторского искусства, а также роль и значение оратора в общественной жизни отдельных народов. В античные времена искусство речи играло особенно важное значение. В казахской культуре ораторское искусство занимает очень важную роль. Чтобы оценить исключительное значение ораторского мастерства в казахском обществе, следует прежде всего вспомнить, что вся казахская культура – особенно по сравнению с современной – в большей степени была культурой устного, а не письменного слова. В статье анализируются возникновение и пути становления ораторского искусства, актуальные теоретические вопросы риторики и степень исследования ее в советское время.

This article discusses the national features of Kazakh speech traditions and oratory. Kazakh language tradition is mapped with antique and Indian oratory art, identifies common typological features of oratory, Genesis and factors affecting the occurrence of Kazakh oratory, as well as the role and importance of speaker in the public life of individual nations. In ancient times, the art of speech was particularly important. In Kazakh culture the oratory art occupies a very important role. To appreciate the exceptional importance of oratorical skill in Kazakh society, we should, first and foremost, remember that the whole Kazakh culture — especially compared to modern, was the culture of oral rather than written words. This article analyzes the emergence of oratory, topical theoretical questions of rhetoric and the degree of its research during the Soviet era.

М. Қ. Ахетов¹, Қ. Т. Жанұзақова², М. Б. Керімхан³

¹Алматы қаласы Тілдерді дамыту басқармасы, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

³«БМ011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша 1 курс магистранты, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ²kuralay_zhanuzak@mail.ru; ³mereke.kerimkhan@bk.ru

ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВТІҢ ШЕШЕНДІГІ

Мақалада сөз зергері Қадыр Мырзалиевтің ақындық, қаламгерлік қырларынан өзге шешендік шеберлігі мен ұстаздық болмысы қарастырылады. Қадыр Мырзалиевтің қол-қосір қазынасы баршаға мәлім, аудармашылық, драматургтік, сыншылық қырларының өзі жеке-жеке зерттеуді қажет етсе, балалар поэзиясының өзі бір төбе. Ақындық мұрасымен, «Іірім», «Жазмыш» сынды прозалық дүниелерімен ұлттық әдебиетті тың белестерге көтерген қазақ әдебиетінің классигі Қ. Мырзалиевтің айтулы шешен, онегелі ұстаз болғанын біреу білсе, ендігі біреулер біле бермеуі мүмкін. Мақалада «Ақынға керек ақыл көп, Асаулық керек аздаған» деп өзі жырлағандай, бүкіл саналы ғұмырында көп ізденіп, қажырлы еңбек еткен Қадыр ақынның ұстаздығы мен шешендігі, тақырлығы зерттеу нысанына айналған. Оның басқа ақындардан ерекшелігі өлеңдерінде де шешендік пен бейнелік бір-бірімен жанды байланысады.

Кілтті сөздер: ақындық мұра, шешендік сөз, шешен, ұстаз, поэзия, өлеңдер.

КІРІСПЕ

Сөзсіз адамзат қоғамын елестету мүмкін емес. Сөйлеу, ақпарат алмасу адам тіршілігіндегі басты құндылық болып келсе, қоғамның дамуына орай ақпарат ең басты қажеттіліктердің біріне айналды. Ғасырлар бойы адамзат жинақтаған өмірлік тәжірибе, тәлім-тәрбие, білім мен өнер ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде беріліп отырады. Мағжан ақынның: «Толқыннан толқын туады, Толқынды толқын қуады» деп келетін жыр жолдары осындай бір буынның келесі буынға ықпалын әсерлі бейнелейді. Бүгінгі ғылым-білімдегі жетістіктер,

қоғам өміріндегі жаңалықтар, қоғамның дамуы сол ұрпақтар сабақтастығының заңды нәтижесі. «Адамның жануардан ең басты айырмашылығы – білуге ұмтылуында» – дейді Аристотель. Әрбір буын өзіне дейінгі тәжірибенің, ашылған ғылыми жаңалықтың биігіне көтеріліп алып, соған табан тіреп, өзінің жаңа қадамын жасайды. Осылайша өткен ұрпақтың ашқан ғылыми тұжырымы, тың ойы мен тосын жаңалығы келесі буын өкіліне басқыш болады. Осының барлығы да тіл арқылы жүзеге асады. Білімір шешен сөзі белгілі бір сала бойынша ғұламаның, көпті көрген көненің көзі қарттардың немесе тәжірибесі мол маманның ғылым не кәсіп саласы бойынша үлгілі сөздері, өмірден түйгенін шәкірттерге үйрету, баулу мақсатында айтқан ұлағаттары.

Қазір ғылым адамдардың Жер бетін мекендеуі, өзін-өзі сақтап, түрлі құрылықтарға таралуы, сол жаңа жерлерді игеруі сөйлеу тәжірибесінің нәтижесінде ғана жүзеге асқанын айтуда. Африкада алғаш мекендеген саналы адам үмметі жүздеген мың жылдар бойы үздіксіз ізденістердің, тәжірибелердің және сол жиған білімді келесі ұрпаққа аманаттап тапсырып отырудың нәтижесінде осы күнге жетіп отыр. Тілдің ең басты қызметі – когнитивті, танымдық функциясы осыдан келіп шығады. Адамзат баласын қай заманда да жан сақтау, өндіріс құралдарын жетілдіру, дүниенің пайда болуы мен болмыстың терең сырларын тану, уақыт пен кеңістік ұғымдарын шамалау сынды көптеген сауалдар мазалап келді. Жаратылысынан танып-білуге, зерттеп-зерделеуге, білгенін ұқтыруға бейім адам табиғаты өзінің өмір сүруінің сырын, тіршіліктің мән-мағынасын талмай іздестірумен келеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Танып-білу үдерісі болмысты түсіну ұғымымен, зат немесе оқиға атауларын санада белгілеумен астасатын рухани құбылыс. Кез-келген адамның танып-білгенінің барлығы дерлік тіл арқылы жүзеге асып, адами болмысының қалыптасуы тілмен тікелей байланысты болып келеді. Айталық, ешқашан Африкада болып көрмесе де, адамдардың көбі онда күннің ыстық әрі шөл екенін, керіктер мен мүйізтұмсықтардың мекендейтінін, қолтырауындарға толы Ніл өзенінің ағатынын біледі. Адам ойша өткен дәуірлерге сапар шегіп, он сегіз мың ғаламның тылсымына үңіледі. Осының барлығы да тіл арқылы есте сақталып, сөзбен санада белгілеу нәтижесінде жүзеге асады. Әрбір адамның жеке тәжірибесімен, өзінің сезім мүшелері арқылы тапқан білімі оның танымының болмашы ғана бөлшегін құрайды. Қалғанының барлығы да оқығаны, өзгелерден естіп-білгені.

Дәл сол сияқты, тұмандықтар, галактикалар, шоқжұлдыздар, күн жүйесі тәрізді макро космос пен атом, нейтрон, протон, электрон деп келетін микро әлемге де арнайы құрылғылармен қаруланған санаулы ғалымдар болмаса, жалпы жұртшылықтың тісі бата бермейтіні анық. Әйтседе, түрлі деңгейде бұл

құбылыстар жайлы білмейтін жандар кемде-кем. Демек, сол құбылыстардың тылсымын көзімен көріп, сырына қаныққан жандардың айтуы, түсіндіруі бойынша миллиондардың дүниетанымы қалыптасады. Белгілі бір сала бойынша адамның танымы тереңдеген сайын сол ұғымды білдіретін тілдік қор мен оны жеткізу тәсілдері де күрделене түседі.

«Очевидно, что язык оказывается для человека готовым классификатором объективной действительности: он как бы прокладывает рельсы, по которым движется поезд человеческого знания» [1, 75] – деп жазады тілші-ғалым Б. Ю. Норман.

Мұндай сөз түрлері өз бастауын адамзат баласының саналы болмыс ретінде қалыптасқан алғашқы кезеңінен алады. «Тастың орнына өзінің балағат сөзін жұмсаған алғашқы адам – өркениеттің негізін қалаушы» дейді З. Фрейд. Демек, адамзат баласының қара күштің орнына өзінің интеллектуалдық әлеуетін пайдалануы сөйлеу үдерісі арқылы жүзеге асты. Ғылымның өзге салалары секілді антикалық грек дәуіріндегі ойшылдар бұл құбылыстың астарына жіті үңілуді өздеріне міндет санады. Себебі, ертедегі философтар үшін адамға ненің пайда немесе зиян екенін ажырату, өткеннің озығы мен тозығын келесі буынға ұқтыру аса маңызды болды. Бұл білім, ең алдымен, беймәлім табиғат құбылыстары аясында тірлік кешетін адамдардың өздерін сақтап қалу үшін керек еді. Осынау түсінік қазақ дүниетанымына да жақын құбылыс. «Білме, білгеннің тілін алма» деген қарғыстың жаманы» дейтін қазақы мәтелдегі ой осыған меңзейді. Сөз, оның мазмұны мен тақырыбы, жеке адам мен қоғамға әсері, нәтижесі, обал мен сауапқа қарым-қатынасы – осының барлығы да сөйлеушіден белгілі бір дәрежеде жауапкершілікті талап етті. Осыдан келіп ғасырлар бойы айтыс-тартыстың өзегіне айналған «сөздің этикамен үйлесімі қай деңгейде болуы қажет?» деген сауал туындайды.

Ақындық мұрасымен ұлттық поэзияны тың белестерге көтерген қазақ әдебиетінің классигі Қ. Мырзалиевтің де айтулы шешен, өнегелі ұстаз болғанын біреу білсе, ендігі біреулер біле бермеуі мүмкін. «Ақынға керек ақыл көп, Асаулық керек аздаған» деп өзі жырлағандай, Қадыр ақынның бүкіл саналы ғұмыры ізденістен, қажырлы еңбек пен өзін-өзі шыңдаудан тұрған сыңайлы. «Қадекеңнің «Сөйлесе сөздің шешені, ойласа ойдың көсемі» екендігі жас кезінен білінген ғой. Әйтпесе, 20 баланың көзін бақырайтып қойып, есін алып, елітіп қоя ала ма?! – деп есіне алады ақынның дәрісін тыңдаған Ө.Әбдиманұлы. – Ал бізге келгенде Қадекең ел мойындап, жұрт қол қойған шешен-ді. Шешен болғанда да, Ахмет Байтұрсынұлы айтпақшы «білімір шешен» еді. Оның үстіне бізге оқитын пәні ақынға, ақындыққа қатысты болған соң, ол шешілмей кім шешілсін, ол төгілмей, кім төгілсін!

Әр лекциясын кібіртіктеп қалмай, бірден көсіле сөйлеп бастап кетуші еді. «Әдебиеттану төңірегінде, жалпы ақын-жазушылар туралы қаптаған

кітап, қаптаған зерттеулер бар. Жас кезімде мен солардың біразын оқыдым. Бірақ, кешігерсіз, ештеңе таппадым. Бос сөз. Қайран уақыт, зая кеткен уақыт! Сондай кітаптарды жазған «ғалымдардың» көбі доктор деген атақ алды, дәрежеге ие болды. Кейбіреулері тіпті академик болып жүр. Ал, сұраулар сұрау күйінде қала берді», – деп бастады алғашқы дәрісін. – Міне, біз бен Сіздің міндет осы арнаулы курс арқылы Махамбетке қатысты ең болмаса бір-екі сұраулы дүниеге жауап табу».

Әр сабағын тақырыпқа сай құрып, одан ауытқымай, тақырыптың жан-жақты ашылуына күш салатын. Махамбет жайлы көп білетіндігі соншалық, тақырып аясы кеңейіп, кемелінен асып төгіліп жататын. Қоңыр дауыс, күмбір үн де небір деректер мен дәйектерді санаға тоғыта еселей құйып, айтар ойды шегелей бекітіп жататын. Қадекең Махамбеттің бар өлеңін жатқа біледі десем, өтірік айтқандық емес. 90 минуттық бір сабақта сан өлеңнен үзінді оқып, оларды тақырып танымын ашуға шешуші дәлелдер ретінде келтіріп отыратын.

Ал енді, талай шешенді көрдік, талай шешеннің сөзін тыңдадық. Бірақ Қадыр ағаның ауызекі талдауындай таным талқысын кездестірген емеспін. Махамбет тағдыр-талайы; хан Жәңгірмен қарым-қатынасы; көтерілістің мәні мен маңызы; Исатай-Махамбет достығының ұрпаққа үлгі өнегесі; оның әлемдік ұлылар достығындағы орны; ақындық өнер құдіреті; ақындықтағы дәстүр мен жаңашылдық; поэзияның көркемдік өрнегі; рухтық қуаты; жалпы көркем өнер және адам; қоғам және адам; ұлт және қайраткер; адамзаттықты айқындайтын ұғымдар.

Қадыр Мырзалиев дәрісінің маңызы мен мәйегі міне, осындай сан тарам тағлымдыжелілерден бастау алатын. Ол осының бәрін таратып айтқанда, ортақтастырып бір тұлғаның бойына жинақтағанда, Махамбет өлең өнерімен әлемдік әдебиеттің, азаматтығымен адамзаттық деңгейде тұлғаланып шыға келетін-ді.

Оның бәрі поэзия атты ұлы құдіреттен қуат алып жатқанда, тыңдамасқа, құлақ қоймасқа шараң қалмайтын. Қадыр ағаның Махамбет жайлы бір ғана арнаулы курсы – Махамбеттанудағы басты мектебімізге айналғаны даусыз дүние [2, 109–110]. Белгілі бір тақырыпқа жай әңгіме айту бар да, ғылыми тақырыпқа дәріс оқу бар. «Нақыл – ақылдың ақырғы аялдамасы» – дейді екен Қ. Мырзалиев.

Бір ғана мысал. Қазақ әдебиетінің классигі Қ. Мырзалиев ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдары парламенттің депутаты болды. Конституция қабылданар тұста ондағы мемлекеттік тіл тағдыры аса күрделі тартыстың өзегіне айналып, депутаттардың өзі халқымыз үшін өте маңызды бұл мәселеде қажарылған-ды. Парламент мінберінен «Қазақстанда қай тіл мемлекеттік болу керек?» деген тақырыпта сөз сөйлеу міндеті

Қ. Мырзалиевке жүктеледі. Ақынның осындай тарихи сәтте өзінің сөйлеген сөзін қалай дайындап, ел алдында қалай орындағанына назар аударалық:

«Сонымен, не керек, үлкен дау туындайтынын түсіндім. Соның ішінде екі тілді мәселе екі жақты пікір тудыратынын да жақсы білдім. Осы қарама-қайшы пікірлердің арасынан қазақ тілін жақтап, жеңіске жетуіміз екіталай еді. Осының бәрін ескеріп, ертерек қамдана бастадым.

Сол кездегі біздің қорыққанымыз парламенттің құрамы болды. Бейресми «елу де елу» болғанымызбенен, нағыз қазақтардың саны елу пайыздан аз еді. Себебі, бар қазақтардың көбі қазақ тілін біле қоймайтын. Олар міндетті түрде қос тілді мемлекеттік тілге дауыс берері анық еді, өйткені орыс тілі болмаса, билік басындағы орындарында ұзақ отыра алмайды ғой. Ал, сол орыс деп бөліп отырғанымыздың ішінде өзге ұлттар: поляктар, украиндер, беларустар бар болатын.

Мен, міне, осыларды басты нысанаға алдым. Себебі, осылардың қай-қайсысының болмасын арғы жағында айта алмай жүрген ұлттық дерті бар, солардың тамырларынан тура басып, дауыстарын қазақ тілінің үлесіне пайдаланғым келді.

Не істедім дейсіз ғой. Өзге ұлт республикаларының материалдарын қарадым. Ең күрделі мемлекеттердің бірі – Украина. 40 миллионнан астам халқы бар. Бір кездері Киевский Русь болған. Орыстардың түп-төркіні сол жерде жатыр. Мен сол Украинаның тарихын алдым, солардың жергілікті проблемаларын зерттедім. «Комсомолец Украины» деген газеттің тігіндісін қарадым. Онда бір орыс әйел былай деп жазған екен: «Біз, жалпы – орыспыз. Украинада тұрамыз. Менің балам, әрине, орысша оқиды. Өте жақсы оқиды, тек бір ғана украин тілінен төртті бар. Соның кесірінен ол мемлекеттік емтиханнан кейін медаль ала алмайды», – деп ашынып жазады да, «кому нужен этот никому не нужный украинский язык?!» деп сөзін аяқтайды. Мен осы сөзін жазып алдым. Маған да керегі осындай ол ұлттың намысын оятатын сөз ғой. Енді осы пікірге қарсы келетін мысал іздеуге кірістім. Бір елші туралы материал таптым. Американың әскери елшісі екен. Заң бойынша олар тек үш жылға келеді ғой. Өлгі келген елші өте ақылды адам екен. Жергілікті елдің салт-дәстүрімен, тарихымен жақынырақ танысу үшін келген күннен бастап украин тілін үйренуге кіріскен. Екі жыл уақытын соған сарп еткен. Ойлап қарасаңыз, қалған бір-ақ жылдық жұмысы үшін украин тілін меңгеріп алудың не қажеті бар?. Яғни тілдің қасиетін жақсы түсініп тұр ғой ол. Осы бір-біріне қарама-қарсы екі мысалдың ішінен «Оказывається кому-то нужен этот никому не нужный украинский язык» деген ойды алып шықтым. Ең соңында «Осы сендердің империяларыңызды айтпай-ақ қояйық, анау Пушкин, Толстой, Чернышевский, Белинский бастаған тек орыстардың ғана емес, басқа халықтың да мұңын мұңдаған гуманистерің қайда кеткен?» деп орыстарға да тиісіп қойдым.

Содан кейін Канаданың Томсон деген жазушысының әңгімелерінің бірін мысалға келтірдім. Еуропа ақсүйектерінің аңға шыққанда 20-30 шақты иттерді қоя беріп аң аулайтын әдеті бар ғой. Сонда аңшылардан қашқан бейшара еліктің өзі айналып келіп сол аңшыны паналайды екен ғой. Жаны ашыған аңшы елікті иттерге бермей, аман алып қалатын көрінеді. «Осыны мысалға келтіріп отырған себебім, қазақ тілінің тағдыры тура сол еліктің тағдырымен ұқсас. Сендердің паналарыңа келіп тығылып отыр ғой», – дедім... (осы кезде Қадыр ағамыздың көңілі босап, көзінің жасын жасыра алмай қалды). «Сендер ұялсаңдаршы енді. Қазақ тілін қорғайтын қазақтар аз емес. Бірақ оның тағдыры сендердің қолдарыңда тұр ғой», – дедім. Сол сәтті есіме алсам, әлі күнге дейін көңілім босайды. Сөйлеп тұрғанда бұлай толқымап едім. Қысқасы, сөзім жақсы шықты-ау деймін. Семейде бір облыстық атқару комитетінің төрағасы ма екен, Кондратенко деген хохол болды. Сол кісі үзіліс кезінде, менің баяндамама көңілі толғандығы соншалық, маған қарай жүгіріп келе жатыр еді, алдынан екі орыс шыға қалғанда бұрылып кетіп, ақырын ғана артымнан келіп қолымды алып, ризашылығын білдіріп кетті. Орыстардың санын көбейтіп жүрген өзге ұлт өкілдерінің қытығына тию керек деп едім ғой, сол көздеген мақсатым нысанаға дөп тисе керек.

Дауыс беру кезінде қазақ тілінің үлестік пайызы тоқсанның үстіне шығып кетті. Біз елу пайыз ала алмаймыз деп қорыққан болатынбыз. Бұл, әрине, менің ғана сөзімнің арқасы емес қой» [3, 14].

Қабілетті адам қай салада болса да табиғат берген талантын, шеберлігін танытпай тұрмайды. Сонда да болса, бұл мысалды нағыз таланттың терең біліммен, тынымсыз еңбекпен, үздіксіз ізденіспен ұштасқанда ғана нәтижелі болатынын көрсету мақсатында ұсынып отырмыз. Шешендік өнер талмай ізденуді, қажырлы еңбекті, жүйелі білімді қажет етеді. Аудитория тек қисынды сөзге, орынды уәжге, бұлтартпас дәлелге ғана тоқтайды. Айтар ой, дәлелдемелер нақтылы деректермен, ғылыми тұжырымдармен негізделіп, көңілге қонымды болуы тиіс. Жоғарыдағы мысалдан Қадыр ақынның сөзіне жүгінейік: «Не істедім дейсіз ғой. Өзге ұлт республикаларының материалдарын қарадым. Ең күрделі мемлекеттердің бірі – Украина. 40 миллионнан астам халқы бар. Бір кездері Киевский Русь болған. Орыстардың түп-төркіні сол жерде жатыр. Мен сол Украинаның тарихын алдым, солардың жергілікті проблемаларын зерттедім. «Комсомолец Украины» деген газеттің тігіндісін қарадым». Міне, қажырлы еңбек. Қалың ақпарат нөпірінен идеяны ашуға қажетті, ойды дәйектейтін бір ғана деректі іздеп табу – инемен құдық қазғандай аса азапты жұмыс. Айтатын сөзінің композициясы қисынды шығу үшін ақын «Комсомолец Украины» газетінің тігіндісінен алған дерегіне қарама-қайшы пікірді іздейді.

«Енді осы пікірге қарсы келетін мысал іздеуге кірістім. Бір елші туралы материал таптым». «Осы бір-біріне қарама-қарсы екі мысалдың ішінен

«Оказывается кому-то нужен этот никому не нужный украинский язык» деген ойды алып шықтым» – дейді Қадыр Мырза-Әлі. Композицияның дұрыс түзілуі, әркілі оқиға желілері мен цифрлық мәліметтердің бір арнада тоғысып, ортақ бір мақсатқа қызмет етуі ауызекі сөйлеуде аса маңызды. А.Байтұрсынов сөздің бастама, ұсынба, мазмұндама, қыздырма, қорытпа деген бөлшектерден тұратынын айтқан болатын. Міне, сөздегі осындай әрбір композициялық бөлшектердің бір-бірімен өзара тығыз логикалық байланысы болуы қажет.

Мұнан ары «Содан кейін Канаданың Томсон деген жазушысының әңгімелерінің бірін мысалға келтірдім» – деп сабақтайды сөзін ақын. Яғни, елік пен иттер туралы қызықты мысал – сөздің қыздырмасы. Осындай тосын, жұрт күтпеген, әйтседе тақырыпқа сай, нысанаға дөп тиетін жанды деректердің, өмірлік мысалдардың әсері де күшті болмақ. Тыңдаушының сезіміне әсер етіп, жадында қалады. Шешендіктің өнер болатын сыры да осы бір шығармашылықпен астасқан, тыңдаушыны ләззатқа бөлейтін тылсымында, аудиторияны арқаландыратын құдіретінде жатыр. Нәтижесінде «Дауыс беру кезінде қазақ тілінің үлестік пайызы тоқсанның үстіне шығып кетті. Біз елу пайыз ала алмаймыз деп қорыққан болатынбыз» - деп қорытындылайды Қадыр ақын.

ҚОРЫТЫНДЫ

Міне, елдің елдігі, тілдің тағдыры талқыға түскен күзіретті жиында күрмеуі қиын істі шешкен осындай сөз зергерлерін әзелден-ақ халық «шешен» деп әспеттеген. Яғни, шешен сөзінің түбірінде «елден ерек тұлға» мағынасы жатыр дейтініміз де содан. Осылайша, ой толғаған Қадыр ақын шешендік турасындағы бір жырында былайша жырлайды:

«Шын шешенсің, егер тілден бал тамса.

Дей бер онда:

Мен сайрайын,

Ал, тамсан!

Жұрттан бұрын сөйлерсің-ау, сөйлеуін,

Жұрт айтпаған ойды содан айта алсаң» [4, 60]. Шешендік – көптің көкейіндегіні тап басып, айтылмаса болмайтын ойды «көздегенін көзге ататын мерген» сынды дәл мезгілінде айта білу өнері.

«Тисе терекке, тимесе бұтаққа» дейтін жалпыламалық, әмбебаптық, орынсыз ділмарсу шешендікке жүрмейді. Түрлі тақырыпқа, кез-келген уақытта сағаттап сөйлей беретін жанның сөзінде де, өзінде де қадір-қасиет болмайды. Өкінішке орай, тұрлауы жоқ осындай «шешендер» күнделікті тіршілігімізде жиі кездеседі.

Қадыр Мырзалиев – өнердің ақ уызын еркін емген дара талант. Ұлт болған, ұлттың заман зәрінен қоғам кәрінен қызғыштай қорып жүретін

алтын аймағы бар. Қазақ халқы үшін сол алтын аймақ – тіл, тілдің туы. Ауыз әдебиетінің қыруар қазынасы, қазақ даласындағы билер, шешендер мектебі – шалағайды ширақтырып, жосықсызға жөн сілтейді, жапалының жан әлемін жаңғыртып, үміт сәулесін ұялатады. Қадыр ақын сол мектепті мұқият бітіріп, даналық дариясынан алаңсыз сусындаған.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Норман, Б. Ю.** Теория языка. Вводный курс. Учебное пособие / Б. Ю. Норман. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 296 с. – ISBN: 5-89349-498-9.

2 **Әбдиманұлы, Ө.** Менің ұстаздарым. – Алматы : «Қазығұрт», 2013. – 216 бет.

3 **Мырзалиев, Қ.** Қазақстанда қай тіл мемлекеттік болу керек? // «Тіл» журналы. – № 1. – 2011. – 14 б.

4 **Мырзалиев, Қ.** Өлеңдері // Жұлдыз. – № 12. – 2014. – 60 б.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

М. К. Ахетов¹, Қ. Т. Жанузакова², М. Б. Керимхан³

Ораторское мастерство Кадыра Мырзалиева

¹Управление по развитию языков г. Алматы,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

^{2,3}Факультет казахской филологии и мировых языков,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

М. К. Akhetov¹, К. Т. Zhanuzakova², М. В. Kerimhan³

Oratory skills of Kadyr Myrzaliev

¹Management for the Development of Languages of the city of Almaty,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

^{2,3}Faculty of Kazakh Philology and World Languages,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 30.01.18.

Кадыра Мырзалиева все знают как талантливого поэта, литературного деятеля, писателя, критика. Его поэзия и стихи для детей требуют отдельного исследования. Ораторское мастерство и педагогическая деятельность Кадыра Мырзалиева

остается вне внимания исследователей. Ораторское мастерство и находчивость, лирическая проникновенность и изобразительность тесно перекликаются в его творчестве, в лирических произведениях. В статье рассматривается ораторское мастерство видного деятеля, крупнейшего поэта, прозаика Кадыра Мырзалиева. Он оставил богатое литературное наследие, крупные поэтические произведения, лирику, прозаические произведения, такие как «Иірім», «Жазмыш». Вместе с тем он был известным оратором. В данной статье объектом исследования стали его ораторские речи. Вместе с тем он умело использовал ораторское мастерство в своей педагогической деятельности, в своих лекциях.

Kadyr Myrzaliev is a prominent, talented poet, literary figure, writer and critic. His poetry and poems for children require a separate study. Oratory skills and educational activities of Myrzaliev Kadyr remain outside the attention of researchers. Oratory skills and inventiveness, lyrical permeability and decorative richness is closely echoed in his lyric works. The article reviews oratory ingenuity of the biggest poet, novelist Kadyr Myrzaliev. He left a rich literary heritage, major poems, lyrics, prose, such as «Iirim», «Zhazмыш». However, he was a well-known orator. In this article the object of research became his oratorical speech. Moreover, he skillfully used oratory skills in his pedagogical activities, in his lectures.

Ө. Әбдиманұлы

ф.ғ.д., профессор, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
e-mail: abdimanuly@ Rambler.ru

АБАЙТАНУ ЖӘНЕ АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ

Бұл мақала абайтану тарихына арналған. Мұнда алғашқы абайтанушылар: Ө. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтардың Абай туралы зерттеу мақалалары талданып және «Қазақ» газетінің абайтанудағы орны анықталады. Кезінде жарияланып, ұзақ уақыт бойы ғылыми айналымға түспей келген материалдардың мәні жан-жақты және толық ашылады. Сонымен қатар, мақалада Ө. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов зерттеу еңбектерінің ғылыми маңызы терең талданып, абайтанудың басты бағыттары айқындалған. Абайтанудың дамуына кері әсерін тигізген тарихи және идеологиялық жағдайларға ерекше назар аударылған. Ө. Бөкейхановтың Абай мұрасы туралы мақалаларының тарихи маңызы көрсетілген. Автор, әсіресе, Абайдың қазақ ұлттық руханиятындағы ұлы тұлға ретіндегі орнын алғаш айқындаған А. Байтұрсыновтың ғылыми көзқарастарына айрықша көңіл бөлген. Жалпы алғанда, алғашқы абайтанушылардың ізденістері мен ғылыми жетістіктері терең талданып, әділ бағаланған.

Кілтті сөздер: әдебиеттану, абайтану, абайтанушылар, Алаш, әдеби зерттеу

КІРІСПЕ

Қазақ тарихында, әсіресе оның руханияттық дамуында он тоғызыншы және жиырмамыншы ғасырлар тоғысының орны орасан зор. XIX ғасыр аяғындағы Ұлы Абай феномені – қазақ ұлтының өркениеттік болмысындағы орны айтып болмас ұлы құбылыс. Бірақ соны тануға, тап басып айқындауға біраз уақыт қажет болды. Ал тануды алғаш жүзеге асырғандар XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары. Олар өздері міндет етіп алған ұлт үшін атқарылар ұланғайыр істердің бастау көзін ұлы Абайдан танып, ең алдымен, сол ұлы ұстаздың ұлылық болмысын айқындауға ұмтылды. Абайды өздері ғана ардақ тұтып қоймай, оның ұлт абызы ретіндегі кеменгерлік тұлғасын өздері айтпақшы «жұртқа» яғни көпке танытуды мақсат тұтты.

Қазақ зиялылары ә, дегенде-ақ, Абай туралы туралы келелі ойларын сол кездегі түрлі басылымдарда жариялай бастады. Оның ішіндегі елді елең еткізер, оқушылары тұшынып оқыр, рухани азығы молы да, кенге қанат жайғаны да әрине, «Қазақ» болды. Өзі шығып тұрған бес жылда осы басылым қазақ халқының өміріне қатысты бар мәселені қамти алды десек, артық айтқандық емес. «Қазақтағы» жарияланымдар әрқелкі болғанмен, бір мүддеге бағынғанын байқау қиын емес. Газет халыққа қызмет көрсетуге жарарлық, халықтың көкейкесті ой-арманын көрсете алатын материалдарды ғана жариялап, озық үлгідегі дүниелерге ғана орын берді. Және әрбір жарияланымдағы ұлттық сипаттың айқындылығына көңіл бөлді. Соның бірі қазақ зиялыларының әдебиетке, әдеби тұлғаларға қатысты пікірлері. Ал, енді газеттегі әдебиетке қатысты мақалалардың негізгі авторлары А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ө. Бөкейханов тағы шындық.

Алаш ардақтаған басылым өзінің алғашқы сандарының бірінде «Қазақ тарихы» деген мақала жариялап, онда мынадай ой айтылды: «Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ, осы ғасырдың ғылыми жарығында қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай және өзіміздің әдет-ғұрыпқа сай «қазақ мәдениетін» құрып, бір жағынан «қазақ әдебиетін» тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы» [1]. Бұдан біз газеттің негізгі мақсаттарының бірі қазақ әдебиетін өркендету болған айқын аңғарамыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ әдебиетінің сол дәуірдегі творчестволық проблемаларын мүмкін қадарынша сарапқа салып, жұрттың эстетикалық талап-талғамын қалыптастыруға алғаш қадам жасаған «Айқап» журналы болса, оның артында «Қазақ» бұл істі жандандыра түсіп, оны биік деңгейге көтере алды.

Осы тұрғыдан алғанда, «Қазақ» әдебиетіміздің озық үлгілерін насихаттауда ерекше қызмет атқарды. Көрікті де көркем жырдың шебері Абай шығармаларына айырықша назар аударуы осының бір айғағы. Әрине, газеттегі қайбір мәселе болмасын іргелі ойға қозғау салушы – бас жазушы Ахмет Байтұрсынов екендігі белгілі. Оған біз «Қазақ» газетінің бетін парактай отырып көз жеткіздік.

«Қазақ» газетінің алдына қойған көп мақсаттарының бірі – түркі жұртының, соның ішінде қазақ халқының ұлы перзенттерін және олардың құнды еңбектерін еліне таныстыру болды. Мысалы, газет бетінде бір ғана Міржақыптың осы тақырыптағы бірнеше мақаласы жарияланған. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 16–17-сандарында Ахмет Яссауи туралы, 1914 жылғы 71–73, 76, 77-сандарында Шоқан туралы жазылған құнды дүниелер жарияланған. «Қазақ» газетінің бұл тұрғыдағы қызметі тек қана қазақ ұлтынан шыққан азаматтарға ғана емес, түркінің ұлы тұлғаларының

халқы үшін еткен еңбектеріне кең көлемде тоқталумен ерекшеленеді. Мысалы: «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 80–81-сандарында Міржақыптың «Исмаил Гаспринский», 1913 жылғы 9-санында Тоқай туралы мақалалары шыққан. Мұндай мақалалардың өмірге келу себебі – жалпы түркі жұрты үшін аянбай қызмет еткен басқа ұлттың өкілдерінің еңбегін бағалау. Ал енді Қазақ әдебиетінің ең озық үлгілерін, айтулы тұлғаларын насихаттауда «Қазақ» газетінің атқарған қызметі тіпті айрықша. Соның ең үлкен мысалы Абай сияқты ұлы тұлғаны кеңінен насихаттап, оның шығармашылығына айрықша назар аударып, терең талдау жасап, әділ бағасын беруі еді.

Қазақ сөз өнерінің «патшасы» Абай арқылы қазақ әдебиетінің өткені мен бүгінгі жайлы сөз қозғап, өлең сөздің қадір-қасиеті жайлы толғаулы ой қозғаған алғашқы мақала Ахмет Байтұрсынов қаламынан шықты. Абай туралы «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 39–41-сандарында газет редакторы Ахмет Байтұрсыновтың «А. Б.» деп қол қойған «Қазақтың бас ақыны» атты көлемді мақаласы жарияланды. Мұнда қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев туралы алғаш тереңнен тартып ой айтылған. Абай өлеңінің асыл қасиетін терең түсінген, өлең өнерінің озығы екеніне көз жеткізген А. Байтұрсынов: «Одан асқан бұрынғы-соңды заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ» – деген тың да түйінді тұжырым жасайды.

Жалпы Ахмет Байтұрсыновтың өзі басқарып отырған газетінің бетінде жарияланған өлеңдерден Абай үлгісін көргісі келетіні, ақындардан сол деңгейдегі талап – талпынысты танығысы, оларды сол бағытта баптап, тәрбиелеуді мақсат тұтатыны анық сезіледі.

Ахметтің Абай шығармаларын өте жоғары қоятыны әуелден-ақ, әр кезде, әр жағдайда жарияланып жүрген түрлі мақала, жазбаларынан белгі беріп қалатын. Ал мына мақала сол бір Абай жайлы толғамды ойларының түгел күйде жарыққа шығып, оның өз талап тілегінің негізсіз еместігін дәлелдей алғанының нақты көрінісі еді.

Автор өз мақаласында бүгінгі зерттеушілеріміз көтеріп жүрген көптеген өзекті мәселелерді тілге тиек еткен. Ол Абай шығармаларының тілінің ауырлығы, мазмұнының қабылдауға қиын екендігін айтар ойға азық етіп, оны шеберлік қыры ретінде көрсете алған. «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойлап дағдыланған адамдар болмаса, біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі. Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсуіне ауыр екені рас», – деген жолдар жоғарыдағы сөзімізге нақты дәлел бола алады.

Автор мақаласында өзі пір тұтып, талантын, дарындылық қасиетін ерекше бағалаған Абай ақынды сол заманның ақындарынан даралап көрсетеді, оның артық екенін дәлелдейді. Жалпы Ахмет Байтұрсынов қалың жұртқа Абайды таныстыру мақсатында оның шығармаларын газет бетіне жиі жариялап тұрған. Ол «Қазақ» газетін екінші Абай мектебіне айналдырды. Ахмет айналасындағы алаш зиялылары өздерінің шығармалары арқылы Абай дәстүрін әрі қарай жалғастырды.

Абайды әр қырынан ашуға тырысқан мағыналы мақалада мынадай жолдар бар:

«Орыс ақындарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет–ықыласпен күтіп алып, төр түгіл тақтан орын берген. Бірақ басқа сөзден өлеңнің таққа мінгендей артықшылығы қандай, оны да көрсетіп, айтып қойған. Айтушы мен тыңдаушының көбі надан болғандықтан, өлең болып айтылып, тыңдалып жүргендердің көбі өлең емес екендігі, өлең жазушылар болса да, келістіріп жазушылары ішінде бірен – саран таңдама екендігі, жұрт мағыналы, терең сөзден гөрі мағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп, құлаққа дыбысы тиіп өте шығатын жеңіл сөздерді таңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөздерінде көрсетілген» [2]. Мұндағы Ахметтің айтпағы Абай ақынның сыншылық көзқарасының өткірлігі мен нағыз ақынға қажетті де керекті шеберлікті толық игерген жасампаздық тұлға екендігі.

Замана ауыртпалығын, елдің басына түскен зорлық–зомбылықты терең сезініп, жүрегімен түсініп, жырлай білген Абайды «Қазақ» газетінің авторлары пір тұтқан, ұлы ұстаз тұтқан.

Ахмет Байтұрсынов атлмыш мақаласында Абай өлеңдерін қабылдау қиынға соғатындығын айта келіп, «... Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас, бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған икем шілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағандығынан болатын кемшілік» [2], – деп бір түйіп алады. Сөйтіп, Абай сөзін ұғынудың қиындығы Абай поэзиясының жадағай жылтыр сөзден құралмай, ойлы, мағынасы тереңде жатқан сөз жүйесі болғандықтан деп біледі. Одан әрі осының бір мысалына Абайдың «Көк тұман алдындағы келер заман», – деп басталатын өлеңін алады.

«Көк тұман алдындағы келер заман,

Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.

Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,

Сипат та, сурет те жоқ, көзім талған», – деп басталатын өлеңді «оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді», – дейді автор. Яғни, Ахмет пайымдауынша оқырманның Абай сөздерін түсінбеуінің басты себебі, ақынның өз

заманындағы талғам-танымнан озық кетіп, сол тұстағы оқырман деңгейінен ой асырып тұрғандығынан.

Асыл сөздің әрі мен нәрін тап басып танитын сөз өнерінің білгірі «Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен окшау, олар сөзінен үздік, артық. Ол окшаулық, артықтық басқа ақындардан Абай сөзінде ғана емес, өзінде де болған» [2], – дейді. Сөйтіп Ахмет Абайдың өскен ортасына, тәлім-тәрбиесіне, өмір жолына көз жіберіп, осылардан қалыптасар адамдық болмысына ой тастап, одан туындаған пікірлерін ортаға салады.

Жалпы, Абайды күллі қазақ даласына, ел-жұртқа таныстыруда, оның шығармаларын жариялап, өнегелі де ғибратты сөздерін қазақ оқырмандарына жеткізуде «Қазақ» газетінің және оны шығарушылардың еңбегі орасан зор.

1903 жылы Абай сөздерімен алғаш танысқан Ахмет қызыға да тұшына оқи келе, құдіретті сөз иесінің кемеңгерлік болмысын байқап, байыптап, сөз асылының қыр-сырына әбден қаныққан соң, Абай өлеңдері тебіренген тұнық сезім мен тың ойларын оқырманмен бөлісуді қалайды. Абайдың әрқайсысы дәуір жүгін арқалаған сөз сырының құпиясына үңіліп, Абай әлемінің әсемдік сырын ашуға ұмтылады.

«Әрбір сөзі оқырманға сын» Абай ақындығының өзгелерден оқ бойы озықтығы оның өмірден түйгені мол көрегендігімен қатар, терең білімпаздығынан деп таныған Ахмет, Абай білімінің құнары европалық ғылым-білімде деп есептейді. Абай білімінің негізі жайлы жаза келе, «Михайэлис пен Гроссқа кез болмаса, сол күйімен бәлки кетер еді, қандай асыл, қандай мағыналы, қандай терең сөздер жерге көмілер еді. Абай сөздері дүниеде қалғаны қазаққа зор бақ» [2], – деген ой түйеді. Сонымен бірге Ахмет осы мақаласында ақын шеберлігінің сыры неде деген сұраққа жауап іздестіреді. «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы болуы керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, дәмді, орынды болуына сыншылық керек, мағыналы, маңызды, болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған». Міне, Ахмет тапқан Абай шеберлігінің сыры осыларда жатыр. Жалпы ақынға, өнерпазға тән қасиеттің бәрі бойына жинақталған Абай ақындығының табысы да, табиғи ерекшелігі де әлгі Ахан айтқан үш нәрседен қуат алады, «сондықтан да өлеңі қай тарапынан болса да толық».

Ахмет мақаласында Абай шығармашылық тұлға ретінде толық болмысымен көрінді. Ол Абай шығармашылығының төл ерекшеліктерін нақты мысалдар, өлеңдерінде өрілген көркемдік белгілер арқылы ашып көрсете алды. Сондықтан да бұл мақала қазақ көркемсөз танымының алғашқы ірі қадамы болып саналады. Өйткені қазақ сөз өнерінде жеке ақын шығармашылығына эстетикалық талдау жасап, биік көркемдік талғамнан өткізу – онша жиі кездесе бермеген құбылыс. Қазақ әдебиетіндегі осынау сұрлеуді алғаш А. Байтұрсынов салып, әдеби шығарманы көркемдік-

эстетикалық тұрғыдан талдауды қалыптастыруға талпыныс жасағаны өскен мәдениеттің белгісі.

Әрине, Ахметке дейін де баспасөз бетінде, кейбір жинақтарда Абай туралы пікірлер жарияланып тұрды. Абай ақындығына баспасөзде («Дала уалаяты», 1889, I. 48) алғаш баға берген Мәшһүр Жүсіп Көпеев. 1909 жылы Абайдың Петербургта шыққан өлеңдер жинағына Кәкітай Ысқақов «Абай (Ибрахим) Құнанбай ұлының өмірі» атты алғысөз жазды. Кәкітай мұнда Абайдың ата-бабасы, өскен ортасы туралы алғаш рет толымды мәлімет береді. Және әкесі Құнанбай данышпандығы туралы қысқаша айтып өтеді. Оның Абайды тану үшін ақынның өскен ортасын білудің мәні зор екенін жақсы сезінгендігі көрінеді.

Кәкітай сонымен бірге өз мақаласында Абайдың ұлылыққа тән өзгеше мінезін, ақындық лабораториясын танытуға айрықша көңіл бөледі. Бұл туралы Ол: «Абай өзі өлеңінің өнер екенін біліп жаза бастаған соң бұрынғы надандықпен өлеңді өнер орнына жұмсамағандарды» қатты сынға алғанын ашық айтады. Әсіресе, оның өзіндік әдеби мектеп қалыптастырғанын баса көрсетеді. Бұл туралы Кәкітай былай деп жазады: «Абай жазған өлеңдерінен басқа, әншейін отырғанда көбінесе өзінің қызықты көріп, көңілі рахат болатұғыны: сөзі ұғар бала-шағасы уа ғайри жаңа талап, байыпты жас жігіттер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбен түзеледі, қандай қылықпен бұзылады, ғылымды қалай іздеуге болады, өмірді қалай кешірсен жөн болады, бұрын қандай ғалымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай, әйтеуір нетүрлі нәсихатын болсын жастарға ғибрат болып, адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да еш жалықпай, ынталы көңілмен бек рахаттанып айтып, ұқтырып отырушы еді». Бұл Абай ортасының өзіндік сырын ашқан шындық сөз. Кәкітай сонымен бірге Абай ақындығы тәлім алған негіздерге де жөн сілтеп, ол оқыған орыс-батыс ақындарының, орыс-батыс ғалымдарының атын атап, түсін түстеп беріп кетуі. Бұл дерегі мол тарихи мәні зор нақты мәліметтер еді. Бұл туралы Абайтанушы ғалым Қайым Мұхамедханов: «Абайды танудың басы төңкерістен бұрын басталғанын және оны бірінші бастаған Кәкітай болғанын көреміз» [3, 81 б.], – деп Кәкітай еңбегін қатты бағалайды. Бұл Абайды қазақ оқырмандарына алғаш кеңінен таныстырған сөз еді.

Ал орыс оқырмандарына Абай есімі бұдан сәл ертерек танылды. Абай өмірі мен творчествосының білгірі Қайым Мұхамедханов «Абайдың көзі тірісінде, оны орыстың оқырман қауымына тұңғыш рет таныстырған адам – Әлихан Бөкейханов» екенін айтады. «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты көп томдық кітаптың 1903 жылы «Киргизский край» деген 18-томы жарық көрді. Оның авторларының

бірі Әлихан Бөкейханов «Абайға ерекше тоқтап, қазақ жазба әдебиетінің көшбасшысы» атаған. 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде, 1907 жылы басылып шыққан «Записки Семипалатинского Подотдела, Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического Общества» деп аталатын кітапта Абай өмірбаяны басылып шыққан, авторы Ә. Бөкейханов. Абай туралы және бір мақала 1908 жылы татар тіліндегі «Уақыт» газетінің 393-ші санында жарияланды. Мақала авторы Міржақып Дулатов болатын.

Жоғарыдағы мақалалардың қай-қайсысы да өз кезегінде Абай творчествосын тануда біршама қызмет атқарғаны талассыз. Солай дей тұрғанмен де, бұл мақалаларда тарихи өмірбаяндық сипаттың бел алып жатқандығын байқау қиын емес. Оларда Абай ақындығының ерекшелігі, оның қазақ поэзиясын дамытудағы атқарар қызметі там-тұмдап сөз болғанмен де терең зерттеліп, кеңінен толғап пікір айтылған жоқ. Ендеше, шынайы әдеби талдаудан өтіп, зерделі ой, зейінді талғаммен Абай ақындығына көркемдік тұрғыдағы алғашқы әділ баға А. Байтұрсынов мақаласында берілді.

«Қазақ» газетінің тұрақты авторларының бірі – Нәзіпа Құлжанова. Ол 1887 жылы Торғайда дүниеге келген. Педагог, мәдени қайраткер, журналист, аудармашы болған. Нәзіпа Қостанай қаласындағы орыс-қазақ әйелдер гимназиясын бітірген. Ол «Қазақ» газетінде оқу-ағарту, мәдениет мәселесі, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің бағдарламасы туралы пікірлерін жариялап, белсенді арласып жүрген. «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 101-санында «Нәзіпа» деп қол қойған «Бір керек жұмыс» деген мақала жарияланған. Авторы – Нәзіпа Құлжанова. Мақалада қазақ жерінде әдебиет кештері және басқа да түрлі ойындар өткізу турасы сөз болады. 13 февральда Семей жерінде өткен әдебиет кеші және сол кештің көркіне айналған Абай туралы сөз қозғайды.

Мақаладан біз автордың көксегені халқының рухани баюы, білімді ел қатарлы болу екенін байқаймыз. «Басқа жоғары мәдениетті елдерге еліктеп біз де мәдени-әдеби кеш, жиындарды жиі ұйымдастырып тұрсақ деген ниет» деген жолдар соның айғағы. Мақаланың өн бойынан сол кезеңдегі өнер-білімге жақын, жалпы, қолына қалам ұстаған кез-келген азаматтың цензурадан көздерін аша алмай қиналғанын, тілі байланғанын байқаймыз. Нәзіпа Құлжанова оқырмандарға «сендер тек сол жоспарыма қосылыңдар, бірігіп жұмыс істесек алға басамыз» деген ой тастайды.

Газет әдебиетке қатысты көптеген мақалалар жариялаған. Солардың бірі газеттің 1915 жылғы № 10-санында «Қыр баласы» деп қол қойылған «Жаңа кітаптар» атты мақала. Мақаланың авторы – Әлихан Бөкейханов. Мұнда ол соңғы шыққан кітаптармен таныстырады. Таныстырып қана қоймай, олардың мазмұнын түсіндіреді, кітаптың авторы туралы бірер деректер беріп кетеді. Кітаптың жазылу жайы туралы да құнды мағлұматтарды жазады.

«Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического Общества. Выпуск VIII, 1942 г. Цена 1 руб.», – деп басталатын мақалада автор бұл кітаптың ұлы Абайдың ұстазы – Евгений Петрович Михаэлиске арналып жазылғандығы туралы айтады. «Бұл кітапта, – дейді Әлихан Бөкейханұлы, Абай Михаэлиске айтқан көп сөзі болуға лайық. Михаэлис тәржіма хәлін жазған Г. Б. «Қырда жоғалатын қазақ алтыны Абайды тапқан Михаэлис». Шыныменен, егер Михаэлиспен Абай өмірде кедеспесе Абай өз бойындағы бүкіл қабілет-дарынын аша алар ма еді. Оны осындай дәредеге жеткізіп отырған, нағыз «Абай» қылған – Шығыс және Батыс мәдениетін, әдебиетін, ғылымын жете танып-білуі. Ал оны осы жолға түсірген – Михаэлис».

Михаэлистің хаттары мен әртүрлі тақырыптарда жазылған мақалалары топтастырылып берілген бұл кітаптың қазақ жұртына берері мол екендігін Әлихан Бөкейханұлы баса айтады. Ол мақалалардың барлығында қазақ жері, суы, жануары, Тарбағатай, Алтай тауларының ғұмырлары туралы жазылғандығы, бұл деректердің келешек ұрпаққа да қалатын мол әрі құнды дүниелер екендігін көрсетеді.

«Уай, қаным, сен денеде аз күн қонақ,
Заман жоқ көп тұруға, өмір шолақ.
Жас мезгіл екі айналмас, мойнының бұрмас,
Жұмыс ет, оқтай зырлап, қардай борап»,

– деген өлең жолдарымен аяқталған бұл мақалада өмірдің өткінші екенін, «аз ғұмырыңда оқу оқып, білім біл, еңбектен» деген ой меңзелген. Сол арқылы өсіп келе жатқан жастарды еңбексүйгіштікке, ғылым-білім жолына түсуге үгіттеу мақсаты білінеді. Жалпы, Әлихан Бөкейханұлының газет бетінде шыққан мақалалары немесе жасаған баяндамалары мен жазған дүниелерінің мазмұнына үңілсек, басым көпшілігі танымдық тұрғыда жазылған.

М. Әуезов «Ахаңның елу жылдық тойы» атты мақаласында газеттің мазмұнының оқырмандарға әсері туралы айта келе, былай дейді: «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын» (4). Осы сөздерден біз газеттің авторларының еңбегін байқаймыз. Олар – өз ұлтын шексіз сүйетін, ұлттың мүддесі үшін қызмет ететін, бүкіл саналы өмірлерін сол мақсатқа жұмсап өткен азаматтар.

Абай творчествосын тану мен танытуда өзіндік орны бар мақаланың бірі – Міржақыптың «Абай» атты мақаласы. Ұлы Абайдың қайтыс болуына 10 жыл толғанына орай жазылған бұл мақаланың мынадай басты құндылықтары бар. Бірінші – Абай ақындығын, Абай мұрасын, Абайдың ұлылығын ұғынудың алғашқы соқпағын салушылардың еңбегін көрсетіп, зерттеушілер есімін нақты атаумен бағалы. Қашанда әділдік жақтаушысы,

өзгенің еңбегін бағалауда тура жолдан таймайтын Міржақып осы мақаласында Абайды алғаш елге танытушы Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов екендігін айтып, оларды тұңғыш Абайтанушылар ретінде бағалайды. Абай творчествосы туралы түйіндеулерінде әдебиеттің халық өміріндегі орны жайында айтқан Ахметтің қадау-қадау пікірлерін дамыта отырып, «Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап, ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып, жоқ болады. Қай жұрттың болса да жаны әдебиет. Жансыз тән жасамақ емес», – деп түйеді. Сондықтан да ол Абайды қазақ әдебиетінің көркі көріп, Абайдың ұмытылуы – қазақ әдебиетінің ұмытылуы, жоғалуы деп санайды. Абайдың қазақ әдебиетінің алтын діңгегі екендігін, одан көз жазып қалу болашақ ұрпақ алдында кешірілмес күнә екендігін ескертеді. Ақын Міржақып Абай ақындығын терең түсініп, «Әдебиетіміздің негізін қалаған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай ойы боларға керек. Абайға шейін қазақ қолға алып, оқырлық шын мәніндегі қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. ...Бәлкі мұнан кейін, Абайдан үздік ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жұлдыз – Абай», – деп, Абай ақындығының әділ бағасын береді.

Автор осы мақалада Абай есімін ұмытпау тұрғысында істеліп жатқан шараларды қуана қарсы алып, сол жолда ізденіп жүргендердің ісін құптайды. Семейдегі Абай кешін өткізген оқыған қазақ жастарының ісінен игіліктің бастамасын көреді. Сөйтіп, Абайды болашақта жан-жақты таныр, Абайды жаттап өсер күннің туарына сенім білдіреді.

Адалжанды, халқының аяулы перзенті сол күндерде бүгінгінің жайын сезгендей, өз рухының халқымен бірге екендігін де ескерте кетеді: «ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер».

Міржақып атап өткен еске түсіру кеші Абай шығармаларын насихаттаудағы игілікті шаралардың бірі еді. Бұл туралы «Қазақ» газетінде «Тілші» деп қол қойған автордың мақаласы жарияланды. Онда «Бұл жағрафия жұмхриатының көші халықты сүйіндіріп, көңілін ашты: «Бізде де Абайдай данышпан адам туады екен-ау, атағы қазақ түгіл орысқа да шығып, өзі өлсе де терең ойларын, қымбат сөздерін, түрленген күйлерін жұртына мирас қылып, артына қалдырғандай» деп жұрт шаттанды», – деп жазды. «Абай туралы» баяндаманы Нәзипа ханум /Құлжанов жамиһаты/ орысша оқығанын» да көрсете кетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы алғанда, ХХ ғасырдың басында ең көп таралыммен тараған газеттің бетіндегі озық ойлы қазақ зиялыларының Абай жайлы айтылған келелі ой-тұжырымдары ұлтының ұлы рухани ұстаз туралы зерттеудің

қалыптасуына жаңа жол ашты. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы абайтану дәуірі солардан бастау алады. Ол кейін кең арнаға, ұлы ағысқа айналды.

Бүгінде абайтануда тың белестерге көтерілдік десек, ол ең алдымен осы ғылымның бастауында тұрған ұлылар еңбегінің нәтижесі. Соның жемісі. Мұны еш ұмытуға болмайды. Ал, абайтанудағы қазақ зиялыларының «Оқшау сөздері» ХХ ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап назардан тыс қалып келген тарихтан белгілі. Оны енді-енді байыптай бастадық. Соның бір көрінісі біз жазып отырған осынау мақала деп білеміз. Ештен кеш жақсы демей ме?! Сең қозғалды. Ары қарай іс жүреріне еш күмән жоқ. Ұлылардың ұлылығын тануға кең жол ашылғай.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 «Қазақ», 1913, № 3
- 2 «Қазақ», 1913, № 41
- 3 Мұхамедханов, Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы : Атамұра, 1995.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

О. Абдиманұлы

Абаеведение и интеллигенция Алаш

Факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 30.01.18.

О. Abdimanuly

Abay studies and Alash elite

Faculty of Philology and World Languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Настоящая статья посвящена истории абаеведения. В ней анализируются исследовательские статьи первых абаеведов: А. Букейханова, А. Байтұрсынова, М. Дулатова о творчестве Абая и определена роль газеты «Казах» в становлении абаеведения. Объективно и всесторонне раскрыто значение опубликованных материалов, которые долгое время не включались в научный оборот. В статье подвержена анализу научная глубина исследовательских

трудов А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова, выявлены основные направления абаеведения. Большое внимание уделено историческим и идеологическим условиям, отрицательно сказавшимся на развитии абаеведения. Показано историческое значение статьи А. Бокейханова о литературном наследии Абая. Особое внимание автор статьи уделит научным взглядам А. Байтурсынова, впервые определившего Абая как личность, сыгравшую первостепенную роль в национальной духовности казахского народа. В целом, отмечены и проанализированы поиски и научные достижения первых исследователей творчества Абая.

This article is dedicated to the history of Abay studies. The articles of the first investigators of: Abay's art-works: A. Bokeykhanov, A. Baytursynov, M. Dulatov are analyzed in this work as well as the role of «Kazakh» newspaper in the formation of the Abay studies. Those published materials that had not been included into the scientific turnover for a long period of time are objectively and thoroughly judged. The scientific depth of research papers of A. Bokeykhanov, A. Baytursynov, M. Dulatov are analyzed along with the identification of the key areas of the Abay studies. Tremendous attention is paid to the historical and ideological conditions that had negatively effected the development of Abay studies. The work displays the historical significance of A. Bokeykhanov's article on the literary heritage of Abay. Particular attention is paid to the scientific views of A. Baytursynov, who first identified Abay as a person playing a primary role in the Kazakh national spirit. In general, the researches and scientific achievements of the first Abay-investigators are observed and analyzed.

FTAMP 17.82.30

К. С. Әбдіқалық¹, Н. М. Рахманова²

¹ф.ғ.к., профессор, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050028, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050028, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹Kun_jan.16@mail.ru; ²55RNM@mail.ru

XVIII ҒАСЫРДАҒЫ ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Мақалада XVIII ғасырлардағы жыраулар толғауларының мәтіндік өзгерістеріне талдау жасалынады. XVIII ғасырдағы жыраулар поэзиясының өкілдері Ақтамберді жырау, Тәтіқара ақын, Үмбетей жырау, Бұқар жырау, Котеш ақын, Шал ақынның шығармаларының әр жылдардағы басылымдарында айырмашылықтар бар екені көрсетілді. Ол өзгерістер орфографиялық және тыныс белгілерінен кеткен қателіктер. Бұқар жыраудың «тілек» өлеңіндегі «Ер, шұғыл» деген сөздердің басқа басылымда «әзәзіл» болып берілгені айтылады. «Әзәзіл» сөзінен гөрі «ер, шұғыл» сөздерінің ұйқас жағынан дұрыс екені дәлелденеді. Тағы да «алтыс басты ақ орда» деген тіркестің «алтыс қанат ақ орда» болып өзгертілгені, бірақ екі тіркес те дұрыс болып саналатыны айтылды. Сол сияқты «Алдаспан» жинағында «Түсті мынау тұман-ай» жолдың кейінгі «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында «басты мынау тұман-ай» болып өзгертілгені дұрыс деп есептелінеді. «Он екі айда жаз келер» толғауының «Алдаспан» жинағы мен «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында екі түрлі болып берілгені көңіл аудартады. Бұл айырмашылықтардың қайсысы дұрыс екенін анықтауды Бұқар жырау мұрасын зерттеушілерге қалдырдық.

Кілтті сөздер: қолжазба, жырау, жинақ, негізгі мәтін, емле қатесі, нұсқа, мәтіндік айырымдар, т.б.

КІРІСПЕ

XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясының текстологиялық мәселелері бойынша арнайы сөз еткен ғылыми еңбектер әзірге жоқтың қасы. Бірақ жыраулар мұрасының ғылыми басылымын баспаға даярлауда аса ұждағаттылықпен тиянақты жұмыс жасалғаны оның әр кезде жарық көрген

жинақтарынан аңғаруға болады. Олар: «XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» (1962), «Үш ғасыр жырлайды» (1965), «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967), «Алдаспан» (1971), «Бес ғасыр жырлайды» (1989), «Ай, заман-ай, заман-ай» (1991), «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» (1993), «Жеті ғасыр жырлайды» (2004), «Он ғасыр жырлайды» (2006), т.б.

XVIII ғасырдағы жыраулар поэзиясының өкілдері Ақтамберді жырау, Тәтіқара ақын, Үмбетей жырау, Бұқар жырау, Көтеш ақын, Шал ақынның шығармаларын осы басылымдардағы нұсқалармен мұқият салыстырып шыққанда, аса бір үлкен мәгіндік айырымдар байқалған жоқ. Әр басылымында ұшырасатын аз-кем айырмашылықтар көп жағдайда орфографиялық және тыныс белгілерінен кеткен қателер болды. Десек те кейбір өлең жолдарындағы жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің әр басылымда әр түрлі өзгертіліп берілген тұстары да байқалды. Енді сол шығармаларға тоқтала өткен жөн.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XVIII ғасырдың ірі өкілі Бұқар жырау мұраларына тоқталатын болсақ, жыраудың «Тілек», «Ай, заман-ай, заман-ай», «Он екі айда жаз келер» деп аталатын толғауларына көңіл бөлейік. «Тілек» толғауының төртінші тармағы барлық басылымдарда «**Ер шұғыл, пасық, залымның**» деп берілсе, «Алдаспан» жинағында «**Әзәзіл, пасық залымның**» деп беріледі. Мұнда «*әзәзіл*» деп жынсайтан, арбаушының тіліне еріп кетпеді тілеңіз дейді. «Әзәзіл», «пасық», «залым» сөздері синонимдік тізбек құрап, азғырудан, арбаудан, өзгелердің тіліне ермеуді үндейді. Бірақ құлаққа әбден сіңісті болып кеткен «*ер шұғыл*» сөзі алдыңғы «*е*» дауыстыдан басталған «екінші» сөзі мен «ер шұғыл» сөзі ассонансқа құрылып тұр. Екіншіден, мұнда жырау ердің пасық, залым адамдардың тіліне еріп азбауын тілеңіз дейді. Демек, идеялық-мағыналық жағынан да осы «ер шұғыл» сөзінің қолданылуын дұрыс деп санаймыз.

Толғаудың он үшінші, он бесінші жолы да өзгеріске ұшығараған. Мысалы, жинақтардағы:

Алтыншы тілек тілеңіз,
Алпыс **басты** ақ орда,
Ардақтаған аяулың
Күнінде біреуге
Тегіннен-тегін олжа болмасқа,

– деген жолдар «Алдаспанда»:

Алтыншы тілек тілеңіз,
Алпыс **қанат** ақ орда,
Ардақтаған аяулың
Күнінде **ертең** біреуге
Тегіннен-тегін олжа болмасқа,

– деп берілген. «*Алпыс басты*» пен «*алпыс қанат*» сөз тіркестерінің арасында соншалықты үлкен айырмашылық жоқ, екеуін де қолдана берсек, өлең мазмұнына нұсқан келмейді. Ал «*Күнінде біреуге*» деген жолдан гөрі «*Күнінде ертең біреуге*» деп, екі сөздің ортасына «*ертең*» сөзін тіркестіріп, толық түрінде қолданылғаны жөн. Сондай-ақ барлық басылымдарда кездеспейтін отызыншы тармағы, яғни, «*Омыртқасы үзілген*» деген жолдың да қосылуы шығармаға қайта шырай бермесе, ешқандай нұсқан келтіріп тұрған жоқ.

«Алдаспан» жинағы мен «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында басылған Бұқар жыраудың «Ай, заман-ай, заман-ай» толғауын салыстырып көрейік. «Алдаспан» жинағындағы:

Ай, заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күман-ай!

– деген жолдар «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында:

Ай, заман-ай, заман-ай,
Басты мынау тұман-ай,
Істің бәрі күман-ай!

– деп берілген. Толғаудың екінші жолындағы «түсті» сөзі «*басты*» сөзімен алмастырылған. «Жеті ғасыр жырлайды» жинағындағы нұсқаны дұрыс деп қабылдауға болады. Өйткені мұнда жырау сол уақыттағы заманның шындығын көзбен көріп, шешімі жоқ істің тұманы басты деп айтып отыр.

Ал Бұқар жыраудың «Он екі айда жаз келер» толғауындағы мәтіндік айырмашылықтарға назар аударсақ, «Алдаспан» жинағында: «Айтып айтпай немене, **Заманаңыз** аз келер» деген жолдардағы «заманаңыз» сөзі «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында «дәуреніңіз» деп берілген. Әрі қарай «Алдаспан» жинағындағы:

Сол заманың **келгенде**
Ата-бабаң қол берген
Қожаларды қас көрер.
Ногайларды ғалым *деп*,
Әулиедей көресің.
Ногайлардың бойлары болар сазандай,
Сәлдесі болар қазандай,
Ахіретке барғанда.
Ақ сүйекті қор тұтқан,
Қараны онан зор тұтқан,
Ногайларды пір тұтқан,
Татарсың сонда жазанды-ай [1, 162 б.],

– деген өлең жолдары «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында:

Сондай заман жеткенде
Шаңырағың тұл болар
Еліңе қауіп төнгенде,
 Ата-ұрпағың құл болар
Қараларың қас болар
Қаскөйлерің бас болар.
Өзі сары көзі көк,
Орыстар келер ғалым боп.
 Әулиедей көрінер
Діндерінің аты – поп.
Поптары болар сазандай
Кітабы болар қазандай
Орыстарды пір тұтқан
Сорлы болған қазағым,

Тартарсың сонда жазанды-ай! [2, 46 б.]

– деп өзгертіліп беріліп, «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында толғауға жаңадан шумақтар қосылып, толықтырылған. Сондай-ақ «қожалардың» орнына «қараларың»; «ноғайлардың» орнына «орыстар», «поптар»; «салдесі» сөзінің орнына «кітабы» деп өзгертіліп алынған. Ал мәтіннің қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс, яғни текстологиялық дәлдікті реттеу мәселесін Бұхар жырау мұрасын терең зерттеушілер мен арнайы текстолог мамандардың еншісіне жүктейміз.

XVIII ғасырдың өкілі Шал ақынның «Жақсыға сырым жасырман» өлеңіндегі мәтіндік айырымдарға тоқталсақ, «Ай, заман-ай, заман-ай» жинағындағы:

Пасыл да, пасыл, пасылман,
Аққа құлпы жасылман,
 Жақсыға сырым жасырман,–

– деген өлең жолдар «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында:

Пасыл, пасыл, пасылман,

Жақсыға сырым жасырман,

– деп беріліп, өлеңнің екінші жолы жазылмаған. Бәлкім қолжазбадан дұрыс оқи алмағандықтан болар. Сондай-ақ «Ай, заман-ай, заман-ай» жинағындағы:

Мен бір **жүрген** жорға тай,
Жылжи да басып кеттім-ай,

– деген өлең жолдар «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында:

Мен – бір **жүйрік** жорға тай,
Жүйткі де шауып кеттім-ай,

– деп беріліп, жекелеген сөздер өзгеріске ұшыраған. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» «жылжы» сөзі – «бір жерден екінші жерге қарай ақырындап баяу сырғуы, қозғалуы» [3, 328 б.], ал «жүйткі» сөзі – «зымырау, зарлау,

қатты жүру» [3, 323 б.] деп беріледі. Яғни, өзі жүйрік жорға тай болса, жүйткіде де, жай жүрген жорға тай болса, жылжитыны белгілі. Сонда бұл айырмашылықтардың қай нұсқадағысы дұрыс?

Негізінен алдыңғы басылымындағы өлең жолдары орынды берілген. Өйткені өлеңнің бесінші жолында ақын жүйрік аттай шабатынын ескертсе, тоғызыншы жолында өтіп бара жатқан дүниеден жай жүрген жорға тайдай ақырындап баяу сырғып келе жатқандығын білдіреді.

Текстологияда шығарманың авторы ол еместігін дәлелдеу атетеза деп аталса, осыған орай «Қазаққа пайда мынау: малын бақсын» деген өлеңнің авторы Шал Құлекеұлы еместігі туралы тың дерек айтқымыз келеді. Бұл өлең «Үш ғасыр жырлайды» жинағында «Шаруа туралы» тақырыппен Шал ақынның шығармасы болып жарияланған. «Бес ғасыр жырлайдыда» да басылып, сондағы түсінікте: «Бұл басылым «Алдаспанды» қайталайды (250-бет). «Қазаққа пайда мынау: малын бақсын»... – Темірғали Ысмайылов пен Фатима Ғабитовадан» (253-бет) деген мәлімет берілген. Шал Құлекеұлының 250 жылдығына өткізілген халықаралық ғылыми конференция нәтижесінде ақынның өз атымен тұңғыш рет шығарылған жинақта да осы өлең берілген. Сондай-ақ жинақтың II, III бөліміндегі кейбір зерттеу еңбектерде бұл өлең Шал ақынның шығармасы ретінде талданылған. Мәселен, III. Ыбыраевтың «Шал Құлекеұлы және ақындық өнердің поэтикасы», Р. Бердібайдың «Ақындар атасы», Х. Сүйіншіәлиевтың «Сауырынан су төгілмес боз жорға», Х. Біржанұлының «Ұлылық ұрпақ мерейі» атты мақалаларында осы өлең атап көрсетіледі.

Ал шындығында бұл өлеңнің иесі кім? Шығарманың табиғаты қай ақынға жақын? Бұл туралы ғалым Қ. Өмірәлиев: «ДУГ-та (1889, № 45) мынандай өлең бар:

Қазаққа пайда мынау малын бақсын,
 Отқа жайып, суарып, бағып-қақсын.
 Ұлда бір көз, жалшыда екі көз жоқ,
 Соқыр адам мал жайын қайдан тапсын.
 Байлар өзі бақса екен малын жүріп,
 Кедей де өлмес еді күнін көріп.
 Өз малын өзі бақпай, босқа қаңғып
 Жалдайды бір кедейді көп мал беріп.
 Ол кедей кімді оңдырсын өзі оңбаған),

– деп жалғасып кетеді. Шығарушысы айтылмаған осы өлең Шалға телініп жүр. Ал, бұл жолдарға тән идея, көзқарас Бұхар жырау заманына лайық па?» – [4, 107 б.] деп ескертті. «Дала уалаятының газетінде» жарияланған «Өңгіме» (1889, № 45) атты өлеңінің авторын осы уақытқа дейін зерттеушілер XVIII ғасырдың өкілі Шал Құлекеұлына теліп, үлкен қателік жасап жүр. Яғни, барлық басылымдарда

Шал ақынға телініп жүрген бұл өлең XX ғасыр басындағы әдебиет өкілі Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің туындысы болатын. Бұл туралы толығырақ «XX ғасыр басындағы әдебиеттің текстологиясында» арнайы сөз етілген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келгенде, мұралары ауызша жеткен XVIII ғасырдағы жыраулар – Бұқар жырау, Шал Құлекеұлының жарық көрген әр кезеңдегі жинақтарын өзара салыстырып қана қоймай, алғаш хатқа түскен қолжазба күйіндегі нұсқаларымен қоса, бастапқы жинақтағы нұсқаларын қайта қарап, жыраулар шығармаларының тұрақты мәтінін жасау мәселесі дұрыс жолға қойылса деген ниет білдіреміз. Сондай-ақ келешекте жыраулар толғауларының барлық жарық көрген жарияланымдарымен өзара салыстырылып, мәтіндегі айырымдарға текстологиялық тұрғыдан зерттеу жұмысы жүргізіліп барып ғылыми басылымға ұсынылатынына да кәміл сенеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Алдаспан. – Алматы : Жазушы, 1971.
- 2 Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы : Жазушы, 2004.– 399 б. – ISBN 9965-701-62-8
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. – Алматы : Дайк–Пресс, 2008. – 968 б. – ISBN 9965-798-99-0
- 4 **Өмірәлиев Қ.** XV–XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы : Ғылым, 1976.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

К. С. Абдикалык¹, Н. М. Рахманова²

Текстология наследия жырау XVIII века

^{1,2}Факультет казахской филологии и мировых языков,

Казахский государственный женский педагогический университет,

г. Алматы, 050028, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

K. S. Abdikalyk¹, N. M. Rakhmanova²

Textual heritage of the XVIII century zhyrau

^{1,2}Faculty of Kazakh Philology and World Languages,

Kazakh State Women's Teacher Training University,

Almaty, 050028, Republic of Kazakhstan.

Material received on 30.01.18.

В статье анализируются текстологические изменения в сказаниях жырауов XVIII века. Показаны имеющиеся различия в изданиях произведений представителей поэзии жырауов (сказителей) XVIII века в различные годы таких, как: Ақтамберди жырау, Татикара ақын, Умбетей жырау, Бұхар жырау, Котеш ақын, Шал ақын. Эти изменения являются допущениями орфографических и пунктуационных ошибок. Говорится что в стихотворении-«пожелании» Бұхаржырау слова «er, shyg'yl» в другом издании даются как «a'za'zi'l (дьявол)». Доказывается что слова «er, shyg'yl» подходят больше по отношению складности, нежели слово «a'za'zi'l (дьявол)». Так же отмечается что сочетание «alpysbastyaqorda (шестиголовая белая орда)» была изменена на «alpysqanattyaqorda (шестикрылая белая орда)», но оба сочетания считаются правильными. Так же верным считается то, что в сборнике «Алдаспан» строка «Tu'sti' mynautyman-ai (Ох, этот спустившийся туман)» в следующем сборнике «Z'eti' g'asyrz'yrlyaidy» изменен на «bastymynautyman-ai (Ох, этот наступивший туман)». Обращено внимание на то, что в двух сборниках как «Алдаспан» и «Z'eti' g'asyrz'yrlyaidy» толгау «Он екі айда жаз келер (Уж наступит лето через двенадцать месяцев)» даны в двух вариантах. Определение правильности этих различий оставили за исследователями наследия Бұхаржырау.

In this article there are analysed the textual changes in the stories of the XVIII century zhyraus. The discrepancies in the editions of the XVIII century zhyraus (storytellers) works in different years are displayed, such as: Aktamberdy zhyrau, Tatikara akyn, Umbetey zhyrau, Bukhar zhyrau, Koteshe akyn, Shal akyn. These changes are the assumptions of spelling and punctuation mistakes. It is said that in the poem-«wish» by Bukhar zhyrau the words «er, shyg'yl» are given as «a'za'zi'l» (devil) in another publication. It is proved that the words «er, shyg'yl» fit more harmoniously than word «a'za'zi'l» (devil). Furthermore, it is noted that the combination «alpysbastyaqorda» (six head white horde) was changed to «alpysqanattyaqorda» (six wing white horde), but both combinations are correct. Also, true is the fact that the line «Tu'sti' mynautyman-ai» (Oh, this fog descended) in the book «Aldaspan» was changed to «bastymynautyman-ai» (Oh, this coming fog) in the following collection «Z'eti' g'asyrz'yrlyaidy». Attention is paid to the fact that in two books such as «Aldaspan» and «Z'eti' g'asyrz'yrlyaidy» the tolgaу (poems) «So the summer will come in twelve months» are given in two variants. The correctness of these differences was left to be determined by the researchers of Bukhar zhyrau heritage.

К. С. Әбдіқалық, М. А. Тулекова

¹ф.ғ.к., профессор, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹Kun_jan.16@mail.ru; ²Tulekova94@mail.ru

**М. ӨТЕМІСҰЛЫ МЕН Ш. ЖАРЫЛҒАСҰЛЫ
ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ МӘТІНДІК АЙЫРЫМДАР**

Мақалада М. Өтемісұлы мен Ш. Жарылғасұлы өлеңдерінің мәтіндік айырымдарына талдау жасалынады. Әр жылдарда шыққан Махамбет өлеңдерінің жинақтарында «ереуіл, тағы, фәни, еңку-еңку, сықылды» сөздерінің өзгеріп басылғаны көрсетілді. Сол секілді Шернияз өлеңдеріндегі «сусар, кәуір, тиер, тар, қылған, тыңдай, қайғысын» деген сөздердің әр түрлі берілгендігі айтылады. Мына сөздердің де өзгертіліп берілгені қарастырылды: шөпті – шалғын, аттар – аттан, таба алмас – ала алмас, кіре – кірей. Өлеңдегі «арзан» сөзінің «азған» болып берілуі керектігі айтылды. Махамбет пен Шернияз мұраларындағы мәтіндік айырымдар «Үш гасыр жырлайды» /1965/, «Бес гасыр жырлайды» /1989/, «Ай, заман-ай, заман-ай» /1991/, «Жеті гасыр жырлайды» /2004/, «Нар заман мен зар заман поэзиясы» /2007/, тағы басқа жинақтар бойынша салыстырылды.

Кілтті сөздер: текстология, толғау, жинақ, тұрақты мәтін, қате, мәтін тарихы, ереуіл, т.б.

КІРІСПЕ

XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихында «бостандық рухты, ұлт азаттығын жырлаған» ақындар қатарында Махамбет Өтемісұлы пен Шернияз Жарылғасұлы болатын. Махамбеттің «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі» мен Шернияздың «Баймағанбет сұлтанға айтқаны» өлеңдерінің өзара идеялық жағынан үндестігі де көп жайтты аңғартаса керек. Енді осы қос ақынның шығармаларындағы мәтіндік айырымдарға бірдей тоқталамыз.

Махамбет шығармалары сонау Қазан басылымынан /1908/ бастап бір ғасырдан астам мерзімде әлденеше басылымда /1925, 1939, 1948, 1950, 1951, 1962, 1965, 1974, 1985, 1989, 1991, 2002, т.б./ жарияланды. 2003 жылы

«Ғылым» ғылыми баспа орталығынан» шыққан «Шығармаларының төрт томдық академиялық жинағын» даярлауда да зерттеушілердің ақынның әрбір сөзіне мән беріп, оқылуы киын сөздерді қайта өңдеуде аса жауапкершілікпен қарағанын жоққа шығара алмаймыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Ереуіл атқа ер салмай» өлеңін қарастыратын болсақ, 2003 жылғы жинақта өлеңнің бес нұсқасы (1948, 1962, 1974, т.б.) қатар берілген. Барлық жинақтарда кездесетін өлеңнің

Өзіңнен туған жас бала,

Сақалы шығып жат болмай,—

деген 8, 9-жолдары 1974 жылғы жинақта:

Әр түйірі ат болмай,

Атыңды байлап келгенде,

Қатын-бала жат болмай,—

деп өзгеше берілген. Сондай-ақ барлық жинақтарда кездесетін өлеңнің «Арып-ашып жол көрмей» деген 12-жолы «Бес ғасыр жырлайды» (1984), «Ай, заман-ай, заман-ай» (1991) жинақтарында ұшыраспайды. Байқаусызда түсіп қалған деуге де келмейді. Өйткені 1948 жылғы жинақта да осы өлең жолы берілмеген. Кейінгі жинақтардағы өлеңнің «Ереуіл атқа ер салмай» деген бірінші жолындағы «ереуіл» сөзі әр жинақта әр түрлі («ереуілі» /1948, 1962/, «еруілі» /1974/, т.б.) басылып келсе, «Еңку-еңку жер шалмай» деген үшінші жолындағы «еңку-еңку» сөзі Махамбет жырларының тұңғыш басылымы ретінде қарастырылған «Досмұхамедұлы Халел. Исатай-Махамбет» /1991/ жинағында «еңкейіңкі» деп берілген.

Ал «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі» өлеңінің 8-бөліміндегі «Шымырқансам тағы кетермін», «Өтініп алып от жақпан», «Бөліне көшкен еліңді», «Жарыла көшкен еліңді» деген 2, 6, 10, 12-жолдары 1989 («Ереуіл атқа ер салмай») жылғы жинақта «Шымырқансам, тақсыр, кетермін», «Отын алып от жақпан», «Бөліне көшкен елдерді», «Жарыла көшкен елдерді» деп өзгертіліп берілген.

Ақынның «Қайда бар?», «Мен тауда ойнаған қарт марал», «Мінкен ер» деген толғауларынан да өлең жолдарындағы қоспалар мен қалып кеткен тұстарды да ұшыратамыз. Мәселен, «Қайда бар?» өлеңінің «Бес ғасыр жырлайды» /1984/ жинағындағы 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7-жолдары, яғни,

Артымда қалған алғаным

Қытайы қызыл көйлегі

Күнге қойсаң оңар ма?

Мұндай қорлық болар ма?!

Ақсұңқар құстың баласы

Қасқыр тартқан жемтікке

Ағармай көзі қонар ма!

– деген жолдары 1974 жылғы жинақта берілмесе, керісінше «Адыра қалған Нарынның» /1989, 2003/ деп басталатын өлеңінің «Еңіреген ерлердің, Жібектен желбіретіп ұстар туы бар» деген 5,6-жолдары 1984 жылғы жинақта түсіп қалған. Және де «Қайда бар?» өлеңіндегі «Бұл **фәнидің жүзінде**» /1974/ деген өлең жолы «Бес ғасыр жырлайды» (1984) жинағында «Бұл **заманның шағында**» деп орынсыз түзету енгізілген.

«Мен тауда ойнаған қарт марал» өлеңіндегі:

Хат оқиды молдалар

Қаламмен тартқан сиядан

Екі кісі тең барса

Оңды төре береді

Ақылға жетік би адам,

– деген барлық жинақтарда кездесетін жолдар «Жыр-семсер» (1974) жинағында түсіп қалған. Сондай-ақ «Табаным тасқа **тиер** деп» деген жолдағы «тиер» сөзі «Ереуіл атқа ер салмай» жинағында «**таяр**» [1,88 б.] деп қате берілген.

«Мінкен ер» /1962, 1965, 1974/ өлеңіндегі:

Біз неткен ер, неткен ер?

Сергелдеңмен өткен ер

Ойылменен Дендерден

Сағызбенен Жемдерден

Одан да талып өткен ер,

– деген жолдар тек «Ерулі атқа ер салмай» (86-бет) және «Жыр-семсер» (99-бет) жинақтарында, осы жолдардан кейінгі:

Арқада Әлім бар-ды деп

Қайыспас қара нарды деп

Оған да келіп жеткен ер

Тайманның ұлы Исатай

Ағайынның басы еді

Алтын ердің қасы еді,

– деген жолдар тек «Ерулі атқа ер салмай» (86-бет) жинағында ғана берілген. Сондай-ақ

Мінкен де, мінкен, мінкен ер

Бұл **сықылды** неткен ер?

– деген жолдағы «сықылды» сөзі «Ереуіл атқа ер салмай» жинағында «**секілді**» (48-бет) деп орынсыз түзетілген. «Ереуіл атқа ер салмай» жинағындағы:

Көлденең жатқан Жайықтан

Құралайдың күнінде

Еркек қойдай бөлініп (48-б.),

– деген жолдар «Жыр-семсер» жинағында:

Құралайдың күнінде

Еркек қойдай бөлініп

Көлденең жатқан Жайықтан (99-б.)

– деп беріліп, жыр жолдарының орны ауыстырылған. Осылайша, ақынның біраз өлеңдерінде мәтіндік айырымдарды ұшырастырамыз.

Шернияз Жарылғасұлы мұраларына келсек, ең алғаш 1925 жылы «Шернияз ақын» деген атпен шағын жинақта жарық көрді. Бұл жинақта ақынның «Баймағанбет сұлтанға айтқаны» ғана енген. Ақын мұралары «Үш ғасыр жырлайды» /1965/, «Бес ғасыр жырлайды» /1989/, «Ай, заман-ай, заман-ай» /1991/, «Жеті ғасыр жырлайды» /2004/, «Нар заман мен зар заман поэзиясы» /2007/, тағы басқа жинақтарда басылған. Шернияз Жарылғасұлы өлеңдерін осы басылымдардағы нұсқалармен өзара салыстырып шыққанда, мәтіндік айырымдардан сөздердің өзгеріске ұшырауы мен қалып кеткен өлең жолдарын кездестіреміз.

«Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды», «Нар заман мен зар заман поэзиясы» жинақтарындағы «Баймағанбет сұлтанға айтқаны» өлеңінің «**Орысқа** ұстап бердің тіл білмеген» деген жолындағы «орысқа» сөзі «Жеті ғасыр жырлайды» жинағының 6-жолында «кәпірге» деп өзгеріске ұшыраған. «Жеті ғасыр жырлайды» жинағын құрастырушылар тарапынан «орысқа» сөзі «**кәпірге**» болып арнайы өзгертіліп, редакцияланғаны көрініп тұр. Ақынның «Үш ғасыр жырлайды» жинағындағы:

Кең көшіп, ел жайлаған қалың қазақ

Кеуірден түршіккен соң ел жайлаған [2, 144 б.],

– деген жолдар «Бес ғасыр жырлайды» жинағында:

Кең көшіп, ел жайлаған қалың қазақ

Кәуірден түршіккен соң ел жайлаған [3, 228 б.],

– деп беріліп, алдыңғы өлең жолындағы «кеуірден» сөзі «Бес ғасыр жырлайды» жинағында «**кәуірден**» деп өзгертілген. «Кеуірден» сөзі теруден кеткен қате болса керек. Кәуір деп отырғандары кәпір деген сөз болуы мүмкін. Сонымен бірге «Үш ғасыр жырлайды» жинағында берілген өлеңнің тағы да бір жолдарында бұл сөз кеуір емес, кәуір деп беріледі. Яғни,

Кәуірдің қоржынына түсіп едің,

Шықтың ба аман-есен жарқыным-ай.

Бұған қарап «**кәуір**» сөзінің дұрыс болуы мүмкін деген қорытындыға келеміз. «Үш ғасыр жырлайды» жинағындағы:

Исатай ділмар еді топтан озған,
Нар еді бәйтерекке басын созған.
Кешегі Исатайдың арқасында
Ие едім ен дәулетке басыбайлы,

– деген жолдар «Бес ғасыр жырлайды» жинағында:

Кешегі Исатайдың арқасында
Ие едім ен дәулетке басыбайлы.
Исатай ділмар еді топтан озған
Нар еді бәйтерекке басын созған,

– деп өлең жолдарының орны ауыстырылып берілген.

«Жеті ғасыр жырлайды» жинағында басылған «Толға десең, толғайын» өлеңіндегі:

Ағынды судан не пайда?

Шөліңе **сусар** болмаса [4,129 б.],

– деген жолдардағы «сусар» сөзі «Нар заман мен зар заман поэзиясы» жинағында «сусын» (245-бет) деп орынсыз түзетілген. Сонымен бірге «Жеті ғасыр жырлайды» жинағындағы:

Кәрі болмас көн болар,

Көл суалса шөл болар,

– деген өлең жолдары «Нар заман мен зар заман поэзиясы» жинағында түсіп қалса керек, кездеспейді.

«Үш ғасыр жырлайды» жинағында басылған «Ай, Қазы би, Қазы би» өлеңіндегі «Қонысым жақын болған соң, **Бізбен** он үш деп едік» (155-бет) деген жолдағы «бізбен» сөзі «Бес ғасыр жырлайды» жинағында «**бізден**» (237-бет) деп берілген. Бұл теруден кеткен қате болуы да мүмкін.

Ақынның «Сөз сөйлейін бөлмелеп» деген өлеңінде мәтіндік айырымдар мол ұшырасады. «Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды» жинақтарындағы:

Құлағың сал да, **тындай** қал

Іздегенің сөз болса,

– деген жолдардағы «тындай» сөзі «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында «**тындап**» (193-бет) деп түзетілген. Жалпы, бұл жинақтағы өзгертілген сөздердің дұрысы да бар, бұрысы да бар.

Алдымен қате редакцияланған сөздерді қарастырайық. «Бес ғасыр жырлайды» жинағындағы /«Үш ғасыр жырлайдыда» да/ өлеңінің 28-жолы «**Бәйге** бермес сұр керек», 31-жолы «Ұзақшыл тарлан, **тар** мықын», 57-жолы «Қарындастың **қайғысын**», 91-жолы «Таң-тамаша кім **қылған**», 96-жолы «Басына **шарлап** шыға алмас», 110-жолы «Еділдің аңын **іле** алмас» деп берілсе, «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында бұл жолдар «**Бәйгі** бермес сұр керек», «Ұзақшыл тарлан, **тал** мықын», «Қарындастың **қам-жөнін**»,

«Таң-тамаша кім **қалған**», «Басына **шырлап** шыға алмас», «Еділдің аңын **ала** алмас» деп орынсыз өзгерту енгізілген. Бұл арада «бәйгі», «тал», «кім қалған», «шырлап» сөздері теруден кеткен қате болуы да мүмкін. Себебі олардың өлең жолдарында ешқандай мағынасы жоқ. Мәселен, «кім қалған» деген сөз тіркесін алсақ,

Ай мен жұлдыз, күн мен түн

Орман, тоғай, от пен су

Таң-тамаша кім **қалған**,

– дегенде ешқандай мағына жоқтығы белгілі. Демек, «Таң-тамаша кім **қылған**» деген бастапқы өлең жолы бір әріптің қате басылуынан өзгеріске ұшырап кеткен. Ал «Қарындастың **қайғысын**», «Еділдің аңын **іле** алмас» деген жолдардағы «қайғысын» сөзі «қам-жөнін», «іле» сөзі «ала» болып арнайы өзгертілгені көрініп тұр. Дегенмен дұрысы бастапқы жинақтардағы нұсқалары болмақ. Мәселен,

Асқардан ұшқан су бүркіт

Еділдің аңын **іле** алмас,

– дегенде дәл берілген сурет екені ұғынықты.

Енді дұрыс редакцияланған сөздерді қарастырсақ, «Бес ғасыр жырлайды» жинағындағы /«Үш ғасыр жырлайдыда» да/ өлеңінің 24-жолы «Көкорай **шөпті** жер керек», 25-жолы «Ел **үстіне** жау келсе», 33-жолы «**Аттар** аттың несі кем», 42-жолы «Арыса **кіре** сала алмас», 44-жолы «Жалғыз теңдік **таба алмас**», 49-жолы «**Жайқын-жайқын** жүйрік бар», 59, 60-жолдары «**Заман да** келді қырыннан, Қамыңды **же** бұрыннан», 100-жолы «Бидайықтан **сұлу** құс болмас», 106-жолы «Ол жақсы қолдан кеткен соң», 113-жолы «**Кешегі айтқан** көп жаман» деп берілсе, «Жеті ғасыр жырлайды» жинағында бұл өлең жолдары «Көкорай **шалғын** жер керек», «Ел **шетіне** жау келсе», «**Аттан** аттың несі кем», «Арыса **кірей** сала алмас», «Жалғыз теңдік **ала алмас**», «**Айқын-айқын** жүйрік бар», «**Замана** келді қырыннан, Қамыңды **жер** бұрыннан», «Бидайықтан **алғыр** құс болмас», Сол жақсы қолдан кеткен соң», «**Қаумалаған** көп жаман» деп орынды түзетіліп берілген. Осылардың ішінен бір-екі сөздерге мысал келтіре кетейік. «Ел үстіне жау келсе» десек, жаудың әлдеқашан келіп қойғандығы білініп, ақын арманы да бұлыңғырланып көрінетін тәрізді. Одан гөрі «Ел **шетіне** жау келсе, Көк бөрідей ер керек» деген өлең жолдарының мағынасы әлдеқайда ұғынықырақ. Сондай-ақ жыраулар поэзиясында да «ел шетіне» деген сөз тіркесі көбірек ұшырасады.

«Арыса **кірей** сала алмас» деген жолдағы «кірей» сөзінің дұрыстығына зер салайық. Екі сөз де қолданыста болған, демек, әріптік қатеге саналмайды. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» /2008/ «кіре» – екі мағынада қолданылған көне сөз, яғни, «Жалдамалы күш көлігі», екіншісі, «Жебені

садақтың адырнасына салып тартқанда кіргізетін кертік», ал «кірей» сөзі «күш көлігін жалдап табатын пайда» (438-бет) деп берілген. Өлең мазмұнына қарасақ, «жалдамалы күш көлігі» емес, күш көлігін жалдап табатын пайда» дегенге саяды. Демек, «Нардан туған жампозға Арыса кірей сала алмас» десек, өлеңнің мағынасы түсініктірек болады.

«Жеті ғасыр жырлайды» жинағындағы:

Болжалды күн болған соң,

Батпансыған бай да өлер [4,196 б.],

– деген жолдармен қоса,

Нәсіркедей бүгіліп

Шалқалай туса ай ортақ [4,197 б.],

– деген жолдар жоғарыда көрсетілген жинақтарда түсіп қалған.

«Жеті ғасыр жырлайды» жинағында өлең жолдарындағы сөздер мен сөз тіркестері өзгертіліп, өңделіп қана қоймай, оқылуы қиын болғандықтан өзге жинақтарда («Бес ғасыр жырлайды», «Нар заман мен зар заман поэзиясы») қалдырылып кеткен өлеңнің 61,62-жолдары, яғни,

Бұрынғы заман билерде

Азған бар ма еді бұзылған? [4,194 б.],

– деген жолдармен толықтырылған. Бұл жолдар «Үш ғасыр жырлайды» жинағында былай берілген:

Бұрынғы заман билерде

Арзан бір бар ма ед бұзылған [2,159 б.],

Дұрысы – «азған» сөзі секілді. Себебі, бидің болмысын таныту үшін «арзан» сөзінен гөрі, «азған» сөзі әлдеқайда орнымен жұмсалып тұр. Өзге ақын-жыраулар тілінде де «азған би», «азған хан», «азған заман» секілді тіркестерді көптеп ұшыратуға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түйіп айтқанда, әр жинақта әр түрлі берілген мәтіндік ауытқушылықтарға қарап Махамбет Өтемісұлы толғауларымен қоса, Шернияз Жарылғасұлы шығармалары да текстологиялық талдауға зәру екенін аңғардық. Тұрақты мәтін қалыптастыру текстология ғылымында қаншалықты қиындықпен іске асырылатыны белгілі десек те, Махамбет пен Шернияз шығармаларының келесі басылымында әр жинақта әр түрлі берілген сөздер мен сөз тіркестерінің ең дұрысы өз қалпына келтірілген жөн.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Махамбет. Ереулі атқа ер салмай. – Алматы : Жазушы, 1974.

2 Үш ғасыр жырлайды. – Алматы : Жазушы, 1956.

3 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы : Жазушы, 1989. – 384 б. – ISBN 5-605-00358-5

4 Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы : Жазушы, 2004.– 399 б. – ISBN 9965-701-62-8

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы ред.басқ. Жанұзақов Т. – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 968 б. – ISBN 9965-798-99-0

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

К. С. Абдикалык¹, М. А. Тулекова²

Текстовые различия стихотворений М. Утемисулы и Ш. Жарылғасулы

^{1,2}Факультет казахской филологии и мировых языках,
Казахский государственный
женский педагогический университет,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 30.01.18.

К. S. Abdikalyk¹, M. A. Tulekova²

Text distinctions of works of M. Utemisuly and Sh. Zharylgasuly

^{1,2}Faculty of Kazakh Philology and World Languages,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

В статье дается анализ текстологических различий стихов М. Утемисулы и Ш. Жарылғасулы. Указываются на различия в написаниях слов «егеуі'І» (выносливый), «tag'у» (еще), «fanі» (временное, переходящее), «en'ki-en'ki» (наклоны, скаты) в изданиях различных годов. Так же, говорится, что и в стихах Шернияза встречаются различные написания слов «susar» (утолнение жажды), «ka'ui'r» (кафир, иноверец), «tier» (возможно каснется, возможно попадет), «tar» (узкий), «qylg'an» (совершенный, сделанный), тун'dai (прислушайся), qaiğ'усун (беду). Рассматривается так же иное написание следующих слов, как: «sho'p – shalg'yn» (трава – луг), «attar – attan» (шагающий – от коня), «tabaalmas – alaalmas» (не найдут – не возьмут), «ki're – ki'rei» (устар: транспорт – устар: доход от транспорта). Дается следующие примечание что, слово «арзан» (дешевый) должно было как «azg'ap» (распутный). Сравнения текстологических различий в наследиях Махамбета и Шернияза были

проделаны по таким сборникам как: «Y'shg'asyrz'yrlydy» /1965/, «Besg'asyr, z'yrlydy» /1989/, «Ai, zaman-ai', zaman-ai'» /1991/, «Z'eti' g'asyrz'yrlydy» /2004/, «Narzamanmenzarzamanpoeziyasu» /2007/.

The article provides an analysis of the textological differences of poems by M. Otemisuly and S. Zharylgasov. It identifies the differences in spellings of words «ereui'l» (hardy), «tag'y» (still), «fani» (temporary, transitory), «en'ku-en'ku» (the tilts, rays) in the editions of different years. Also, they say that Sherniyaz's poems have the different spellings of words «susar» (quenching thirst), «ka'ui'r» (kafir, infidel), «tier» (might relate, might fall), «tar» (narrow), «qylg'an» (perfect, made), «tyn'dai» (heed), «qaig'ysyn» (trouble). Moreover, there is considered a different spelling of the following words: «sho'p – shalg'yn» (grass – meadow), «attar – attan» (walking – from the horse), «tabaalmas – alaalmas» (do not find – do not take), «ki're – ki'rei» (outdated: transport – outdated: income from transport). It gives the following note that the word «arzan» (cheap) must be like «azg'an» (dissolute). Comparison of the textual differences in the legacies of Makhambet and Sherniyaz was done in such collections as: «Y'shg'asyrz'yrlydy» /1965/, «Besg'asyr, z'yrlydy» /1989/, «Ai, zaman-ai', zaman-ai'» /1991/, «Z'eti' g'asyrz'yrlydy» /2004/, «Narzamanmenzarzamanpoeziyasu» /2007/.

FTAMP 82:316.3

О. Әбутәліп¹, Қ. Б. Слямбеков²

¹ф.ғ.к, доцент, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²ғылыми қызметкері, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹abutalip65@mail.ru; ²zatpost@gmail.com

КОСМОНИМДЕР: КҮНТІЗБЕ ЖҮЙЕСІНЕ ТӘН ҰҒЫМДАР МЕН ОНЫҢ МӘДЕНИ-ШАРТТЫЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Мақалада астрономиялық білімдерді зерттеудің, оның лингвомәдениеттанымдық мәнін ашудың маңыздылығы сөз болады. Халық танымында ғасырлар бойы тәжірибе күйінде жинақталған әрі біртұтас ұғым ретінде категорияланған тілдік бірліктердің мән-мағынасын ашу халықтың ғылыми ойлау жүйесін тануға көмектеседі. Мақалада күнтізбе жүйесіне қатысты тілдік бірліктердің мәнін ашудағы кейбір лингвомәдениеттанымдық мәселелер қарастырылған.

Кілтті сөздер :тілдік таным, космоним, күнтізбе, халықтық күнтізбе, лингвомәдениеттаным.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың 90-шы жылдары лингвомәдениеттану пәнінің атауы В. Н. Телия, Ю. С. Степанов, А. Д. Арутюнова, В. В. Воробьев, В. Шаклеин, В. И. Маслова және т.б. еңбектері үлес қосты. Еуропада бұл бағыттың тууына әрі дамуына В. Гумбольд, Америкада Ф. Боас, Э. Сепир, Б. Уорф болды. XXI ғасырдың басында лингвистика ғылымында «тілдің өзге факторлармен тығыз байланыста болуы мүмкін емес, тіл – бұл индивидуалды, тәуелсіз құбылыс» деген түсініктің тамырына балта шабылды. Ғалымдар тілдің әлеуметтік, мәдени, прагматикалық, психологиялық, адами, коммуникативтік факторлар мен мәнмәтін түзілісіне тікелей байланысты екендігі мойындала бастады. Өткен ғасырдың 70-жылдарында тілді семантикалық мәнде тану өріс алса, 80-жылдары тілдің коммуникалық бағыт негізінде қарастыру, 90-жылдары когнитивтік бағытта зерттеу орын алды. Ал, жаңа ғасырдың басында тіл білімі ғылымының шекарасы кеңейе түсті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ғалымдар арасында тіл мен мәдениет ұғымдарының арақатынасын анықтауда кереғар пікірлер бар. Бірі бұл ұғымдардың тең деңгейдегі ұғымдар екендігін айтса, енді бірі екеуі біртұтас бүтін ұғым ретінде таниды. Енді бірі мәдениетті тілден жоғары қояды да, тілді тек мәдениеттің көрініс табушы формасы түрінде сипаттама береді. Ал енді бірі тіл мен мәдениеттің арасында ешбір байланыстың жоқ екендігін, мәдениеттің бөлшегі де, пішіні де емес деп тұжырымдайды. Мәселен, XX ғасырдың тіл мен мәдениет ұғымдарының арақатынасын анықтау мәселесі туындаған сәтте Л. Н. Толстой «Тіл мен мәдениетті бір бүтін, тығыз байланыстағы бөлек-бөлек ұғымдар ретінде де, бір-бірін толықтырушы бөлшек ретінде де сипаттау болады. Тілді мәдениеттің бір бөлігі не қаруы деп танысақ, әдеби тіл мен фольклорды зерттеуде маңызы зор. Алайда, тіл – мәдениетке тәуелсіз дербес ұғым. Сондықтан оны мәдениеттен тыс немесе мәдениетпен тең мәнді, тепе-тең феномен ретінде қарастыруға болады» дейді [1, 16]. Ал америкалық ғалым Н. Слезер «мәдениеттің барлық белгілері... тілдің өн бойына жинақталады» дейді [2, 52].

Дегенмен біздің зерттеуіміздің міндетіне тіл мен мәдениет ұғымдарының арасындағы арақатынасты анықтау жатпайды. Тек тілдің мәдени құбылыстарды жеткізуші, табыстаушы, аманаттаушы, бойында сақтаушы құбылыс екендігін дәлелдей отырып, ғасырлар бойы жинақталған ата-баба салт-дәстүрі мен таным белгілерінің тілдік жүйе қорында сақталғанын жеткізу біздің міндетімізге жатады. Лингвомәдениеттанымдық көзқарас тұрғысынан тіл мәдениет белгілерін сiңiрушi, сақтаушы құбылыс. Мындаған жылдар бойы халық санасында қорытылып, хатталған iлiм-бiлiмi тiл арқылы келешек ұрпақтың игiлiгiне жұмсалады.

Ғаламдану ғасырында ұлттың тарихи-мәдени дүниетанымын сақтап қалу аса маңызды. Өйткені соңғы бір ғасырдың өзінде халық санасында үлкен тарихи өзгерістер мен қоғамдық-әлеуметтік салт ауысымы орын алды. Бұл, өз кезегінде, ғылыми әрі тәжірибелік жағынан негізделген халық білімінің жоғалуына әкеліп соқтырды. Мұндайда тілді мәдени белгілерді сақтаушы құбылыс ретінде тани отырып, ата-баба танымының негізгі түсініктерін ашып көрсетуіміз қажет.

Дәл осындай тұжырымды қазақ ғалымдары да қолдайды. Қазақ ғалымдары да тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланысты екендігін зерттеулеріне жиі арқау етеді. І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Е. Жұбанов, Н. Уәлиұлы, Р. Сыздық, Т. Жанұзақов, Ж. Манкеева, Е. Жанпейісов, Г. Смағұлова, т.б. ғалымдар тіл мен мәдениетке халықтың біртұтас рухани бастау көздері ретінде баға береді. Әрі қазақ тіл білімінде этнолингвистика, лингвомәдениеттаным, тіл тарихы сынды жаңа антропоцентристік бағыттардың қалыптасуына ықпал етті.

Адамзат мәдениеті, оның әлеуметтік мінез-құлқы және ойлау өрісі тілден тыс өмір сүрмейді. Әр халықтың мәдени ерекшелігі оның ғасырлар бойы жасап келе жатқан тілінен көрініс табады. Тілде әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады. Халықтың сондай ерекшеліктері, мәдениеті, әдет-ғұрпы, әдеби мұралары тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырады. Жалпы, тіл – мәдениеттің барлық саласының дамуына дәнекер. Адамзат қоғамы тілдің осы қасиеті арқылы ілгерілеген [3, 99].

Сонымен, тіл – мәдениет айнасы: тілдің өн бойында халықтың сана-сезімі, менталитеті, ұлттық мінез-құлқы, тұрмыс салты, кәсібі, салт-дәстүрі, ұлттық құндылықтары мен дүниетанымы, зейін-жады, даналығы, таным түйсігі бірге сiңiсiп жатады [4]. Сондықтан мәдени мағлұматтардың қорытылуы, концептуалдануы табиғи тілдің көмегімен жүзеге аспақ. Тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі, ұлттық рух пен таным келбетінің шынайы көрінісі, ұлттық ментальды жүйенің арнайы жиынтығы.

Тіл – қазына-қамба, кебеже, мәдени құндылықтарды сақтаушы сандық: ұлттың мәдени құндылықтары тілдік бірліктер мен бөлшектер құрамында – лексикалық қорда, грамматикада тұрақты сөз тіркесі, идиома, мақал-мәтел, нақыл сөз түрінде хатталып сақталып, фольклор мен көркем әдебиетте көрініс табады.

Тіл – көшіруші, мәдениеттің тасымалдаушы, аманаттаушы құралы: ұлттық мәдениет негіздерін сақтай отырып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді, табыстайды, таратады.

Тіл қарым-қатынас құралы ғана емес, ол ұлттық мәдениеттің басты формасы, сондықтан мәдени негіздерге деген қызығушылық тіл тамырына тереңірек үңілуді қажет етеді. Тіл мәдениеттің өмір сүру формасы, мәдениет оның ішкі мәні болғандықтан, тіл мен мәдениетті бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайды. Тілде адамның осы әлемді түсінуге тырысқан таным жолдарының ізі сақталады, ұлт өмірі туралы жан-жақты мәлімет жинақталады. Сол мәліметтер арқылы әрбір ұлттың өзіндік ерекшеліктері көз алдымызға келеді. Тіл – этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының өзегі. Ол тек дыбыс пен таңбаның бірлігі емес, ең маңыздысы – мәдени сабақтастықтың құралы. Ұлттың барлық болмысы мен өмір-тіршілігін, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сiңiрiп, ата мұрасы, асыл қазынасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп отырылуы, тілдің басты – жинақтаушылық қасиетіне байланысты.

Тіл – мәдениетті қалыптастырушы құрал. Мәдениет белгілі бір тілді қалыптастыра отырып, аталған тілдік ұжымның жаңа мүшелеріне қалыптасқан мәдени форманы жүктеуге тырысады. Мәдениет өзі құрған қоғамға тән тұлғаны да қалыптастырып шығады. Ұлттың танымына тән

әлемді тану ерекшеліктері тұлғаға тіл арқылы беріледі әрі оның бойына ұжымның салт-санасына сай әрекет ету нормаларын қалыптастырады.

Айта кететін бір жағдай: жалпы адамзат өркениетіндегі әйгілі мәдени ошақтардың ұдайы көшпенді мекенімен жапсарлас жатқан өңірлерде дүниеге келіп отырғанын кездейсоқ деуге болмас. Мәселен, қазақтың ежелгі танымында тәңірлік дін түсінігі болғанын тарихшы ғалымдар жиі тілге тиек етеді. «Тәңірлік дін дегеніміз, түптеп келгенде, уақыт пен кеңістікті игеруге талпынған, қоршаған ортамен тіл табысуға ұмтылған адам баласының алғашқы таным түсінігі еді. Еуразия көшпенділерінің ең соңғы тұяғы болған қазақ күні бүгінге дейін таңның атуы мен батуын бес уақытқа бөледі: таң, сәскі, түсі, екінді, ақшам. Осы дәтүрі Сырдария бойында дүниеге келген Зардеш (зороастризм) діні арқылы идуизм дініне ауысты, одан ислам дініндегі бес уақыт намаздың орнығуына себепші болды» деп мәлімдейді этнограф Ақселеу Сейдімбек. Одан әрі ғалым: «Уақыт пен кеңістіктің тылсым сырын қапысыз игеру, төрт түліктің бабын эожүйемен мінсіз үйлестіре білу, соған сай материалдық және рухани игіліктерді қалыптастыру – көшпенділердің төлтума мәдениеті. Осындай тылсым дүниені қапсыз түсініп, ақыл-парасатымен ойлап, санасымен таразылаған, тәңір мен адамзатты ұштастыра қарастырып, табиғатпен етене байланысып, мал шаруашылығын жетік меңгерді», – дейді [5].

Бұл пәлсапалық жүйе қазақтардың астрономиялық ілімнен хабардар болуына себепкер болса керек. «Түріктер исламға дейін де астрономиядан жетістіктері болған. Олар негізгі планеталар мен жұлдыздардың қозғалысын жетік біліп, олардың әрқайсысына ат қойып белгілеген. Көне түріктердің ай календары, жыл қайыру жүйесі болған. Аспан денелерінің қозғалысына қарап ауа-райын, жыл маусымдарының қандай болатынын күні бұрын анықтап, саяхатшылар керуен жолын айқындайтын болған».

Мәселен, көне өркениет елдерінің көпшілігі аспан денелері жайында белгілі бір ақпараты болған. Бұған көне заман жазбаларында кездесетін космоним атаулары дәлел бола алады. Қазақ түсінігіндегі Үркер, Шолпан, Сүмбіле, Таразы, Есекқырған сынды космоним атаулары көне шумер, қытай, үнді жазбаларында кездеседі. Дегенмен бұл космонимдерге қатысты білім қоры әр халықта әртүрлі көрініс тапқан. Мәселен, славян халықтарында Үркер – Плеяда, Жетіқарақшы – Большая Медведица аталғанымен, Сүмбіле, Таразы, Сұлусары, Босаға, Темірқазық сынды шоқжұлдыз атауының баламалары жоқ, тек ғылыми атауы ғана бар. Соған қарай отырып, қазақ танымында бар шоқжұлдыздардың славян мәдениетінде орны белгіленбегенін байқауға болады.

Түркі халықтарының ортақ лексикалық топтамалардың тағы бір қызықты бөлігі – космонимдер немесе ғарыштық атаулар. Космонимдік детальдардың ежелгі халықтар өмірінде үлкен мифологиялық таным мен

жаррлардың қалыптасуына әсер еткенін ескерсек, мұндай атаулар туыстас тілдерде ортақ болып келеді. Жұлдыз атаулары мен ғарыштағы өзге де құбылыстарды байқап, соған шаруашылық өмірін бағыттап, бейімдеп отырған түркі халқы ғарыш әлемін терең игеру керек болды.

Шоқжұлдыздар әлем халықтарын қашанда қызықтырған аспан денелері болған. Оларға әртүрлі мифтер мен аңыздар арнап, ерекше күшке балап, кие тұтқан. Әр халықты әлемді өз таным көкжиегі негізінде танып қабылдайды. Сондықтан аспан денелерінің атауы әр халықтың лексиконында әртүрлі беріледі. Мәселен, қазақтағы Жетіқарақшы шоқжұлдызы орыстарда «Конь» (Жылқы), көне рим тайпалары «Жүк арба», украиндар «Арба», қырғыздар «Жетіарқар», тувалықтар Чедихаан (жеті хан) деп атаса, парсылар «Жеті ағайынды» немесе «Жеті тәж», үнділер «Жеті дана», моңғолдар «Жеті қарт, жеті құдай», хакастар «Жеті ит», қабардин халқы «Жеті ағайынды жұлдыз» десе, чуваш халқы «Жеті жұлдыз» деп қана атаған. Еуропалықтар Жетіқарақшы шоқжұлдызын жүк тиеуші арба не жылқы күйінде елестетіп, соған сай атау берсе, азия халықтары бұл шоқжұлдыздың жеті жұлдыздан тұратындығын ескеріп, оны «жеті» санымен байланыстырып танымына сай келетін әртүрлі атаулармен атаған. Азия халықтары түсінігінде «жеті» санының өзіндік киесі бар.

Сол сынды Құс жолы – Галактика түсінігі адамзатқа ежелден белгілі. Сондықтан жер шарындағы халықтардың лексиконында ең көп кездесетін космонимдік атау саналады. Бұл шоқжұлдыздар әлемін антикалық грек-рим мифологиясында Арамаз құдайының әйелі Гераның емшегінен бөлінген сүттің дағы деп сипатталады. Құс жолы ғылымды жеті ғасырда анықталып қойған. Ал Г. Галилей он жетінші ғасырда телескоп арқылы сүт түсіне ұқсас сан мыңдаған түйіршіктерді көріп, мұның ұсақ жұлдыздар екенін анықтаған.

Бұл шоқжұлдыздар жолы түркі халықтарында «құспен» байланыстырады: қазақтар «Құс жолы» не «Тырна жолы», башқұрттар «Кош юлы», қырғыздар «Қыр қазары юлы» (жабайы құстар жолы), татарлар «Киек қаз юлы» (жабайы құстар жолы) деп атайды. Ал христиан түсінігіндегі халықтар үшін бұл жұлдыздар шоғыры киелі саналады. Олардың түсінігінде адам қайтыс болған соң, оның жаны осы галактикалық жол арқылы о дүниеге аттанады деп пайымдаған. Сондықтан Құс жолын олар Иса пайғамбардың жолы, Бикеш Мария жолы, Ұлы Петр жолы, Иерусалимге жол, Ұлы Яков жолы, Жұмаққа жол деген ұқсас атаулармен атайды.

Ал, Кавказ халықтары Құс жолын жануарлармен әлемімен байланыстырып атайды: Керуен жолы, Табын жол. Шешендер оны «Аю жол» деп атаса, грузиндер қозылар өтетін «Көпір» деген атау таққан. Ал, үнділерде бұл шоқжұлдыз «Жылан өзені, жылан жолы» деп аталған.

Моңғол халқы мұны «опырылып түскен аспан қалдығы» ретінде таныған. Ал, африка халықтары «Жұлдыздар теңізін» көрсе, венгр, молдаван халықтары мұны «Сыған жолы» деп атаған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, аспан денелерінің атауының кез келген халық танымында ерекше орын алатындығын айтуға болады. Ғарыштық атаулар мен оған тағылған түсініктің халық танымына ежелгі, көне дәуірлерде қалыптасқан. Шокжұлдыз атауы әр халықта әртүрлі болғанымен, кей кезде оның функциясына қарамастан, номинация беруде ұқсастық, баламалық орын алатындығын байқауға болады. Дегенмен, әр халық қоршаған ортаны өзінің танымдық ерекшелігі тұрғысынан танитындықтан, оған өзінің ойлау жүйесіне тән бейне негізінде атау беретін болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Толстой, Н. И.** Язык и культура // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995.

2 **Смелзер, Н.** Социология. – М., 1994. – С. 48–53.

3 **Смағұлова Г.** Өркениет әлеміндегі этнос мәдениеті: этнолингвистикалық бағдар// «Жібек жолы Өркениеті: Қазақ филологиясы» туралы халықаралық конференция. 2016. – Б. 94–100.

4 **Тер-Минасова, С. Г.** Языки и межкультурная коммуникация // Учебное пособие. – М., Слово, 2000. – 262 с.

5 **Ақселеу, С.** / Қазақ әлемі : этномәдени пайымдау. – Алматы : Санат, 1997. – 462 б.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

О. Әбутәліп¹, Қ. Б. Слямбеков²

Космонимы: понятие свойственное календарной системе

^{1,2}Институт развития государственного языка,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 30.01.18.

О. Abutalip¹, К. Slyambekov²

Cosmonyms: the intrinsic concept of the calendar system

^{1,2}The State Language Development Institute,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

В данной статье даются выводы о заключении картины мира в народном познании, особенностях накопления знаний об окружающей среде. В ходе исследования были определены астрономические единицы, занимающие особое место в языковой картине казахского народа. Были сделаны научные выводы о категоризации запасов астрономических знаний, и процессе концептуализации этнокультурологических единиц.

This article gives conclusions on securing the world picture in people's knowledge, the features of accumulating knowledge about the environment. During the research, astronomical units were identified that occupy a special place in the language picture of the Kazakh people.

Н. Ә. Әміреев

п.ғ.м., аға оқытушы, Тіл орталығы, Халықаралық бизнес университеті,
Алматы қ., 005034, Қазақстан Республикасы
e-mail: nurlan.amreev@mail.ru

ОЙДЫ ЖЕТКІЗУДЕГІ ӘДЕБИ ТІЛДІҢ РӨЛІ

Мақалада автор қазіргі қоғамдағы қазақ тілінің қолдану аясы мен өзге тілді дәрісханаларда мемлекеттік тілді оқытудың басты мәселелеріне тоқтала келіп, тілді оқыту барысындағы өзіндік әдіс-тәсілдерін ұсынады. Орыс тілді студенттердің сөйлеу тілін, оның ішінде әдеби тілде сөйлеу дағдыларын дамытуда қазіргі баспасөзде жарияланған ізденіс жұмыстарына шолу жасай отырып, ондағы айтылған ойларға өзіндік пікірін білдірген. Тілді оқыту барысында тіл үйренушілерге ауыз әдебиеті үлгілерінен немесе көркем шығармалардан алынған тәлімдік-тәрбиелік мәні бар шағын мәтіндерді меңгерту арқылы, олардың мемлекеттік тілге деген құрметі мен қызығушылығын арттыруға болатындығын сөз етеді. Сабақ үдерісінде жаппай қолданылып жүрген төрт әрекетке қосымша соңғы кездерде ғалым-әдіскерлер арасында жиі тақыланып жүрген бесінші әрекет – «тілдесім» әрекетін де белсенді қолдануды ұсынады.

Кілтті сөздер: тіл тазалығы, тіл дәлдігі, ойдың анықтығы, мазмұн тереңдігі, тыңдау әдеби.

КІРІСПЕ

«Кісіге қарап сөз алма, Сөзіне қарап кісіні ал», – деп данышпан Абай тегіннен-тегін айтпаса керек. Қаншама үлде мен бүлдеге оранып, өзін басқалардан зор санап жүрсе де, адамның адамдық қасиеті, кісілік болмысы, рухани мәдениеті оның сөйлеген сөзінен көрініс табады ақиқат.

Бүгінде қазақ елінің тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңінде қазақ тілінің мемлекеттік тілдігі туралы көзқарас тек өзге ұлтты қазақ тіліне үйретіп, тұрмыстық деңгейде сөйлетіп қойса болды деген түсінікке саятындай. Өзге ұлт өкілдері, тіпті өзіміздің орыс тілді қандастарымыз ойын қазақ тілінде әуірімдеп жеткізе алса, тілді меңгерген екен деп мәз боламыз. Мәселенің бәрін шешілгендей көреміз. Тәуелсіздік бізге нарықтық мәдениетпен, батыстық мәдениетпен бірге келді. Жазба сөзден де, ауызша сөзден де алынып тасталған негізгі әдеби талаптар жұртшылық алдында сөйленген

сөзге қарапайым сөйлеу тілін, оның ішінде дөрекі сөзді де, варваризмдерді де қосты. Бұндай үрдіс көбінесе теледидар, радио арқылы берілетін бағдарламаларда ұшырасып отырады. Ойды қазақ тілінде жеткізу кезінде өзге тіл – орыс тілі араласқан, қарапайым сөйлеу тілі, тұрмыстық қатынастағы ауызекі сөйлеу тілі түрінде және қазақ жазба тілінің негізінде тілді жаңа үйреніп не меңгеріп жүрген жоғары үкімет қызметкерлері, депутаттар, «жұлдыздардың» жасанды, орыс тілінде ойлау жүйесімен сөйлеген, қысқа сұхбатта берілетін қызметкерлер мен қоғам қайраткерлерінің құлаққа түрпідей естілетін сөздері пайда бола бастады. Оны ести-ести қазақ тілін әртүрлі деңгейде білетін тұлғалар әдеби тілдің негізгі нормасы осы екен деп соған еліктейтінді шығарды. Осылайша сөз қатаң тілдік норманың ішінде қалып, тілдің экспрессиялылығы мен эмоциялылығы жұтаңдана бастады.

Тіл мәдениетіне тіл тазалығы, тіл дәлдігі, ойдың анықтығы, мазмұн тереңдігі, сөздерді дұрыс айту, дұрыс жазу нормалары, сөйлемдерді дұрыс құру, ойды дәл жеткізе білу шеберлігі, сөйлеу, тыңдау әдептілігі деген мәселелер жатады. Тіл мәдениеті саласында тілді үйренушілердің өзіндік пікірі, ойлы көзқарасы, ауызша және жазбаша түйіндеулері көбірек талап етіледі, сөйтіп олардың тілге деген оңды көзқарасын қалыптастыруға алғашқы қадам жасалады [1, 24].

Тіл мәдениеті тілді үйренушілердің тіл құзыреттілігін жүзеге асырудың амал-тәсілдерін көрсетеді. Тіл мәдениетіне тән нормалар олардың таза, нақты, лайықты әдеби тілмен сөйлеуге, диалект сөздер мен дөрекі сөздерді қолданбауға, сөйлеген сөздері жатық, әсерлі, түсінікті болуын қадағалайды. Сонымен қатар тілді үйренушілердің мәнерлеп оқуын, сондай-ақ өз ойларын логикалық тұрғыдан байланыстыра, жүйелі жазу дағдыларын қалыптастыруға тиіс.

Әр адамның айналасындағы адамдармен қарым-қатынасы – тілді қолданушы ерекшелігінің негізгі факторларының бірі. Зерттеуші ғалымдар субъект әрекетінің ішкі қозғаушы күштері, яғни мотивтері оның қоғамдық қатынастары арқылы да қалыптасатынына айрықша назар аударады. Адамның адамдығы басқалармен қарым-қатынас жасай алуында: адамдар өзара қарым-қатынасқа түсетін жан иелері. Бұл сатыда «қарым-қатынас – баланың ішкі белсенділігінің қайнар көзі болып табылатындықтан, ішкілер әрқашан да сыртқылар арқылы әрекет етеді, сол арқылы өзі де өзгеріп отырады» (А. Маркова).

Қазіргі кезде жеке тұлғаның сөйлеу, әдеби тілде жазу мәдениетін қалыптастыру ғалымдар еңбектерінде үлкен орын алған. Оқу үдерісінде сөйлеу мәдениетін қалыптастыру мәселесі Қ. Жарықбаев, Т. Жұмажанова, С. Дүйсебаев, Ә. Мамырова, З. Көпбаева, Ж. Адамбаева, Қ. Жүнісханова, Ф. Оразбаева, т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінуін қамтамасыз ете келіп тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады [7, 9].

Ойдың тілі – сөз. Біз сөз арқылы неше түрлі ойларымызды сыртқа білдіре аламыз. Сөзді қабылдау және оны ұғыну сана-сезіміміздің дамуына дыбыстың, тілдің пайда болуының маңызы зор болды.

Сөйлеу – адам санасының басты белгісі. Сөйлеу ежелден бері жеке адамның, қоғамның ой-санасын дамытып, жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Сөз ойлы да, нәрлі болуы тиіс. Әйтпесе, көздеген мақсатына жете алмайды. Халқымыздың мәнді сөйлейтіндерді «Сөзі мірдің оғындай екен» деп дәріптеуі сондықтан болса керек.

Ал, Ж. Баласағұн: «Ақыл-ойдың көркі – тіл, тілдің көркі – сөз», – деп тауып айтқан.

«Тіл – сөйлеу, сөйлесу, оқып-үйрену, жазу арқылы өседі. Бұл үшеуінің бірді-біріне көңіл аудармау – ең үлкен қылмыс», – дейді академик жазушы Ғ. Мүсірепов.

Тіл мәдениеті – сөз қоры мен синтаксистің байлығы, дыбысталуының көп түрлілігі мен икемділігінде.

Тәжірибе барысында тіл үйренушілердің сөйлеу тілінде мынадай ортақ кемшіліктер көп байқалады: біріншіден, тілді үйренушілер өз ойларын дұрыс жеткізе алмайды. Олар өзіне қажетті сөздерді дұрыс іріктеп, орынды қолдануға төселмегендіктен, бір сөзді бірнеше рет қайталайды. Қыстырма сөздерді, қажетсіз сөздерді жиі қолданады да сөз әсерлігі төмендейді. Екіншіден, ой жалғастығы жоқ. Жүйемен сөйлеу машықтары жетілмеген. Негізгі ойы мен қосалқы пікірлерін ажырату қиын. Үшіншіден, балалар сөйлегенде сөзін мәнерлі айтуға, тілдік жағдаятқа сай ырғақпен сөйлеуге мән бермейді. Қайткенде тез жауап беріп, құтылуға асығады. Сондықтан олардың сөздерінің эмоциялық әсері болмайды. Кейде сөйлемдерінің жігін ажырату да мүмкін болмайтын жағдайлар кездеседі. Ал, сөйлемдерінің құрамы, тұлғасы нормадан ауытқып, бас-аяғы белгісіз болып кететін кездері де жоқ емес. Ауызекі сөйлеу тіліндегі мұндай кемшіліктер жазба тілінде де кездеседі. Сөйлем, азат жол, мәтіндердің ара жігін ажырата алмау мен олардың бір-бірімен сабақтастығына мән бермеудің салдарынан ой тұтастығының сақталмауы, әсіресе, шығармашылық бағыттағы жазба жұмыстарының деңгейінің төмендігін көрсетеді. Мұндай қателерді болдырмау үшін тілді үйренушілерді сөз саптау шеберлігіне үйретудің алғы шарты ретінде тіл көркемдігінің, ой жүйелілігінің қажеттігін сезінуіне көз жеткізудің амал-тәсілдерін тауып, орнықты ой түйіндеуге жетелеу керек. Бұл оқу мотивтерін ескере отырып үйренушінің тілге деген саналы қатынасына негізделген оқытудың алғашқы сатысы

болып есептеледі. Себебі мотивті қалыптастырмайынша, яғни оқуға, білімге деген үйренушінің ішкі тілегі мен қозғаушы күшін оятпайынша, танымдық белсенділіктерін туғызбайынша, оның саналы әрекеті туралы сөз қозғау артық болар еді. Оқушының осы әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларының өріс алуының бірінші шарты- жалпы қарым-қатынастың объективтік мәні қандай, коммуникативтік жағы нені көрсетеді деген ұғым қалыптастыру. Сондықтан сабақ барысында тілді үйренушілермен тіл күзiреттiлiгiнiң өзi үшiн, адам тiршiлiгi үшiн маңызы туралы мәселемен хабардар етуге бағытталған жұмыс түрлері ұйымдастырылады.

Тілдің қызметін түсіндіру мақсатында сөз адам болмысының айнасы, жалпы мәдениетінің өлшемі екендігімен бірлікте ұғындырылуы оқушының пәнге деген қатынасына да әсер етеді. Сондықтан тілдік мәліметтер жалаң грамматика түрінде берілмей, сөйлеу әрекетімен сабақтастырыла берілуі керек деген тұжырым жасалады. Осы орайда тіл үйренушілермен шағын мәтіндерді мазмұндап айту, бірте-бірте мәтін мазмұнын, мәтінде ойтылған ойға деген өзіндік көзқарастарын жазбаша жеткізе білуін қалыптастыруға арналған жұмыс түрлері жүргізіліп отырылуы қажет.

Тілді меңгеруде сапалы білім мен машықтарды қалыптастыру оқушылардың өздік әрекеттері арқылы мол мүмкіндікке ие болады. Өздік әрекет оқушылардың әр бағыттағы шығармашылық жұмыстары нәтижесінде, проблемалық оқыту жүйесінде, танымдық белсенділігін арттырады, өз әрекетін бағалау дағдыларын қалыптастырады, сол арқылы оқу мотивтерін дамытып, өрістетуге тиімді алғы шарт жасайды [3].

Тіл үйренушілердің өзіндік жұмыстарын дұрыс ұйымдастыру арқылы танымдық мотивтерін дамытуға ерекше мол мүмкіндік бар. Оның басты тетігі – ойды көркем тілмен жеткізуге деген ұмтылысы, өз ойын афоризмдермен айшықтауға құштарлығы, сөз мағынасын терең тануға деген талпынысы. Сондықтан оларға неғұрлым ерік беріп, жетістіктерін мадақтап отыру белсенділіктерін одан сайын арттырады. Жазба жұмыстарын орындату кезінде қазақ тіліндегі сөздердің көп мағыналылығын, оларды орынды қолдана білмесе, айтылатын ойдың басқа мағынаға ие болып кететіндігін үнемі ескертіп отырған орынды. Ойды әдеби тілде тиянақты, айқын жеткізуде жиі қолданылатын актив лексиканы қамтитын сөздікпен жұмыстар жүргізудің пайдасы зор. Сөздік арқылы үйренуші полисемия мен омоним сөздердің мағыналық ерекшеліктерін, әр түрлі сөйлемдердегі олардың атқарып отырған қызметі мен сол сөйлемдегі лексикалық мағынасын меңгеруге мүмкіндік алады.

Тіл үйренушілердің өздік жұмыстарын ұйымдастыруда мынандай тәсілдерді кең қолдана отырып білім беру тиімді болады.:

- мәтіндермен тиянақты жұмыс жүргізу;
- мәтіндегі жана сөздердің мағынасын тану, оны орынды қолдана білу;

– мәтінді өз сөзімен ауызша, жазбаша жеткізуде сөйлемдегі сөздерді байланыстыратын грамматикалық көрсеткіштерді дұрыс қолдану;

– мәтінде кездесетін фразеологиздердің басқа (орыс) тілдегі мағыналас сыңарын табуды меңгерту;

– мәтін мазмұнымен үндес қосымша ақпараттарды жинату;

– теориялық материалдарды практикада қолдана алуға баулу, т.б.

Профессор Р. Г. Лембергтің пікірінше, оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру мына шарттарға байланысты:

а) оқушылардың істейтін жұмысының мақсатына айқын түсінуі;

ә) жұмыстың жемісті аяқталуына, оның алдағы нәтижесіне қызығуы;

б) жұмысты оқушылардың өз еркімен, қалауымен орындауы.

Әркімнің айтылған ойға деген өзіндік көзқарасы, өзінше пайымдауы болады. Оларға бұл кезде өздік жұмыста шағын шығарма, өзіндік ой-толғамдарын жаздыру да ұтымды. Тыңдаушы танымының дұрыс бағыт алуы үшін оның көзқарасын, дүниетанымын зерделеу қажет. Оны ашық әңгіме үстінде де, белгілі бір тақырып төңірегінде өзара пікірлестіру түрінде де анықтауға болады. Ал сабақта әр түрлі тақырыпта ой-толғамдарын айтқызуға, ойын ауызша жеткізуге біраз төселгеннен соң жазбаша түрде жеткізуді талап еткен дұрыс болмақ. Мысалы: «Менің ойымша, нағыз әріптес...» деп, әрі қарай әріптесінің бойынан қандай қасиеттерді көргісі келетіндігін баяндату арқылы, біріншіден, тіл үйренушілердің «әріптес» деген ұғымды қалай түсінетінін аңдасақ, екіншіден, осы ойларды оның өзі болмысын да тануға мүмкіндік береді. Үшіншіден, жақсы мен жаман қасиеттерді бағалауға үйренеді, төртіншіден, өзгеге талап қою арқылы өзіне де сын көзбен қарауға ұмтылады. Бесіншіден, әрине, мұндай жұмыс тіл үйренушіні ойлануға жетелейді. Ал ойлау сөйлеу, жазу тілі арқылы көрініс табады. Шығарма жазу арқылы оқушының тілі дамиды. Сол жұмысты орындатуға негізгі талап тақырып объектісін де қамту болғандықтан, грамматикалық мәселелер де игеріледі [6, 58]. Соңында мұндай жұмыстарды тіл үйренушілерлермен бірге талқылау олардың ойын тиянақты жеткізуіне, оқытушы көмегі арқылы жазба жұмысы кезінде жіберген кемшіліктерін жоюға жағдай жасайды.

Пәнді оқытуда адамның әлеуметтік рөлімен байланысты тілдің де қолдану аясының да өзгеріп отыратынын білдіру көзделеді. Мұнда тілдің құзыреттілігі адамның шынайы қажеттіктері – ойлауы мен қарым-қатынасына қызмет ететіні туралы ұғым беріледі. Сөздерді дұрыс қолдану қарым-қатынастың үш қырын – мағыналық, стильдік, жағдаяттық ерекшеліктерін білдірумен шектеледі. Адамдар арасындағы қарым-қатынас әркім өзінің әлеуметтік рөлін игергенде ғана дұрыс сипат алатынына тілдік жағдаяттың мынадай компоненттерін таныстыру арқылы көз жеткізіледі.

Оқушылардың тілге зейіндігін қалыптастыру мәселесі олардың өзара қарым-қатынасында тыңдау мәдениетін шыңдауға әкеледі. Себебі, адам айналасындағылар өзін тыңдап отырғанын сезінгенде ғана пікір алысу қатынасына енеді. Оқушының қате айтылған сөзі не сөйлемдері оқытушының, сыныптағы басқа тыңдаушылардың қатысуымен талқыланып, қайта құрғызылса, бұл да дұрыс сөйлеудің бір шарты бола алады, оқу мотивтерін туғызуға көмектеседі [10, 28].

Тыңдаушыларды әңгімелесе білуге үйрету қарым-қатынас фономенінің үш жағына да: ақпараттық, интерактивтік, перцептивтік қырларына бірдей көңіл бөлінгенде ғана жүзеге асады. Себебі, тілдік қатынас – сөйлеу тілі арқылы ұғынысу, түсінісу дегенді нақтылай келіп, жай ғана қарым-қатынас дегеннен гөрі тамыры тереңге кеткен, өмірде өзіндік орны бар, қоғамдық әлеуметтік жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, адамдар қатынасының түп қазығы дегенді білдіреді. Осы бағытта мынандай жұмыс түрлерін қолдануға болады: ұжымдық жұмыс түрлері, пікір таластарын ұйымдастыру, диалог құрғызу, рөлдік ойындарды қолдану және т.б. Бұл жұмыстардың барлығы да тіл үйренушінің жұмыс барысында жиі кездесетін әр түрлі жиындарда баяндамаларды көрем әдеби тілде жазуына, есеп беруде ойын тиянақты, нақты жеткізуіне, әр түрлі хабарламалар мен қызметтік хаттарды сауатты, жүйелі дайындауына игі ықпалын тигізеді.

Сөйлеу әрекеті тек қарым-қатынас жүйесінде ерекше мәнге ие болады.

Себебі, тіл сөйлеу әрекеті арқылы танылып, іске асады, адамның ойлау дағдысын дамытады. Қарым-қатынастың мақсаты мен міндеттерін анықтайтын тілдің әлеуметтік, танымдық қызметтері іске асырылады. Тіл мәдениеті дегеннің өзі де ойды дәл, анық, әсерлі беруге септігін тигізетін барлық элементтердің жиынтығынан тұратын дұрыс жазу мен дұрыс айта білу дағдыларының нәтижесі болғандықтан, ол – әрі күрделі, әрі айқын құбылыс [10, 39].

Тіл мәдениетіне жетік болу тек көп сөз білу емес, сол сөздерді орынды жұмсай білу екенін, ол үшін сөз мағыналарын, мәндестік ерекшеліктерін, әдеби және әдеби емес қасиетін, еркін және тұрақты тіркес құрамына ену мүмкіншіліктерін жақсы білу керек. Осы бағытта білім алушылардың өз ойларын сөзбен жеткізер құрал – мақал-мәтелдерді жүйелі пайдаланып ортаға салуға, ой қорытуға жетелейтін жұмыстар көп болғаны дұрыс.

Мысалы, тіл үйренушілерге достық, жолдастық туралы білетін мақалдарын айтқызу, не белгілі бір жазушы шығармасындағы осы мәселеге қатысты толғаныстарын мәнерлеп оқу, одан түсінгенін айтқызу жұмыстарынан кейін, осы тақырыпқа көркем тілмен шығарма жаздыру жалғастырылса, тіпті, соңында түйген ойларын бір-екі шумақ өлең немесе мақал түрінде түйіндеуге үйретілсе, тіл үйренушілердің берілмек ойды,

өзіндік көзқарас, пікірлерін әдеби тілде көркем жеткізуіне, жазба тілде сауатты бере білуіне септігін тигізеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Лингвистикалық әдістемелік әдебиеттердің көпшілігінде сөйлесім әрекетін төрт түрге бөліп қарастыру тұрақты орын алған. Олар:

1 Сөйлеу, 2 Оқу, 3 Жазу, 4 Түсініп тыңдау.

Соңғы кездерде жиі қолданылып жүрген әрекеттің бірі – өзгетілді дәрісханаларда қазақ тілін оқыту әдістемесіне профессор Ф. Оразбаева енгізген **Тілдесім** әрекеті [5, 91]. Бұл ғылыми ұғымдарды әдістемелік еңбектерде қазақша бірыңғай **оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім** деп атауды жөн деп санайды.

Оқылым бойынша: берілген материалдағы әрбір тілдік қатысымдық тұлғалардың мағынасын біле отырып, оны тілдік қарым-қатынасқа кеңінен пайдалана білу мүмкіндігіне ерекше мән береді.

Жазылым бойынша: оқушының айтар ойын басынан аяғына дейін толық жаза білуі; көзқарасын, пікірін қағазға түсіріп жеткізуі, суреттерді, заттарды, кейбір іс-әрекеттерді бейнелеп жазып, қысқаша әңгімелеп бере білуі; естігенін не оқығанын қысқаша жаза білу қажеттілігі ескеріледі.

Тыңдалым бойынша: есту арқылы қабылдау және ұғу; мағыналы, маңызды хабарды ұғып алып, қажетке жарата білуі көзделеді.

Айтылым бойынша: оқушының сөйлей білуі, айтар ойын жеткізе білуі; екінші адаммен түсінісе білуі; ойын ауызша жеткізіп қана қоймай, оған жауап ала білу мақсаты қойылады.

Тілдесім бойынша: өзара пікірлесудің нәтижесінде бірінің ойын бірі ауызша да, жазбаша да түсіну және оған жауап қайтара білу; тілдесім арқылы бір-бірінің сезімін, көңіл-күйін бөлісе алуы тиіс.

Тіл үйренушілердің әдеби тілде жазу құзыреттілігін дамытуда бұл бес әрекеттің де өзіндік орны мен атқаратын қызметі бар екендігі даусыз. Алайда әдеби тілде жазу құзыреттілігін дамыту барысында оқытушының бұл әрекеттердің қайсысына басымдылық беруі өтілетін сабақ материалдарының ерекшелігі мен оқытушының әдіскерлік шеберлігіне байланысты.

Көркем сөз шебері Ғ. Мүсірепов: «Әдебиет – халықтың рухани байлығы», – деген. Сондықтан да өзгетілді дәрісханаларда қазақ тілін жүргізетін оқытушылардың алдында тұрған міндет – тек өз пәнін біліп қана қою емес, халықтың рухани байлығын тілді үйренуші басқа ұлт өкілдері қызығатындай, тілді үйренуге деген олардың құштарлығын арттыратындай деңгейде жұмыстар жүргізу.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Абдрасилова, А.** Тіл құзыреттілігін дамыту // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2006. № 3. 23–24 б.
- 2 **Айғабылов, А.** Лексиканы оқыту. Қазақ тілін оқыту методикасы / А. – 1988. – Б. 116–117.
- 3 **Байсалбаева, М.** Әдебиет пәнін оқыту // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2007. № 3.
- 4 **Байтөреева, Б.** Сөйлеу мәдениеті // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2008. № 12.
- 5 **Қосымова, Г., Дәулетбекова, Ж.** Қазақ тілі оқыту әдістемесі / А. 2005. – Б. 87–108.
- 6 **Құрманбай, Г., Жұматаева, Е.** / Әдебиет оқыту әдістемесі. – 2005. – Б. 56–61.
- 7 **Сыздықова, Р.** Тіл табиғатын таза сақтайық десек // Қазақстан мектебі. № 5. – 1993. – Б. 8–9.
- 8 **Хасан, І.** Қисынды жобалау технологиясы // Қазақ тілі мен әдебиеті 1998. № 11–12. – Б. 31–33.
- 9 **Уалиев, Н.** Сөз мәдениеті / – 1984. – 70 б.
- 10 **Ақпаева, Қ.** Оқу орыс тілінде жүретін мектептерде қазақ тілін оқытудың кейбір мәселелері. – Алматы : Рауан, 1997.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

H. A. Amreev

Роль литературного языка в выражении мыслей

Университет международного бизнеса,
г. Алматы, 005034, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 30.01.18.

N. A. Amreev

The role of literary language in expressing your thoughts

University of International Business,
Almaty, 005034, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

В данной статье автор, анализируя сферы употребления казахского языка в современном обществе и обозначив основные проблемы обучения государственному языку в иноязычной аудитории, предлагает определенные способы и приемы преподавания языка.

Делая обзор изысканий, опубликованных в современной печати об устной речи русскоязычных студентов, о развитии у них говорения на литературном языке, автор выражает свой взгляд по поводу высказанных там мнений. В статье говорится о важности использования образцов устного народного творчества, небольших текстов из художественных произведений воспитательного характера в ходе обучения казахскому языку. Подчеркивается, что посредством данных материалов можно воспитать уважение и повысить интерес к изучаемому языку. На занятиях по языку рекомендуется, кроме распространенных четырех видов речи, активно применять часто обсуждаемый среди ученых-методистов пятый вид речевой деятельности – «общение».

In this article, the author, analyzing the use of the Kazakh language in modern society and outlining the main problems of teaching the state language in a foreign language audience, offers certain ways and methods of teaching the language. While reviewing the researches published in the modern press about the oral speech of Russian-speaking students, about the development of their speaking in literary language, the author expresses his view on the opinions expressed there. The article talks about the importance of using samples of oral folk art, small texts from educational works in the course of teaching the Kazakh language. It is emphasized that through these materials it is possible to cultivate respect and increase interest in the studied language. In the language classes, it is recommended, in addition to the prevalent four kinds of speech, to actively use the fifth type of speech activity «communication», which is often discussed among methodologists.

FTAMP 16.21.47

А. Ә. Әлімхан

ф.ғ.к., доцент, Қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ., 070002, Қазақстан Республикасы
e-mail: aigul_aset@mail.ru

ӘДЕБИ ОНОМАСТИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Мақалада әдеби ономастика соңғы уақытта жан-жақты қарастырыла бастаған маңызды сала ретінде көрініс тапқан. Бұл сала көркем мәтінге лингвистикалық талдау жасауда ерекше рөл атқарады. Мақалада әдеби ономастиканың теориялық және практикалық мәселелері қарастырылып, жалқы есімдердің қолданылу ерекшеліктері Б. Майлин, Б. Қыдырбекұлы шығармалары материалдары негізінде талданған. Б. Майлиннің поэзиясындағы «Мырқымбай» жиынтық бейнесі, «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» өлеңдері мен «Шұғаның белгісі» шығармаларындағы антропонимдер және Б. Қыдырбекұлының «Оқыған адам» сықақ әңгімесіндегі Үрей жалқы есімінің лексика-грамматикалық мәні, қолданыстық сипаты мен қызметі түсіндірілген. Көркем шығармалардағы әдеби ономастикон туындының мазмұны мен идеясын ашуға әсер етеді. Әдеби туындылардағы жалқы есімдер өзіндік сипаты бар лексикалық категория ретінде авторлардың стилін, көзқарасын, шығармашылық ұстанымдарын айғақтауға ықпал ететіндігі дәйектелген.

Кілтті сөздер: ономастика, әдеби ономастика, жалқы есім, поэтоним, антропоним, көркем мәтін, көркем шығарма.

КІРІСПЕ

Көркем туындылардағы жалқы есімдерді қарастыратын, соңғы онжылдықта қарқынды дамып келе жатқан поэтикалық ономастика саласы өзге салалардан өзіндік қызықты да, күрделі сипатымен ерекшеленеді. Шығармалардағы жалқы есімдерді зерттеушілердің еңбектерінде әдеби мәтіндерде қолданыс тапқан онимдік лексиканың түрлері ғана емес, әдеби онимдердің қалыптасуы мен олардың автор туындыларының стиліне әсері, сондай-ақ жалқы есімдердің функционалдық сипаты сынды мәселелер бой көрсетеді. Бұл тұрғыдан келгенде поэтикалық ономастика әдебиеттанумен тығыз байланысты. Көркем шығармалардағы жалқы есімдерді жүйелі түрде зерттеу автордың ойы мен шығарма жанрының ерекшелігін танып,

сипатын ашуға мүмкіндік береді. Көркем туындылардағы поэтонимдердің жоғары мәнін тілшілер де, әдебиетшілер де жоққа шығармайды. Әдеби онимдерді талдау жұмысы әдебиет пен тіл ғылымының табиғатын тереңдей тану мақсатында ғана емес, тарихи, мәдени, этнографиялық мазмұндағы мәліметтердің толығымен де ұштасады. Поэтонимдер ерекше лексикалық категория ретінде белгілі бір автордың стильдік ерекшелігін тануға жол ашатындықтан лингвостилистика мәселелерімен тығыз байланысқан.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ономастика мәселелері алғаш қарастырыла бастаған кезеңнен бері көркем туындылардағы жалқы есім мәселелері В. Н. Михайлов, Э. Б. Магазаник, Л. Н. Андреева, Н. В. Ботвина, В. М. Цыбикова т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Әдеби шығармалардағы онимдік лексика, оның ішінде, әсіресе жиі қолданыс табатын антропонимдер, топонимдер, зоонимдер мен эргонимдерді зерделеген ізденістер жарық көрді. Әдеби ономастика мәселелерімен шұғылданушылар көбіне әдеби есімдерді қалыптастырудың қағидалары, онимдік лексиканың көркем шығарманың стильдік ерекшеліктеріне әсері, онимдік құрылымдардың функционалдық сипаты сияқты мәселелерді қарастырған. Әдеби ономастика зерттеушілері жалқы есімдерді тілдің құрамдас бөлігі, әрі аса маңызды қарым-қатынас құралы ретінде дәйектеп отыр.

Көркем шығармаларға лингвистикалық талдау жасауда ерекше рөл атқаратын әдеби ономастикон – өзіндік сипаты бар лексикалық категория ретінде автордың стилін, көзқарасын, шығармашылық ұстанымдарын айғақтайды, әрі туындының идеялық-көркемдік ойы туралы қосымша деректерді тануға ықпал етеді. Мысалы Б. Майлин поэзиясындағы Мырқымбай есімі – өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарындағы қазақ кедейінің типтік бейнесін жасауда ұтымды қоланылған. Қоғамдағы қазан төңкерісінен кейінгі тұтас бір өтпелі кезеңдегі ауыл жұртының өмірінде болған өзгерістерді, оның ой-санасы, іс-әрекеті, тұрмыс-тіршілігі мен болмыс-бітімі арқылы суреттелген жиынтық бейне «Мырқымбай» деген қазақы үлгімен жасалған, қарапайым халық санасына жақын есім арқылы көрініс тапқан. «Мырқымбай» антропонимінің иесі ақынның көптеген өлең-поэмаларында бірде басты, бірде қосымша кейіпкер ретінде көрінеді. Мырқымбай туралы кейіннен автордың өзі былай жазады: «Мырқымбай отағасына келейік. ...30 жылдан бергі жазғандарымның ішінде «Мырқымбай» деген ат кездеспесе, одан маған да, оқушыларға да келетін кемшілік жоқ-ау деймін. 30 жылға шейін партия ұранын қолына ұстап, бай-қулаққа шабуыл салып келген Мырқымбайды колхоздасу дәуірінде бой бұғып қалды ма деп құмандануға онша орын жоқ. Мен Мырқымбайды ауыл іскерлерінің

ішіндегі үлгілі, жігерлісі ғып көрсетуге тырысып жүруші ем.... Кеңес үкіметі орнасымен бірден жүз процент сана-сезімі толып, іскер болып кету Мырқымбайға ауыр еді. Бірақ соңғы жылдары мен жазған Мырқымбай іскер пішінін алған секілді. Оған ауылдың сөзі куә, ауыл өмірінде бірсыпыра жерлерде колхозшылар бірін-бірі еркелетіп, сүйкімді атпен атайын дегенде «Әй, Мырқымбайым-ау» дейді екен. Бұл «сүйгенін сипадым дейдінің» кебі ғой. Мұны не үшін айтып отырмын. Мұны айтып отырғаным – Мырқымбай бұрынғы жігерін, іскерлігін үдетпесе, кеміткен жоқ. Мырқымбай колхозшы көпшілігінің ішінен шыққан үлгілі іскердің пішіні» [1, 15].

Бейімбеттің поэзиялық шығармаларындағы сол кездегі қазақ кедейлерінің болмыс-бітімі, қоғамдағы тіршілік-тынысы Мырқымбайдың жиынтық бейнесі арқылы көпшілік оқырманның көңілінен шықты десек, бұл бейненің қалыптасуына, әр алуан туындылардағы кейіпкерлердің бір образға жинақталуына бір есімнің қайталанып келіп отыруы негіз болған.

Бейімбет – қазақ поэзиясына ой мен сезімді баяндау, суреттеусіз-ақ айтып жеткізудің өлең-диалог түрін енгізген ақын. Сұрақ пен жауапқа ғана құрылған «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» деген өлеңіндегі екі-үш сөзден ғана тұратын диалог арқылы төңкеріске дейінгі және төңкерістен кейінгі қазақ аулындағы өзгерісті, адамдардың ой-санасын, психологиясын ашып көрсеткен. Өлеңде бірде-бір артық элемент жоқ, суреткер бір ғана кейіпкерге сұрақ қою арқылы, оның Ыбырай деген есіміне -мыз, -мын қосымшаларын жалғау арқылы сол кезеңнің әлеуметтік мінездемесінің табиғатын танытқан. Жалқы есімге жіктік жалғауының I жағында тұрған қосымшаларды қосу арқылы өлеңнің мазмұнын ашып, түрлендірген. «Өлеңдегі маңызды әлеуметтік мазмұн оның ойнақы, қызықты болып шығуы да, сайып келгенде, сол қосымшаларының мысқыл, ажуа тудыратын мағыналарына байланысты» [2]. Б. Майлин антропонимді тұлғалық жағынан түрлендіру жолымен өлеңге ерекше соны сипат беріп, құбылтқан. Ақынның шеберлігі, тапқырлығы өз оқырманын қайран қалдырады:

Кеше:

- Уа, кімсіз?
- Ыбыраймыз.
- Жаймысыз?
- Жаймыз.
- Уа, қайдан келесіз?
- Сайлаудан келеміз.
- Елге ойран сап,
- Ойнаудан келеміз.

Бүгін:

- Уа, кімсің?
- Ыбыраймын.

- Жаймысың?
- Жаймын.
- Қайдан келесің?
- Соттан келемін.
- Соттан емес-ау,
- Оттан келемін... [2].

Бейімбет Майлин Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып жүргенде «Садақ» атты қолжазба журналында жарық көрген алғашқы прозалық туындысы «Шұғаның белгісіндегі» жалқы есімдердің қолданысы туындының сюжеттік желісіне арқау болған. Шығарма екі атты жолаушының әңгімесінен басталады:

- «Шұғаның белгісі» дегеніңіз не нәрсе, тау ма, – дедім.
- Жок, әшейін бір обашық, – деді. Кейін қалып бара жатқан соң тағы тебініп қатарласып:
- Шұғаның белгісін сіз білмейтін шығарсыз-ау, – деді.
- Мен қайдан білейін, бұл жаққа бірінші келуім, – дедім.
- Білмессіз... сіздер жассыздар ғой, – деді. Маған қарағанда өзі недәуір

көпті көрген үлкен адам болып көтеріліп қойды.

– Сіз білмейтін шығарсыз, жассыз ғой. Уақытында Шұғаның әңгімесін бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді... ой, шіркін, өзі де Шұға десе Шұға еді-ау, – деді.

Жолдасымның бұл сөзінен мен Шұғаға ынтықтым. Анығын сұрап білгім келді.

- Шұғаның әңгімесін айтсаңыз қайтеді, жол қысқарсын, – дедім.
- Айтайын, – деді [3, 6–7].

Әңгіме желісінде «Шұғаның белгісі» деген жер атауынан антропонимге айналған Шұға сөзі есім иесі туралы оқиғаға ұласады. «Өзі де Шұға десе Шұға еді-ау» деген сөздерден кейіпкердің «атына заты сай» екенін байқауға болады. Қазақ тілінің сөздігінде: «Шұға – майда түкті, биязы жүн мата. Шұға фабрикаларында ұзындығы 4–5 см-ден қысқа келетін жүн пайдаланылады», – деген түсінік беріледі [4, 742]. Көрнекті суреткер жазушының қазақ прозасының алғашқы қарлығаштарының бірі ретінде танылған туындысының бас қаһарманына тұлғалық жағынан осы ықшам келген, айтуға жеңіл, кейіпкердің биязы табиғатына жақын есімді таңдап алуының өзінен астарлы сыр байқалғандай.

С. Қирабаев: «Жазушының суреттеуінде, Шұға – мейлінше адал, терең сезімнің адамы. Бір сөзді, махаббатына берік. ...Әбдірахманның жолдасы, екі ғашықтың сырына қанық Қасым оқиға шындығын, кейіпкерлердің күйініш-сүйінішін, сезім көріністерін, әңгімесін толық күйінде жеткізуші қызметін атқарады. Соның сезінуімен жазушы Шұғаны, оның сұлулығын,

ақылдылығын, тұрақтылығын, аянышты өлімін суреттеп, «Ай, Шұға десе, Шұға еді-ау!» деген сөзге қайта-қайта оралады. Шығарманың лирикалық сыпаттарын да осы сыршылдық белгілейді», – дейді [5, 28].

Адам есімдері аса жиі қолданылатын тілдік бірліктер ретінде қоғамдық ортадағы, адамзат өміріндегі келеңсіз, тұрпайы құбылыстарды келеке ету мақсатында жазылатын сықақты шығармаларда маңызды қолданысқа ие болады. Белгілі жазушы, журналист Балғабек Қыдырбекұлының сықақ әңгімесіндегі жалқы есімдер қолданысына тоқталайық. Жазушының «Оқыған адам» әңгімесіндегі бас кейіпкердің Үрей есімі оның табиғатын танытып, мінезін сомдауға бағытталған. «Үрей – тырбиған арық кісі. Әсіресе, оның құтын қашырып тұратын қалқандай екі құлағы. Үріккен тананың құлағынша ол қалқиып тұрғандықтан көлеңке жағына тұрсаңыз одан күн көрінгендей. Өзінің арық болғандығынан ба, көзі де аларып тұрады. Дүниеде құдай көздің нұрын алмасын деңіз, егер көзіңізден нұр тайса, басқа он екі мүшеніздің саулығы түк емес. Сол Үрейдің көзінің нұры жоқ болғандықтан Нақыш неге екені белгісіз соның жүзінен аштан өлген адамның бейнесін көргендей болушы еді» [6, 106].

Шығарма кейіпкері Үрейдің мінез-құлқы А. П. Чеховтың «Человек в футляре» шығармасындағы Беликовке ұқсайды: «Да вот, недалеко искать, месяца два назад умер у нас в городе некий Беликов, учитель греческого языка, мой товарищ. ...Он был замечателен тем, что всегда, даже в очень хорошую погоду, выходил в калошах и с зонтиком и непременно в теплом пальто на вате. И зонтик у него был в чехле, и часы в чехле из серой замши, и когда вынимал перочинный нож, чтобы очинить карандаш, то и нож у него был в чехольчике; и лицо, казалось, тоже был в чехле, так как он все время прятал его в поднятый воротник» [7, 247–248]. Автор туындының бас қаһарманының мінезін Беликовке ұқсастығын Үрейдің әйелі Нақыштың нағашысының баласының сөздері арқылы жеткізген: «– Әке, құндақтаулы адам! – деп тағы күліп жіберді. Сөйтсе, Үрейдің далада күн шығып тұрғанда сулық киіп келгенін айтып тұр екен» [6, 107]. Кейіпкер бейнесі оның сәуле ауруынан қорқып теледидардың даусын естілер-естілмес етіп тыңдауы, теледидарды атом сәулесінен жасырыну мақсатында сейсепке оранып көруі, түнде есіктен біреу-міреу еніп кетер деп, есікке жіп байлап, оған ыдыс-аяқтарды байлауы, баланың даусын естігісі келмеуі т.б. қылықтары арқылы ғана емес, кейіпкердің «Үрей» деген соны есімі арқылы да ашыла түскен.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әдеби ономастика соңғы уақытта жан-жақты қарастырыла бастаған маңызды сала ретінде көрініс тауып отыр. Көркем шығармалардағы әдеби ономастикон - өзіндік сипаты бар лексикалық категория ретінде авторлардың

стилін, көзқарасын, шығармашылық ұстанымдарын айғақтайды, әрі туындының мазмұны мен идеясын ашуға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Майлин, Б.** Тұңғыш құрбан / Б. Майлин. – Алматы : Рауан, 1994. – 254 б. – ISBN 5-625-02540-1.

2 k.konvdocs.org

3 **Майлин, Б.** Шұғаның белгісі. Повестер мен әңгімелер / Б. Майлин. – Алматы : Жазушы, 1974. – 608 б.

4 Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақ. – Алматы : Дайк-Пресс, 1999. – 776 б. – ISBN 9965-441-04-9.

5 **Қирабаев, С.** Кенес дәуіріндегі қазақ әдебиеті : Қысқаша очерк : жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы / С. Қирабаев. – Алматы : Білім, 1998. – 224 б.

6 **Қыдырбекұлы, Б.** Ақпа құлақ : Сықақ әңгімелер, фельетондар, очерктер / Б. Қыдырбекұлы. – Алматы : Жазушы, 1978. – 437 б.

7 **Чехов, А. П.** Избранные сочинения в двух томах / А. П. Чехов. – Алма-Ата : Жазушы. – Т. 2. Рассказы и повести 1883–1903 годов. – 1983. – 368 с.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

A. A. Alimkhan

Значение и функции литературной ономастики

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, 070002, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 30.01.18.

A. Alimkhan

Meaning and functions of literary onomastics

S. Amanzholov East Kazakhstan State University,
Ust-Kamenogorsk, 070002, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Данная статья показывает, что в последнее время литературная ономастика рассматривается всесторонне и отображает собой отдельную отрасль. Это направление играет особую роль при лингвистическом анализе художественного текста. В статье рассматриваются теоретические и практические проблемы

литературной ономастики, представлен анализ употребления имен собственных на материале произведений Б. Майлина, Б. Қыдырбекұлы. Дается лексико-грамматическое описание и функции антропонимов в произведениях «Шұғаның белгісі», «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» и обобщающий образ в поэзии «Мырқымбай» Б. Майлина и имя собственное Үрей в сатирическом рассказе Б. Қыдырбекұлы «Оқыған адам». В художественных сочинениях литературный ономастикон воздействует на раскрытие содержания и идеи произведения. Имена собственные в литературных произведениях обосновываются, как специальная лексическая категория способствующая определению стиля, взгляда, творческому принципу авторов.

This article shows that lately literary onomastics is considered comprehensively and represents a separate branch. This direction plays a special role in the linguistic analysis of the literary text. The article deals with theoretical and practical problems of literary onomastics, presented analysis of the proper names usage on the material of B. Maylin, B. Kudyrbekuly. The lexical-grammatical description and functions of anthroponyms in the works «Shuganin belgisi», «Ybyrayimiz, Ybyrayimin» and the generalized image in the poetry of «Myrkymbay» by B. Maylin and the proper name of Urey in the satirical story of B. Kudyrbekuly «Okygan adam» are given. In literary works the literary onomastikon influences the disclosure of the content and idea of the work. Names in the literary works are justified, as a special lexical category influencing the definition of style, view, creative principle of the authors.

Б. Р. Есімсейтов¹, Н. М. Қоқышева²

¹ф.ғ.к., доцент, ҚР Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., доцент, Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., 010009, Қазақстан Республикасы
e-mail: '571-70-33@mail.ru

СӨЗЖАСАМДЫҚ ҰЯНЫҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Мақалада автор қазақ тіліндегі бір буынды етістік негізді сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық әлеуетіне талдау жасайды. Мақалада сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық әлеуетінің түрліше болуы сөзжасамдық ұяның негізі саналатын түп негіз сөздердің лексика-семантикалық құрамының құнарлығына, түп негіз сөздің қолданылу жиілігіне, сөзжасамдық ұяның синтагматикалық және парадигматикалық бірліктердің сандық мөлшерімен сипатталады.

Сөзжасамдық ұя – тілдік құбылыс. Тілдегі кез келген мағыналы сөз өз алдына сөзжасамдық ұя жасай алады. Себебі, сөзжасамдық ұя дегеніміз – түп негіз сөздің өзінен кейінгі сөздердің жасалуына негіз болуы арқылы түбірлес сөздер жиынтығын жасайды.

Сөзжасамдық ұяның әлеуетін, сатылық мөлшерін, сөзтаптық құрамын анықтау синхронды сөзжасамның негізгі міндеттерінің бірі.

Мақала авторы ғалымдар пікірін басшылыққа ала отырып, өз тарапынан зерттеу нысанына алынған етістік негізді сөзжасамдық ұяларды зерттеу барысында анықталған тұжырымдарын ұсынады.

Кілтті сөздер: сөзжасамдық ұя, синхронды сөзжасам, негіз сөздер, сөзжасамдық әлеует, туынды түбір, сөзжасамдық тізбектер.

КІРІСПЕ

Сөзжасамдық ұя – тілдік құбылыс. Сөзжасамдық ұя тілімізде көп. Сөзжасамдық ұялардың көп екендігін дәлелдейтін сөздіктің жоқ екендігіне қарамастан, осындай тұжырым жасауымызға тілдегі сөзжасамдық ұялардың негізі бола алатын түбір сөздердің өте көптігі себеп. Тілдегі кез-келген мағыналы сөз өз алдына сөзжасамдық ұя жасай алады. Себебі сөзжасамдық ұя дегеніміз – түп негіз сөздің өзінен кейінгі сөздердің жасалуына негіз болуы арқылы түбірлес сөздер жиынтығы жасалады. Сөзжасамдық ұяның тұлғалық құрылымын жан-жақты қарастырған ғалым К. Құрманәлиев: А. М. Щербак, Н. А. Баскаков, Ә. Қайдаров сынды түрколог ғалымдардың еңбектеріндегі

бір буынды негізгі түбірлер топтамасын негізге ала отырып, 710 бір буынды түп негіз сөздердің негізінде жасалған сөзжасамдық ұялардың тұлғалық құрамын сипаттайды. Отандық лингвистикада Н. Оралбаева, К. Құрманәлиев, Б. Есімсейтов зерттеулерінде бір буынды сөздерді сөзжасамдық ұяның негізі ретінде қарастырып жүр. Дегенмен, синхронды сөзжасамда сөздік қорымыздағы екі буынды түбір сөздер де сөзжасамдық ұяның негізі қызметін атқара алады. Мәселен, ата, ана, бала, құлақ, сана т.б. екі буынды түбір сөздердің әр қайсысы сөзжасамдық ұяның негізі бола алады. Н. Қоқышеваның, З. Құрманәлиеваның ғылыми еңбектерінде екі буынды сөздердің негізінде жасалған сөзжасамдық ұялардың құрамына талдау жасалған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Сөзжасамдық ұяның әлеуетін, сатылық мөлшерін, сөзтаптық құрамын анықтау синхронды сөзжасамның негізгі міндеттерінің бірі. Жоғарыда тілде сөзжасамдық ұялар көп деген болатынбыз. Олай болса сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық әлеуеті, сатылық сипаты, сөзтаптық құрамы түрліше болатындығы анық. Бұл мәселе ғалымдар тарапынан айтылып та жүр. Сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық әлеуеті, сатылық сипаты, сөзтаптық құрамының түрліше болуына не себеп деген сұраққа да ғалымдар тарапынан түрлі болжамдар мен тұжырымдар айтылып жүр. Отандық ғалымдар бұл сұрақтың жауабын түп негіз сөз төңірегінен іздейді. Сөзжасам саласының негізін қалаушы ғалымдардың бірі Н. Оралбаева: «Сөзжасамдық ұяның күрделілігі оның құрамындағы әр сөздің сөз жасау қабілетіне байланысты. Олардың әрқайсысы неғұрлым сөзжасамға көбірек қатысса, солғұрлым сөзжасамдық ұя күрделі болады» деп жауап берсе [1,-55], профессор К. Құрманәлиев: «Сөзжасамдық ұяның түп негіз сөзінің сөзжасамдық қабілеті, көпмағыналылығы ұяның көлеміне әсер етеді. Оны түрлі түп негіз арқылы жасалған ұяларды салыстыру арқылы дәлелдеуге болады. Тіл деректері түп негіз сөздің өнімділігі ұяның көлеміне, ондағы туынды түбірлердің санына әсер етеді» – дейді [2,-116]. Ғалымдар пікірін басшылыққа ала отырып, өз тарапымыздан зерттеу нысанына алынған етістік негізді сөзжасамдық ұяларды зерттеу барысында анықталған тұжырымдарымызды ұсынамыз.

І Кез келген сөзжасамдық ұяның көлемі және құрамы оның шыңы, өзегі, негізі саналатын **түп негіз** сөздердің лексика-семантикалық құрамына тікелей қатысты. Сөздің лексика-семантикалық құрамы деген атау сөздің мағыналары, кіші мәндері ұғымын қамтиды. Яғни, түп негіз сөздің лексика-семантикалық құрамы құнарлы болса, сөзжасамдық ұяның сөзжасамдық әлеуеті жоғары болады. Зерттеуге түскен 30 етістіктің 26-сы көп мағыналы. Бұл етістік негізді сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық әлеуетінің жоғары екендігін аңғартады. Мәселен, *тарт* түп негіз етістігінің лексика-семантикалық құрамы 15 кіші

мағына-мәннен тұрса, *соқ* түп негіз етістігі 13 кіші мағына-мәннен, *шық* түп негіз етістігі 9 кіші мағына-мәндер шоғырынан тұрады. Сол себепті де бұл етістіктер негізінде жасалған сөзжасамдық ұялар құрамындағы туынды сөздердің саны: *Шық* етістігі негізді сөзжасамдық ұя құрамында 65 туынды түбір, *тарт* етістігі негізді сөзжасамдық ұя құрамында 60 туынды түбір бар. *Соқ* түп негізінде жасалған сөзжасамдық ұяның құрамында 52 туынды түбір бар. Бұл түп негіз сөздерді құнарлы етістіктер деп атауымызға әбден болады. Оған олардың сөзжасау әлеуетінің күштілігі себеп.

Зерттеуге түскен қалған 27 сөзжасамдық ұяның сөзжасамдық әлеуетін әр ондық арасымен алсақ, олар төмендегідей жағдайды көрсетеді:

Құрамында 40-тан 50-ге дейінгі туынды түбір сөзі бар сөзжасамдық ұя төртеу. Ол ұялар: *тай, қон, қайт, жет* етістіктері негізінде жасалған. Оларды жеке-жеке атасақ, *тай* етістігі негізіндегі ұяда 43 туынды түбір бар, *қон* етістігі негізіндегі ұяда 43 туынды түбір бар болса, *жет* етістігі негізіндегі ұяда 40 туынды түбір бар.

Құрамында 30-дан 40-қа дейінгі туынды түбір сөзі бар сөзжасамдық ұя төртеу, олар: 39 туынды түбірден тұратын *өт* етістігі негізіндегі ұя, 34 туынды түбірден құралған *кір* етістігі негізіндегі ұя және 31 туынды түбірден тұратын *ұш, жүр* етістіктері негізіндегі сөзжасамдық ұялар.

20 мен 30 арасында туынды түбір сөзі бар сөзжасамдық ұя сегіз. Олар: *без, ық, өр, қаш, кел, көш, жел, кез* етістіктері негізінде жасалған сөзжасамдық ұялар. *Без* және *ық* етістіктері негізінде жасалған ұялардың әрқайсысында 27-ден туынды түбір сөз жасалған. *Қаш, өр* етістіктері негізіндегі ұяда 24 туынды сөз бар. *Кел* етістігі негізіндегі ұяда 23 туынды сөз бар. *Көш* етістігі негізіндегі ұяда 22 туынды түбір бар. Ал, *жел, кез* етістіктері негізінде жасалған сөзжасамдық ұялардың әрқайсысында 20-дан туынды түбір сөз бар.

10-нан 20-ға дейін туынды түбір сөзі бар сөзжасамдық ұя сегіз. Олардың үшеуінде, нақтырақ айтсақ, *шап, жорт, ен* етістіктері негізіндегі ұялардың әрқайсысында 19 туынды түбір сөз жасалған. *Оз* етістігі негізінде жасалған ұяда барлығы 17 туынды түбір сөз бар болса, *түс* етістігі негізіндегі ұя 16 туынды түбірден құралған. *Бар* етістігі негізіндегі ұя 11 туынды түбірден тұрады. *Кет* және *жүз* етістіктері негізінде жасалған сөзжасамдық ұялардың құрамында 10-нан туынды түбір сөз бар.

Ер, ыт, зыт етістіктері негізіндегі сөзжасамдық ұялардағы туынды түбір сөздердің саны 3 тен 9 аралығын қамтиды. Яғни, *ер* етістігі негізіндегі сөзжасамдық ұяда 9 туынды түбір, *ыт* етістігі негізіндегі ұяда 7 туынды түбір, ал *зыт* етістігі негізіндегі ұяда 3 туынды түбір бар.

II Сөзжасамдық ұяның әлеуеті түп негіз сөздің қолданыстағы пайдалану жиілігіне қатысты. 65 туынды түбір жасаған *шық* етістігінің мағынасы өте жалпы. Мысалы, адам үйден шықты, тіс шықты, көзі шықты, қолы шықты

(картадан), көзден жас шықты, жақсы өлең шықты, жақсы адам шықты, ғалым шықты, шығын шықты, өнер шықты, аты шықты (даңқы) сияқты толып жатқан қолданыстар *шық* түп негіз етістігінің бір заттың ғана қимылы емес, алуан түрлі затқа қатысты жалпы мағыналы етістік екенін білдіреді. Ол оның тура, ауыспалы мағынадағы қолданысын көбейтеді. Бұл сөздің сөзжасамдық әлеуетін күшейтіп, өнімділігін арттырады.

Мәселен, *зыт* етістігі негізінде жасалған сөзжасамдық ұя құрамында барлығы 2 туынды түбір сөз бар. Олар: *зыттыр, зыттырт*.

Ал, *қаш* бір буынды қимыл-қозғалыс салт етістігі негізінде жасалған сөзжасамдық ұяның құрамында барлығы 24 туынды түбір сөз бар. Олар: *қашаған, қашағандық, қашақ, қашақта, қашақтаңқыра, қашақтат, қашақтық, қашауылда, қашқақ, қашқақта, қашқалақ, қашқалақта, қашқалақтат, қашқын, қашқындық, қашқыш, қаштыр, қашушы, қашушылық, қашыр, қашырт, қашыртқы, қашыртқыла, қашырыс*.

Жоғарыда көрсетілген бір мағыналық топ құрамына енетін екі сөз негізінде жасалған сөзжасамдық ұяның құрамының екі түрлі екендігін көреміз. *Зыт* түп негізі арқылы жасалған сөзжасамдық ұяның құрамындағы туынды түбір сөз саны *қаш* түп негізі арқылы жасалған сөзжасамдық ұяның құрамындағы туынды түбір сөз санынан бірнеше есе кем. *Зыт* түп негізі арқылы жасалған сөзжасамдық ұяда барлығы екі туынды түбір сөз жасалса, *қаш* түп негізі арқылы жасалған сөзжасамдық ұяда барлығы 24 туынды түбір сөз жасалған. Ол өте көп деуге де болмас.

Осы екі түп негіз етістіктің қолданыстағы пайдалану жиілігін салыстыратын болсақ, *қаш* етістігі тілде жиі қолданылады да, *зыт* етістігі сирек қолданылады. *Қаш* етістігі өте тездікке байланысты емес қимылды білдірсе, *зыт* етістігі тез жасалатын қимылды білдіреді. Сондықтан *қаш* етістігінің мағынасының жалпылығы оның қолданылуының жиілігіне әсер еткен.

III Сонымен қатар, сөзжасамдық ұяның сөзжасамдық әлеуеті, тереңдігі синтагма-парадигматикалық бірліктердің сандық мөлшерімен де сипатталады. Сөзжасамдық ұяның синтагматикалық құрылымдық бірлігі – сөзжасамдық тізбек.

Әрбір сөзжасамдық ұяның өзіне тән сөзжасамдық тізбек саны болады. Зерттеу жұмысымыздағы 30 сөзжасамдық ұяның ішінде *тарт* түп негізі арқылы жасалған сөзжасамдық ұяда барлығы 46 сөзжасамдық тізбек жасалса, *шық* түп негізі арқылы жасалған сөзжасамдық ұяда барлығы 45 сөзжасамдық тізбек жасалған. *Соқ* түп негізі арқылы жасалған сөзжасамдық ұяның құрамында 32 сөзжасамдық тізбек бар.

Сонымен, зерттеу нысанымызға алынған 30 етістік негізінде жасалған сөзжасамдық ұялардағы сөзжасамдық тізбектердің сандық ерекшеліктеріне қарап, оларды мынадай 3 деңгейге (топқа) бөлдік.

1 Сөзжасамдық ұядағы сөзжасамдық тізбектердің сандық көрсеткіші жоғарғы деңгейде. Яғни, сөзжасамдық ұядағы сөзжасамдық тізбектер 31 мен 50-дің арасында.

2 Сөзжасамдық ұядағы сөзжасамдық тізбектердің сандық көрсеткіші орташа деңгейде. Сөзжасамдық ұядағы сөзжасамдық тізбектердің саны 10 мен 30-дың арасында.

3 Сөзжасамдық ұядағы сөзжасамдық тізбектердің саны 1 мен 10-ның арасында, ол төменгі деңгейде.

Бұл көрсетілгендерден біздің зерттеу жұмысымыздағы сөзжасамдық ұялардың құрамына орта деңгейдегі сөзжасамдық тізбектер тән екендігін көреміз. Яғни, зерттеуіміздегі сөзжасамдық ұялардың басым көпшілігінің құрамындағы сөзжасамдық тізбек саны 10 мен 30-дың арасын қамтыған.

Зерттеу жұмысымызда қарастырылған сөзжасамдық ұяларда екі, үш, төрт мүшелі сөзжасамдық тізбектердің жиі кездесетіндігі анықталды. Ал бес, алты мүшелі сөзжасамдық тізбектер сирек кездеседі. Сөзжасамдық ұядағы сөзжасамдық тізбектердің мүшелерінің бірінің жиі, бірінің сирек кездесуі алдыңғы мүшенің өзінен кейінгі мүшеге негіз болуымен байланысты. Яғни негіздеме (мотивация) теориясымен байланысты. Мәселен, екі мүшелі сөзжасамдық тізбек зерттеу жұмысымыздағы 30 сөзжасамдық ұяның құрамындағы тізбектердің бәрінде кездеседі. Екі, үш, төрт мүшелі сөзжасамдық тізбектердің ұяларда жиі кездесуі сөзжасамдық тізбектің бірінші, екінші, үшінші мүшелерінің сөз жасау қабілетінің, күшті екендігін аңғартады. Яғни, сөзжасамдық ұялардағы сөзжасамдық тізбектердің екінші және үшінші мүшелерінің бойындағы туынды түбір сөздердің сөз жасау қабілеті күшті. Ал бес, алты мүшелі сөзжасамдық тізбектердің зерттеуіміздегі сөзжасамдық ұяларда өте сирек кездесуі осы ұялардағы тізбектердің төртінші, бесінші мүшелерінің бойындағы туынды түбір сөздердің сөз жасау қабілетінің төмен екендігін көрсетеді. Яғни, сөзжасамдық ұя құрамындағы сөзжасамдық тізбектердің мүшелері қосылған сайын оның бойында орналасқан туынды түбір сөздердің сөзжасау өнімділігі азая береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық әлеуетінің түрліше болуы: 1) сөзжасамдық ұяның негізі саналатын түп негіз сөздердің лексика-семантикалық құрамының құнарлығына; 2) Түп негіз сөздің қолданылу жиілігіне; 3) Сөзжасамдық ұяның синтагма-парадигматикалық бірліктердің сандық мөлшерімен сипатталады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы : Ғылым, 1989. – 368 б.

2 **Құрманәлиев, К. А.** Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя проблемаларының ғылыми-теориялық негіздері; Монография. – Алматы : «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 276 б.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

Б. Р. Есимсейтов¹, Н. М. Кокишева²

Словообразовательный потенциал словообразовательного гнезда

¹Академия правоохранительных органов при Генеральной Прокуратуре РК, г. Астана, 010000, Республика Казахстан;

²Евразийский гуманитарный институт, г. Астана, 010000, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 30.01.18.

B. R. Yessimseitov¹, N. M. Kokysheva²

The word-formation potential of the word-formation nest

¹Academy of Law Enforcement Agencies under the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan; ²Eurasian Humanities Institute, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan. Material received on 30.01.18.

В данной статье рассматривается словообразовательный потенциал СГ с исходными глаголами в казахском языке. Цель статьи дать комплексное описание словообразующих возможностей казахских исходных глаголов, выявить их словообразующий потенциал.

Выявление синхронного словообразовательного потенциала требует определения объема, глубины СГ. При этом обнаружено, что объем анализируемых СГ и их структура зависят, прежде всего, от объема лексико-семантического пространства исходных слов. Чем более разветвленной системой значений обладает глагол, тем более объемно его СГ. Было выявлено также зависимость объема СГ от частотности употребления их исходных глаголов. Словообразовательный потенциал исходных глаголов выявляется

также по глубине СГ, под которой понимается количество синтагматических, парадигматических единицы в данном конкретном СГ.

Словообразовательный потенциал всех частей речи определяются семантикой производящего, составом его семантических компонентов.

This article discusses the word-formation potential of the WN with initial verbs in the Kazakh language. The purpose of the article is to provide a complex description of the word-building capabilities of Kazakh original verbs, to reveal their word-building potential.

Identification of the synchronous word-formation potential requires the determination of the volume, the depth of the WN. It was found that the volume of analyzed WN and their structure depend, first of all, on the volume of the lexical-semantic space of initial words.

The more branched the system of values has a verb; the more volume has its WN. There was also revealed the dependence of the WN volume on the frequency of the use of their original verbs. The word-formation potential of the original verbs is also revealed in the depth of the WN, which is understood as the number of syntagmatic, paradigmatic units in a given concrete WN.

The word-formation potential of all parts of speech is determined by the semantics of the producer, the composition of its semantic components.

ГРНТИ 17.07.41

Г. У. Жантогулова

м.п.н., преподаватель, кафедра «Русской филологии», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010008, Республика Казахстан
e-mail: uralovna0402@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ТЕКСТ В АВТОРСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ВАСИЛИЯ АКСЕНОВА

В рамках статьи автором рассматривается функция политического текста и ее роль в образовании жанровой специфики романа В. Аксенова «Московская сага».

Прослеживается эволюция авторского стиля Аксенова, демонстрирующая картину мира писателя и способы изображения окружающей его действительности. Творческое наследие Василия Павловича Аксёнова отразило общественно-политическую, социокультурную обстановку XX века. Противоречивое, местами абсурдное отношение советской власти к его деятельности, несомненно, сыграло свою определяющую роль в формировании жанрового своеобразия и эволюции авторского стиля, определив функцию политического дискурса в произведениях писателя.

Ключевые слова: роман, дискурс, политический текст, авторская концепция, общественно-политическая обстановка, историко-философская концепция, исторический контекст, Московская сага.

ВВЕДЕНИЕ

Более полувека назад Джордж Оруэлл написал в своей статье «Политика и язык»: «В наше время политические речи и тексты являются, по сути, защитой того, что не может быть защищено. Продолжение британского правления в Индии, чистки и депортации в России, атомная бомба, сброшенная на Японию, конечно, может быть защищена, но только аргументами, которые кажутся слишком грубыми для большинства людей и которые не совпадают с провозглашенными целями политических партий.

Это обосновывает, что политический язык должен состоять, по большей части, из эвфемизмов, вопросов и неопределенных заявлений. «Он развивает свою идею в «Заметках о национализме», где говорит: «Я думаю, что каждый должен участвовать в политике ... и чтобы у всех были предпочтения. То есть, каждый должен различать, что некоторые явления в политике, политических

направлений, политических целях объективно лучше других, даже если средства для их достижения одинаково плохи» [1].

Любая составляющая художественного текста, к которым относятся и фрагменты политического текста, в его составе подчиняется авторской концепции, а также выполняет определенные функции. В данной статье мы попытаемся выявить функции политического текста с позиции демонстрации авторской точки зрения Василия Аксенова, репрезентации его картины мира, состоящей из его умозаключений об окружающей действительности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Исследованием политического дискурса занимались Е. И. Шейгал, А. П. Чудинов, Э. В. Будаев и др. С политическим текстом мы сталкиваемся практически ежедневно, этот факт можно связать с устройством общества, с его отчасти демократичностью и свободой слова. Но стоит вспомнить, что на всех исторических этапах с различными формами правления (будь то коммунистическая, социалистическая страна или государство с тоталитарным режим, во главе которого стоит диктатор) мы все в разной степени имеем дело с языком политики.

Сюжет и композиция любого произведения искусства немислима без напряженности и конфликтов. Это также характерно для политического текста.

Роман в современном значении – это эпос частной жизни. Личная жизнь в романе может быть изображена в отрыве от социальных и политических отношений, но образ личной жизни героев может быть эффективным средством проникновения в корень социальных отношений той эпохи (и не только в романе современности, но и в классических формах средневекового романа). Получается, что в любом романе социальные отношения опосредуются элементами частной жизни, а формирование эпических форм происходит под влиянием социально-исторических факторов и в связях с литературными и идеологическими течениями.

Семейный роман характеризуется искренней тональностью, атмосферой доверительных, близких контактов, в то время как переплетение политических текстов в работе позволяет говорить о трансформации общей атмосферы романа, придавая ему эпическую и публицистическую функции.

Политический текст, вероятно, относится к разным жанрам: устным (речь на митинге или в парламентских дебатах, репортаж на партийном съезде, телевизионное интервью с политическим лидером и другие) и письменным (передовая или аналитическая статья в периодике, листовке, программе политической партии и так далее).

Содержание рассматриваемого типа текстов является отражением деятельности партий, других общественных организаций, органов

государственной власти, общественных и государственных руководителей и активистов, направленных на развитие (в широком смысле) социально-экономической структуры общества.

Целевой признак политического характера текста – это его предназначенность для воздействия на политическую ситуацию при помощи пропаганды определенных идей, эмоционального воздействия на граждан страны и побуждения их к политическим действиям [2].

Одним из наиболее распространенных видов исследования художественного текста является его композиционный анализ, связанный с понятием «точка зрения». Проблема точки зрения «представляется центральной проблемой произведения искусства – объединяющей самые разные виды искусства» [3].

Несомненный интерес вызывает личность Василия Аксенова, имевшего драматические эпизоды непосредственного общения с властью. А. Кабаков совместно с Е. Поповым в книге «Аксенов» пишет, что своим появлением на литературной арене он «возмещает второсортность «сына врага».

Уже с первых печатных рассказов Аксенов создает нового героя, презирающего советские штампы, тянущегося ко всему западному. Его рассказы, повести и романы с восторгом принимаются читательской публикой, в особенности молодежью. Как следствие, усиливаются нападки со стороны коммунистических моралистов. Вспомнить хотя бы встречу Никиты Хрущева в Кремле с творческой интеллигенцией в 1963 году, во время которой он топал ногами и кричал на Аксенова и Вознесенского. Именно этот год, по признанию Аксенова, был переходным этапом в его творчестве, этапом развития по направлению к авангардизму. В своем интервью Джону Глэду писатель признается, что в тот момент он понял, в каком абсурдном мире живет.

Расположившиеся в одном ряду книги Аксенова «Апельсины из Марокко», «Звездный билет», «Пора, мой друг, пора!» были отмечены критиками как одна и та же книга, с одним героем отчасти изменяющимся. Критика носила социально-политический характер, так как преимущественно была комсомольской и партийной. Партийцы искали прямое отражение аксеновского героя в жизни и, вероятно, находили.

Небезызвестный критик Оганов пишет разгромную статью на «Затоваренную бочкотару» Аксенова в «Комсомольской правде», усмотрев в одном из эпизодов «контрреволюционные» мотивы: «Через десять минут должен прийти поезд, поезд пришел ровно в десять минут, но никто на него не сел. Поезд ушел и растворился в каком-то пространстве». Трудно определить в этом отрывке нечто контрреволюционное. Но стоит обратить внимание на станцию, на которую должен был прийти поезд. Она имела

башню с электрическими часами, время на которых показывало 19.07. По логике Оганова, если сложить эти цифры 19.07 и 10, то выходит 1917 год. Поезд уходит в 1917 и никто не садится на Поезд Революции. Сам Аксенов так комментирует статью критика: «Вот в чем дело, до меня это не дошло. Это по Фрейду, между прочим, фрейдовская теория тут, видимо, работает в отношении этого критика».

В октябре 1694 был смещен с поста Первого секретаря ЦК КПСС инициатор оттепели Хрущев, 29 марта – 8 апреля проходит XXIII съезд КПСС, который возвращает в Устав партии сталинские названия (Политбюро и Генсек). В этот же год проходит суд – первый политический судебный процесс - над писателями Андреем Синявским и Юлием Даниэлем.

Затем последовали суды над диссидентами и правозащитниками, несогласных с режимом отправляли в лагеря и психбольницы. Здесь мы наблюдаем за тем, как архаичное отношение к власти, придание священности, сакрального значения к руководителю страны становится предпосылкой восприятия художественных текстов как политического акта. Связано это с оценением возможной реакцией общества, которая незамедлительно последует после знакомства с произведениями популярных писателей, содержащих в себе политический текст, дискредитирующий правящую власть.

Для Василия Аксенова и других начинающих писателей, которые принадлежали к одной части литературного пространства, становится ясно, что «социализм с человеческим лицом» просто невозможен.

Любое новое и правдивое слово будет напечатано с большим трудом. Так начинается эпоха застоя. Аксенова печатают реже. В 1968 году вышел в свет роман-пародия «Джин Грин – неприкасаемый» (в соавторстве с Г. Поженяном и О. Горчаковым).

В 1971 году в «Политиздате» (серия «Пламенные революционеры») появился роман о Леониде Красине «Любовь к электричеству»). Несколько лет спустя, с перерывами, детская научно-фантастическая драма «Мой дедушка – памятник» (1972) и «Сундучок, в котором что-то стучит».

Роман «Ожог», написанный в 1976 году, представляет собой еще одну грань такого же абсурда реального – на этот раз как тема трагедии творческой личности в тоталитарном государстве. Абсолютно антисоветский, сравниваемый критиками с «Доктором Живаго» В. Пастернака, выходит за рамки традиционного реализма. Ефимова отмечает «близость к магическому реализму». А. Кузнецов называет «Ожог» самым «фантазмагорическим, самым избыточным». Так называемые компетентные органы осознают, что Аксенов отправляет свой роман на Запад, что было опасно: последовали репрессии властей. Но писатель старался не только сохранить роман, но

и в случае завоевания славы на Западе «Ожог» мог бы защитить писателя, так как западная публика встала бы на его защиту. Не желая допустить публикации «Ожога» за пределами СССР, власти идут на определенные послабления. Ему все еще разрешаются заграничные командировки, и даже чтение лекций в зарубежных университетах. Допускаются отдельные публикации в периодической печати: в 1976 году в «Литературной газете» («Вне сезона»), в 1978-м в «Новом мире» («В поисках жанра»).

Окончательный разрыв и демонстративный выход из Союза писателей происходит в 1979 году вслед за выходом не подцензурного альманаха «Метрополь», негласным лидером которого стал Аксенов. Сам факт выхода издания, забывшего о существовании цензуры и не прошедшего его, а также передача одного из экземпляров в Америку вызывает бурную реакцию писательской верхушки. Из союза писателей исключают молодых участников альманаха Виктора Ерофеева и Евгения Попова, после чего начинается новая жизнь писателя Аксенова – эмигрантская.

Таким образом, независимость гражданской позиции Василия Аксенова оценивается за рубежом, но никак не на родине. Желание возвыситься над элементарной достоверностью и обыденностью характерно для творчества зрелого Аксенова и является, возможно, главной отличительной чертой его авторского стиля.

Творчество Аксенова отличает обостренное чувство реальности. По своей природе его творчество, можно сказать, онтологично. Герой Аксенова понимает подлинную картину действительности, собрав воедино все имеющиеся духовные силы – историческое восприятие, чувственный опыт и религиозное миропонимание. Религиозный опыт для его героев наиболее важен для решения задачи в понимании подлинной картины мира. Так, к религиозности приходят Борис III Градов и Кирилл Борисович в романе-трилогии «Московская сага».

В разных политических системах одинаковые по своей структуре и актуальности для этих систем тексты будут оценены по-разному. Мы живем в тот период, когда существенно трансформировались все ценностные и морально-нравственные ориентиры, когда общество испытывает иные переживания, и преследует совсем другие цели, нежели, скажем, люди, жившие лет 500 тому назад.

Ведь опыт тех времен был организован совершенно не мыслимыми для современного человека жизненными условиями. Предпосылками к особенностям нашего XXI века, характерного смесью постмодерна и модерна, послужили те колоссальные общественные события, которые происходили в веке XX. Это и мировые войны, и масштабные, социальные революции, ломающие веками формировавшиеся политические устои.

Творчество Аксенова выделяет ряд философских проблем и идей, которые отражают реалии политической ситуации.

Цель создателя политического текста, даже если он вставлен как элемент художественного повествования, состоит в том, чтобы запечатлеть и удержать внимание аудитории. Эта задача решается так же, как и в художественных текстах – посредством представления информации в форме повествования. Для читателя выстраивается общий с автором «ментальный мир», который они рассматривают как свой собственный.

Политический текст в романе Аксенова «Московская сага» – это не только фон, на котором разворачиваются исторические и семейно-бытовые события главных героев. В большей степени это актуализации авторской точки зрения на базе внешнего конкретно-исторического контекста.

К таким текстам в романе мы относим политические лозунги: *«Взвейтесь, Красные знамена! Пролетарии мира! Труженики всей земли! Готовьтесь, организуйте победу мировой революции!»*, *«Вошь и социализм несовместимы!»*, *«Борьба за качество продукции – борьба за социализм!»* [4], речи вождей (зачастую с авторским ироническим комментарием): *«... Идея нынешнего ЦК о построении коммунизма в одной отдельно взятой стране разит затхлостью пошехонской старины. Ей-ейтова*истчи («Ей-ей») в его устах прозвучало не в смысле «ей-ей», а в смысле «ой-ой») этот тезис по своей нелепости не может не напоминать сочинений писателя-сатирика Салтыкова-Щедрина о различных старороссийских уездных тугодумах»* [4], материалы прессы и отдельные газетные заголовки: *«Разоблачена и обезврежена еще одна группа фашистских заговорщиков!»*, *«Трудящиеся отвечают на вредительство в пищевой промышленности еще большим сплочением вокруг большевистской партии, обязательствами с честью вступить в третий, решающий год пятилетки. На места одиночек вредителей рабочий класс выдвигает в аппарат сотни и тысячи организаторов социалистического строительства»*. Политический окрас носят и тосты, строки из песен, стихи и частушки: *«Пусть будет Грузия настоящей витриной социализма в нашем великом СССР, – завершил свой спич Кахабидзе. «Мы будем петь и смеяться, как дети, среди упорной борьбы и труда!»*, *«Революции семь лет! Отрицаем мир котлет! Революция пылает, Власть семьи уничтожает!»* *«Посмотри-кось ты на стенку Етта Троцкого портрет, На носу очки сияют, Буржуазию пугают!»* [4]. И само собой разумеющееся, выступления с речью на митингах и собраниях – неотъемлемая часть политического текста: *«Товарищи, – начала она, – никогда не было более страшного момента в моей жизни. В тысячу раз легче бы мне было просто умереть за партию и социализм. Я всегда знала Градова как бескомпромиссного проводника генеральной линии партии, как*

верного ленинца, несокрушимого сталинца. Он всегда отвергал малейшее отклонение от курса, взятого сталинским Политбюро», «Гризодубова, перекрикивая шум, зарокотала ей прямо в ухо, словно пламенный мотор: – Женщины! Девушки! Мы живем в сказочное время! Кто бы мог предсказать, что российские бабы сбросят оковы вечного рабства и будут пилотировать самолеты, командовать кораблями, водить тракторы и танки?! Никто и никогда не мог этого предсказать, как не может этого себе представить и современная порабощенная женщина буржуазного Запада! Мы посвящаем наш полет великой сталинской конституции, самой демократической конституции мира, и ее творцу, солнцу нашей отчизны, Иосифу Виссарионовичу Сталину!» [4].

ВЫВОДЫ

В «Московской саге» мы наблюдаем трансляцию авторской точки зрения, демонстрирующей неприятие сталинизма во всех его проявлениях посредством разнообразия высказываний, жанровых форм и трансформаций политического текста. Здесь авторская идеологическая установка обнаруживается в оппозиции дореволюционной и революционной интеллигенции со сталинским режимом. Фоновой план, в котором отображается сталинская эпоха, создается автором при помощи художественных деталей и включения политических текстов 1920–1930 гг. однако мы говорим о двупланности романа, поскольку атмосферу эпохи передает и нарративный план, в котором повествуется жизненные перипетии семьи Градовых. Оба эти плана демонстрируют авторскую точку зрения, абсолютно не принимающую сталинскую эпоху.

В своем позднем творчестве Аксенов все чаще рассуждает о политической обстановке в мире, каждый предмет которого он представляет как часть единого процесса. Его беспокоят, происходящие военные события на Ближнем Востоке, причины терроризма, он также размышляет о процессе формирования американской нации. Несомненно, что все его мысли по поводу закономерностей взаимообусловленных и взаимосвязанных событий находят отражение в книгах.

Незадолго до смерти Аксенов начинает работать над романом, получившим издательское название «Ленд-лизовские». В своем новом романе, изначально задуманным в трех частях, но, к сожалению, не законченным (окончена первая часть и начата вторая), писатель рассказывает о своем казанском детстве, о голоде, об американской помощи воюющей России, прослеживается и воплощается желание полного авторского освобождения. Если когда-то в «Ожоге» Аксенов полностью освободился от соображений написания своих произведений в рамках советской цензуры, то

в «Ленд-лизовских» автор перестает думать о читателе и его ожиданиях. Он перестает думать о том, поймет ли его слушатель, даже самый просвещенный, тем самым обретая полную свободу самовыражения [5].

Политический текст занимает важнейшее место в творчестве В. Аксенова: он естественным образом органично вплетен в жанровую форму семейно-бытового романа, отображая авторскую позицию и историко-философскую концепцию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Алтунян, А. Г.** Анализ политических текстов. : Учебное пособие. – М. : Университетская книга; Логос, 2006. – 384 с.
- 2 **Чудинов, А. П.** Политическая лингвистика. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 256 с.
- 3 **Тимофеева, Л. И., Тураева, С. В.** Словарь литературоведческих терминов. – М. : Просвещение, 1974. – 509 с.
- 4 **Аксенов, В. П.** Московская сага. Книга первая. Поколение зимы. – М. : Эксмо, 2010.
- 5 **Генис, А.** Василий Аксенов – одинокий бегун на длинные дистанции / сост., предисл. В. Есипова. – М. : Астрель, 2012. – С. 702.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

G. U. Zhantogulova

Василий Аксеновтың авторлық тұжырымдамасындағы саяси мәтін

Л. Н. Гумилёв атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

G. U. Zhantogulova

Political reflection in author's concept of Vasilii Aksenov

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Баяндама авторы В. Аксеновтың «Мәскеулік сага» еңбегіндегі саяси мәтіннің ерекшеліктері мен оның жанрының қалыптасу бағыттарын қарастырады.

Зерттеу барысында жазушының әлемді қабылдау ерекшелігі мен оны оқырмандарға жеткізудегі қоршаған ортаны сипаттау

әдістері арқылы Аксеновтың авторлық жазу стилінің эволюциясы байқалатындығы көрсетіледі. Василий Павлович Аксеновтың шығармашылық мұрасы XX ғасырдың әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-мәдени жағдайын бейнеледі. Жазушы еңбектеріндегі саяси дискурстың функциясын анықтай отырып, Кеңес үкіметінің жазушының әрекетіне деген қарама-қайшы, кейде абсурдты көзқарасы жанрлық ерекшеліктің және авторлық жазу стилінің эволюциясының қалыптасуында өзіндік ролін сомдағанын айта аламыз.

Within the framework of the article, the author considers the function of the political text and its role in the formation of the genre specificity of V. Aksenov's novel «The Moscow Saga». There can be seen the evolution of Aksenov's author's style, demonstrating the writer's world and ways of depicting his reality. The creative heritage of Vasily Pavlovich Aksenov reflected the socio-political, sociocultural situation of the XXth century.

The contradictory, in some cases, absurd attitude of Soviet power to his works has undoubtedly played its determining role in shaping the genre identity and evolution of the author's style, defining the function of political discourse in the writer's works.

Қ. Т. Жанұзақова¹, Т. С. Серикова²

¹ф.ғ.д., доцент, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹kuralay_zhanuzak@mail.ru; ²togzhanka_1995@mail.ru

М. МАҒАУИННИҢ «ЖАРМАҚ» РОМАНЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР (ҰЛТТЫҚ КОД) МӘСЕЛЕСІ

Мақалада ұлттың ұлт боп сақталуының алғышарты, жаһандану заманында жұтылып кетпеуге тиіс ұлттық құндылықтар мәселесі Мұхтар Мағауиннің модернистік бағытта жазылған көлемді шығармасы «Жармақ» романының негізінде қарастырылады. Сонымен қатар, шығарманың тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері, образдар жүйесі, тұлғаның екіге жарылу процесі ұлттық мәселелермен сабақтастықта зерделенеді. Романның модернистік сипаты, стильдік және көркемдік ізденістері де зерттеу нысанына айналған. Шығармадағы тұлғаның екі жарылу процесі екі түрлі мақсатта: бірі – қоғамдық сананы, ұлттық характерді, ұлттық құндылық және құндының құнсыздануын көрсету үшін, екіншісі – адам психологиясының, ойының тұрақсыздығынан кешетін күйін беру үшін қолданылғаны турасында тұжырымдар жасалады. Бас кейіпкердің мінез-құлқы шығармада оның іс-әрекеттерін мен психологиясын, жан дүниесін тікелей бейнелеу арқылы ұлттық мәселелермен сабақтастықта қарастырылған.

Кілтті сөздер: ұлттық құндылықтар, тұлғаның екіге жарылуы, қоғам шындығы, әдеби процесс, шығарма композициясы, ұлттық мүдде.

КІРІСПЕ

Ұлттық құндылықтар – қазақ қоғамында сонау ата-бабаларымыздан мирас боп қалған қастерлі дүниелердің бірі. Ұлттық код сол ұлттың ықылым заманнан бері ата-бабаларынан келе жатқан өзіндік ерекшеліктерін, ұлттың

психологиясын танудың, түсінудің кілті. Бүгінгі таңда ұлттық құндылық мәселесі әсіресе қоғамдық сананы рухани жаңғырту тұсында күн тәртібіне шығып отыр. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың өзі басшылыққа алып, елу алып ел қатарында қалудың бірден-бір шарты – ұлттық мүдденің қолға алынуы екендігі қазірде баршамаызға бесенеден белгілі.

Ұлттың ұлт болып қалыптасып дамуы үшін ұлттық құндылығымыздың маңызы ерекше. А. Ю. Шадженің ойынша, «ұлттық құндылықтар» ұғымының мазмұнын нақты бір этникалық қауымдастық мойындаған құндылықтар ретінде анықтауға болады. Басқаша айтсақ, өзінің этникалық қауымдастығын саналы түрде ұғыну және оның құндылықтарын ұстану ұлттық құндылықтардың негізін құрайды. Ұлттық құндылықтар салыстырмалы түрде дербес, тәуелсіз сипатта болады және, ең алдымен, рухани өмірде, мәдениет саласында көрініс табады. Ұлттық құндылықтар қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтиды» [1, 64]. Міне, бұл өз кезегінде әрбір ұлттың өзіндік қайталанбас ерекшелігі мен мәдени-тарихи тамырларының тереңдігін айқындайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сан қилы заман, сындарлы жылдар дейміз бе, зар-заман дейміз бе, тіпті сонау тасқа қашалған жазбалардан бастап қарасақ, ұшы-қиыры жоқ кең аспан мен ұлан-ғайыр Жер-Ананың тоғысқан жерінен ары қарай адам баласының көзі жетпесе де, әдебиет атты шет-шегі жоқ мұрамызды сөзбен жеткізіп жүрген жайымыз бар. Жаһанданудың төрге аттаған заманында жарық көрген шығармалар аз емес, әсіресе батыстық ой-сананы жақтаушы, ұлттық характер, менталитет сынды қазақ халқына тән қасиеттерді ысырып қойып, автобиографиясы арқылы елге жігер сыйлаймыз деп әртістіктен зиялы жазушылар қатарына қымсынбай орын алып жүргендер күн санап көбеюде. Дегенмен, роман теориясының білгір мамандарының орны бөлек боп қала бермек. Осы орайда бойына тек азды-көпті мәселелерді ғана емес, ұлт мәселесін көтерген, саясат пен ашып айтуға келмейтін қысталандардың шырғауында көп сынға ұшыраса да, басты тақырыбы ұлттық құндылығымыз бен кеңестік заман жай-күйін бейнелеген Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» атты романы сана тәуелсіздігіміздің арқасында құндылығын жоғалтпай келеді. Біз тоқталатын мәселе – романдағы «ұлттық құндылықтар» мәселесі.

Бұл шығарма жарық көргелі күні бүгінге дейін тынымсыз талдау мен сынға ұшырауда. Сынның сыңаржақ боп келуі де заңдылық. Сонымен, сыншылардың көбі бұл шығарманы постмодернистік бағытқа жатқызып жүр. Алайда, адамзат дамуындағы дағдарысқа деген автор көзқарасын көріп, шығарманың негізгі кейіпкері Мұраттың жеке тұлға ретінде рухани санасының ауытқуын көріп, жеке тұлғаны, адам болмысының күрделі,

жұмбақ мәселелерін, бүгінгі рухани құндылықтарды зерделеуде бейнелеудің дәстүрлі әдістерімен жазылған бұл шығарманы 1970–80 жылдардан бастап қазақ әдебиетінде әлемдік әдебиеттен жаңғырық тапқан модернистік эстетиканың негізінде жазылған шығарма деуге болады. Сонымен қатар, қоғам тарапынан көрсетілген қысым мен рационалдық тәртіп көрінісі айқын бейнеленген бұл шығарма кейіпкері сол әлемді жатсынып, өзінше күн кешеді. Ал, жатсыну дегеніміз – философиялық категория, модернистік бағыттың жілікті, маңызды бөлігі.

Модернизм белгілері романның бойында тұнып тұр. Автор ойын барынша ашық және еркін түрде ашып, көркем тілді жаңартпаса да, өзі дұрыс деп тапқан стильде мәдени-тарихи дүниелерді қамти отырып жарыққа шығарған. Сонымен қатар, постмодернизмге тән ең қажет «мінсіз мәтін» ұғымының шығармада болмауы, романның кез-келген оқырманға түсінікті болуы да шығарманы модернистік бағытта жазылғандығының көрінісі деуге әбден болады. Ал, шығармадағы модернистік желі адамдардың мінез-құлқын, психологиясын суреттеуде көрінеді.

Шығармадағы тұлғаның екі жарылу процесі екі түрлі мақсатта: бірі – қоғамдық сананы, ұлттық характерді, ұлттық құндылық және құндының құнсыздануын көрсету үшін, екіншісі – адам психологиясының, ойының тұрақсыздығынан кешетін күйін беру үшін қолданылып отыр.

Романның басты кейіпкері де, жанама кейіпкерлері де ұлттық характер категориясын құрап тұр. Мәселен, шығарманың басты кейіпері Мұрат – санасы түзу, елге кесепаты жоқ, арамдығы да, қара бас пайдасының қамы да ойына кіріп шықпайтын жағымды кейіпкер ғана емес, қоғам санасының негізгі тірегі. Ал, бүгіннің екінші жартысы Марат – елді жеп, мансабын түгендеп алып, енді тек мемлекеттік іске араласып, елді құрдымға жіберсем деген арам ойлы кейіпкер. Бұл жерде ұлттық характердің әлсіреуін анық аңғаруға болады. Жалпы, әдеби процесс барысында характер категориясы өзгеріп отырады. Оның себебін академик Зәки Ахметов былайша ашып көрсетеді: «Ұлттық характер – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады» [2, 360]. Расымен, ұлттық характердің өзгеріп отыруы тосын құбылыс емес. Характер белгілі қоғамдық жағдайда пайда болады және сол уақытына сәйкес болады. Адамның мінез-құлқы оның қилы кезеңдерде, әсіресе, адамшылық қасиеттер сынға түсетін екіұдайда өзін қалай ұстап, қандай әрекет ететіні ой-өрісіне, сана-сезіміне байланысты. Осыған орай әдеби шығармада характер күрес-тартыс үстінде, кейіпкердің іс-әрекеті, ой-ниеті, мақсат-тілегі арқылы көрініс тауып, анықталады. Кейіпкерлердің бір-бірімен қарым қатынасы олардың характерлерін барынша толық аша түседі. Әдеби кейіпкердің характері шығармада оның іс-әрекеттерін суреттеу, психологиясын, жан дүниесін

тікелей бейнелеу арқылы, сондай-ақ сыр-сымбатын, бой-тұлғасын, бет-әлпетін, сөйлеу ерекшелігін көрсету, яғни, жанама мінездеу арқылы жан-жақты ашыла түседі. Сондықтан бұл шығарма идеясын кейіпкер іс-әрекеті мен мінез-құлық ерекшеліктері арқылы ашайық.

Жазушы бас қаһарманның екіге жарылуы арқылы бүгінгі қоғамныңшындығын, жай-күйін ашып беріп отыр. М. Мағауиннің бұл романында кейіпкердің екіге жарылуы, жақсылық пен жамандықтың, ұлтжандылық пен ұлтсыздықтың қақтығысы арқылы қоғам қайшылығын бейнелеп, екіұдайылықты негізгі концепцияға айналдырған [3, 128]. Мәселен, шындықты айтып шырылдайын десе, тұншықтырушы цензура, үндемей отырайын десе, жан айқайы шыдатпайды. Тура осы романдағы Мұрат жағдайы секілді. Кітабын жазды, қырық жыл құр кеудесі қырық қырлы пышақпен айқасып жүріп көрер жарығы шамалы болса да, жарыққа шыққан туындысын сол қуыс кеудесіне ғана сыйдыра алды. Мақсаты алайда ол емес еді. Шындықты мойындатуға тырысушылар мен оған жол бермейтіндер арасындағы мұндай жағдай бұл күнде тіпті үйреншікті. Екінші жағынан алып қарасак, мұсылманға тән тәуекелшілдік... Онысын ел мәселесі жөніндегі ойынан аңғарамыз. Мұрат Марат депутаттыққа түсіп, «сарттар» сынды ұлт жағдайын көбірек ойлағанда, бір-екі ауыз сөзін Мараттың өзіне ғана айтып, кейін жауап ретінде оның ақталған сөзінен соң өз жайымен жүре берді. Бірақ онысын әлсіздік деп ойлап қалу ғажап емес. Мұндағы кейіпер ойын шығарма композициясының шешімінде көре аламыз. Ұлтсыздану процесінің бел ортасында білегін сыбанып алып кіріскен Маратқа сөз өтпесін көріп, елге кесепаты тимес бұрын қара жер басып жүрген жармағын көкке бірақ әкетеді. Бұл да болса ұяң халқымыздың үнсіз ғана мәселе түйінін шешіп жүретін мінез-құлқын ұяң дыбысы аралас есім – Мұрат арқылы көрсетіп отыр. Ал сол дыбыстың орнын «а» әрпіне ауыстырып, батыстанған замандағы қазақтың кейпін Марат арқылы шебер жеткізе білді.

Жанама кейіпкерлер де ұлттық характердің құнсыздануын көрсетуде үлкен рөл атқарып отыр. Мәселен, тойға келген Мараттың қол астындағы қызметкерлерінің өзара диалогы арқылы автор қазақ ер азаматы атағына лайық емес өсек айту, жағымпаздану, жалынышты болу сынды ұлттық характер категориясына қарама-қайшы келетін жағымсыз қылықтарды сынап кетеді.

Ұлттық тәрбиенің қайнар көзінің бірі – ұлттық мүдде. Ұлттық мүдде дегеніміз – сол ұлттың рухани, әлеуметтік, қоғамдық дамуында шешуші рөл атқаратын оның басты белгілері. Бүгінгі күні қазақ халқының мемлекет құрушы ұлт ретіндегі басты мүдделері – тәуелсіздігіміздің нығаюы, жеріміздің тұтастығы, тіліміздің дамуы, дініміздің сақталуы, салт-дәстүріміздің, діліміздің өркендеуі. Аталмыш категориялардың қай-қайсысы болмасын, шығарма

арқауына айналған. Мәселен, тәуелсіздік... Кеңес одағының қыспағында жүріп, жазуға тиіс диссертациясын жаза алмай, «тәуелсіздік» келгенде төбесі көкке жетіп қуанған Мұраттың қуанышы ұзаққа созылмауында. Тәуелсіздіктің аты ғана болмаса, қасаң жүйе тәртібінен шыға алмай қалған тәуелді ел санасының ұлттық деңгейге көтеріле алмауының зардабы ашық жазылған.

Екінші кезекте жер мәселесі. Шығарма желісінің арқауы болған сарттар жайы автордың тағы бір айтпақ ойын ашып беріп отыр. Қазақ менталитетінде қонақжайлылық деген үлкен рөл атқарады, десек те, сол түсінікті жамылып, өзге ұлтпен достықты сақтау керек деп, Жер-Ананы саясаттың құрбаны етіп жіберудің өзі ұлттық сананың төмендеуінде.

Үшінші кезекте тіл мәселесі. Жазушы тойдағы тамаданың екі тілде той жүрізуін, Мараттың қазақ тілін білмейтін ұлын билікке араластыруын еш астарсыз сынап көрсетеді. Рас, ұлт қамын ойламаған азаматтан ұлт жанашыры шыға қоймас. Оған дәлел Ж. Аймауытовтың төмендегі айтқан ой-тұжырымы болмақ: «Ұлтын шын сүйіп, аянбай қызмет қылған азаматты көп жұрт күшті, өнерлі, білімді жұрт болып, күресте тең түсіп, басқаларға өзін елітіп отыр. Ұлт үшін қызмет қылмай, бас қамын ойлап жүрген азаматтардың елі артта қалып отыр... «...Естеріңізде болсын: қара халықтың мәдениетті болуынан мәдениетті кісінің қазақ болуы қиын. Баласына осы бастан ұлт рухын сіңіріп, қазақ өміріне жақындатып тәрбиелеу керек. Орыс тәрбиесін алған бала ұлт қызметкері бола алмайды». Осы ретте, ұлттық құндылықтардың бастапқы шенінде тұрған тіл мәселесі турасында классиктеріміз бен алаш ардақтыларының айтып кеткен сөзін дәлел ретінде көрсете аламыз. Классик жазушы Мұхтар Әуезов: «Бұл дәуірде өз тілін, әдебиетін білмеген, қадірлемеген адам толық мәнді интеллигент емес деуге де болады, себебі, ол қандайлық мамандық білімі болса, рухани ой-тәрбиесінде сыңар жақ азамат болады. Тегінде, қай мамандық саласында жүрген адам болса да, шын интеллигент дәрежесіне жету үш әдебиетті білу жалпылығы ортақ шарт. Ана тілінен бірнеше жағдайлар себеп болып ажыраған ел «азған» ел атанып, кейіннен аты өшіп, ұрпақтары бұршақша бытырап, қардай еріп, құмға сіңген судай дерексіз жоғалып кеткенін тарихтан кездестіруге болады. Ондай сормандай ел бұрынғы кезде аз болмағандығына тарихта дәлелдер аз емес», – дейді. Алаш ардақтыларының бірі Жүсіпбек Аймауытов: «Ана тілін біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш. Ана тілін білмей тұрып, орысша жақсы сөйлесең, бұл – күйініш» деп, өзінің ұлт тіліне деген құрметін, жанашырлығын білдіреді. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдаланып үйренген, ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдаланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін әр жұрт баласын әуелінде өз тілінде оқытып,

өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыландығын кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі ана тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқытуға тиіспіз» деп ұрпақтың ұлттық тәрбие алуының негізін айтса, Халел Досмұхамедұлы: «Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сіңбей қалмайды. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс тіл болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді; мектеп пен баспада қолданған тіл шатасқан тіл болса, ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды» деп тілдің сақталуы мен дамуындағы мектептің ерекше рөлін атап өтеді.

Зиялылардың сөздерімен келтірілген мысалдар еленіп жүрмегенінің тағы бір көрінісі роман бойына тұнып тұр. Билік толған орыс тілді азаматтар. Азар елдің жасайтын кәсібі осы болар. Құндының құнсыздануын көріп жүрген Мұхтар аға ішкі жан айқайын жазушы шеберлігінің арқасында сәтті алып шықты.

Төртіншіден, дін мәселесі. Суреткер шығармасындағы діни мотив өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық сынды метафизика үстемдік құрған дүниенің өзгеше суретін сомдауда, жоғары ақиқаттарға ұмтылуда байқалады. Осы тұста діннің құлдыраудың аз-ақ алдында тұрғанын көрсету үшін автор көркемдік деталь ретінде арақты алып отыр. Бұл күнде той-томалақ арақ-шарапсыз өтпейтіні рас. Заманамыздағы ұлт дертін Марат тойына келген кісілердің сылқылдата ішімдік ішкен кейіптерінен көре аламыз. Салт-дәстүрдің құнсыздануын сыйлы қонаққа тартатын басты орыс бастықтарына тартып, дастарханды батамен емес, музыкамен ашып, қасиетті домбыраны «харам» деп танытқан шығарманың шиеленісінде беруінің өзінде негізгі ой бар. Себебі, тұтастай ұлттық мүддені құрап тұрған негізгі белгілердің құнсыздануы батыстық өркениетке бет бұра бастаған кезеңнен ұлттық сана шиеленісі басталған еді. Мұндағы негізгі идея Дидахмет Әшімханның «Жынды жел» атты шығармасымен пара-пар.

Белгілі жазушы Бексұлтан Нұржекеев: «Мен қазақпын мың өліп, мың тірілген» дегенімізді әркім әрқалай түсінеді. Ер адам мың рет өледі, ал оны мың тірілтер – әйел адам», – дейді. Ұлттық тәрбие мен ұлттық сананың негізгі тірегі әйел адам екені белгілі. Ендігі кезекте жазушы ер адамды мың тірілтер әйел затын тілге тиек етпек. Мұнда енді автор Балжан арқылы әйел адам санасын шебер беріп отыр. Мәселен, жағдайын әбден жасап алған Мұрат тоқал алып, қырықтан асқан шағында қылық шығарып, Балжанның өмірін әп-сәтте мәнсіз етеді де қояды. Шарифатта жағдай жетсе, тоқал алуға болады дегенді алға тартып, әйел жанына сызат түсіріп жүргендер жетіп артылады. Тоқал алсын, тек ол жесір қалған немесе жағдайы тым мүшкіл әйелді алып, сауап жинаса бір жөн. Қазіргі әйел алудағы мақсат басқаша болып отыр. Дегенмен, шығарма кейіпкері ондай қорлыққа қарамастан балаларының

қамы бар, ер адам алдындағы міндеті бар, төркініне тиер сөз бар, әйтеуір сабырмен отбасын сақтап келеді. Соның бәрін ойлайтын әйелдерде қырық жан бар деудің өзі жеткіліксіз сипаттау сияқты. Рабиға Сыздықтың: «Ең әуелі әйел болыңдар. Қонағың күтулі, асың пісулі болсын. Еріннің жағасы кір болып жүрмесін. Баланы жақсылап тәрбиеле. Төркінің мен қайын жұртыңды табыстырып отыр. Осылардың бәрінен уақыт артылып жатса ғана, ғалым боласың ба, залым боласың ба, өзін біл», – деген сөзібүгінгі қоғамдағы әйел адамдарына дұрыс нұсқау. Рас, осының өзінде тұнып тұрған рухани, ұлттық құндылықтың төркіні жатыр. Батыстың былық салқынына еріп бара жатқан қоғамдағы әйел заты бейнесі адам шошырлық халге түсіп бара жатқанын мойындамауға қауқар жоқ. Романда әйел адам бойындағы ұлттық характер, менталитеттің сақталуы шығарманың тағы ұтымды тұсы болып отыр.

Шығарманың алғы сөзінде Иман Қазақбай атты жазушының есімі аталуында да автор айтпағы бар. Иман бар адамның ғана ұлттық мүдде турасында келелі ой ойлап, кеселді жайттарды алдын алғысы келер көсемдігі болмақ. Қазақбай әлдебір журналдың бас редакторы қызметін атқарып, ел үшін, ұлт үшін жанын салады, кейін сонысы үшін қоғамға сүйкімсіз боп шеттеп қалады. Елден Иман кетіп, ылғи имансыздар қалса, қазақтың құрдым алдында қалуы әбден мүмкін екендігін айтқысы келіп отыр. Бірақ, Иманның өзі кетсе де, көзі кетпейді, ол Мұратты тәрбиелеп кеткен еді. Мұрат имансыз Маратқа қарсы күреседі. Кейде әлсіздік танытып, жеңіледі, кейде жеңеді, кейде тіпті «ұ» әріптік қазақы ұлы қасиеті «а» әріптік бөтен пиғылға ауысып, Мұрат Маратпен тұтасып кетеді, қайтадан екеуінің арасы жарылып, иманды жолға қайта түседі...

Алдында Иман Қазақбайдың шаң басып, жатып қалған күнделік дәптері сипатында баяндалған шығарма соңында М. Мағауин өзінен сөз қосып, «Қайыр, есен-сау тұрыңыз. Иманыңыздан айырылмасаңыз, барлық Мұрат орнына келері күмәнсіз» деп аяқтайды. Шығарма идеясы осы бір сөйлем төңірегінде табылып отыр. Мақаланың өн бойында айтпақ ұлттық мұратымыз бен мүддеміз іштегі имани гүлдің жемісі болмақ. Одан басқа дүниемен ұлтты сақтап қалам деудің өзі имансыздықтың белгісі болмақ.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түйіндей айтқанда, шығарма еш бүкпесіз жазылғандықтан, оның негізгі идеясы мен автордық айтпақ ойын аңғару қиын емес. Ол – ұлт мәселесі. Дегенмен, бүкпесіз дүниені арзан деп қабылдап, адасудың қажеті жоқ. Себебі, сөз басында айтып кеткеніміздей, оқырманның қабылдауына байланысты түрлі психологиялық та, қоғамдық та мәселелерді шебер байланыстыра білген автордың шеберлігін мойындауға міндеттіміз.

Бүгінгі қазақ прозасының белді өкілі Мұхтар Мағауиннің қаламынан туған бұл шығармасынан қазақтың ділі, ұлттық мінезі мен қазақы болмысы

аңқып тұратын ерекшеліктерді байқаймыз. Шығарма өмірден алынған бүкпесіз шындықтың көрінісі ретінде бізге жетіп отыр. Автордың жасаған образдары, характерлері қазақ әдебиетінде айрықша орны бар типтік бейне ретінде аталып қана қоймай, олардың мінез-құлқын сынау арқылы қоғамдың шындық пен ұлттық характер деңгейін ашып берді. Шығарма идеясына сайып келетін аталмыш дүниелер өткен мен бүгінді, бүгін мен ертенді байланыстырып тұратын көпір іспетті. Сондықтан, Мұхтар Мағауиннің туындылары риясыз таза шындық, өзі өмір сүрген замандағы қазақ өмірінің айнасы ретінде қазақ тарихында мәңгі сақталады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Шадже, А. Ю.** Национальные ценности и человек. – Макоп : Изд. Адыгейского государственного ун-та, 1966. – 64 б.

2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбай. – Үшінші басылуы. – Семей-Новосибирск : Талер-Пресс, 2006. – 398 б. – ISBN 9965-776-24-5.

3 **Жанұзакова, Қ.** Әдебиеттануға кіріспе. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы : Мерей, 2015. – 276 б. – ISBN 978-601-224-511-0.

4 **Мағауин, М.** Жармак // [Электронды ресурс]. – URL: <http://www.azattyq.org> (13 қазан, 2010 ж.).

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

К. Т. Жанұзакова¹, Т. С. Серикова²

Традиционные национальные ценности (национальный код) в романе М. Мағауина «Жармак» («Непопырь»)

^{1,2}Факультет казахской филологии и мировых языков, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 30.01.18.

K. T. Zhanuzakova¹, T. S. Serikova²

Traditional national values (National code) in the novel by M. Magauin «Zharmak» («Bat»)

^{1,2}Faculty of Kazakh Philology and World Languages, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty., 050000, Republic of Kazakhstan. Material received on 30.01.18.

В статье рассматривается вопрос, который в период глобализации стал актуальной проблемой всего нашего народа – вопрос национальных ценностей. Также данная статья будет рассматривать отражение национальных ценностей в современной казахской литературе, соответственно в романе Мухтара Магауина – «Жармак». Художественные, тематические особенности произведения рассматриваются в тесной связи с традиционными национальными ценностями, национальной идеей, затрагиваемой в романе. Анализируется образ главного героя, который страдает раздвоением личности. Раздвоение личности – один из приемов в художественной литературе. Это отличный способ ввести читателя в заблуждение, создать, казалось бы, необъяснимые парадоксы и шокировать неожиданным финалом. С другой стороны, это возможность противопоставить героя самому же себе, создать вполне наглядный внутренний конфликт. Раздвоение личности главного героя в романе имеет социальные корни. Писатель при помощи этого приема изображает актуальные нравственные, национальные вопросы и конфликты общества.

The article deals with the issue, which in the period globalization became an actual problem of our entire nation – the issue of national values. Also, this article will consider the reflection of national values in contemporary Kazakh literature, respectively, in the novel by Mukhtar Magauin «Zharmak». Artistic, thematic features of the works considered in close connection with the traditional national values, national idea are discussed in the novel. Analyses the image of the main character, who suffers from multiple personality disorder. Split personality is one of the techniques in fiction. This is a great way to introduce the reader to create a seemingly inexplicable paradoxes and shock surprise ending. On the other hand, it is an opportunity to contrast the hero with himself, create quite a vivid internal conflict. Split personality of the main character in the novel has social roots. The writer using this technique depicts the actual moral, national issues and conflicts in society.

ГРНТИ 81'255

Н. Женис¹, Ж. К. Киынова²

¹докторант PhD, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050004, Республика Казахстан;

²д.ф.н., профессор, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050004, Республика Казахстан

e-mail: ²zhanarkiynova@gmail.com

ФЕНОМЕН ТВОРЧЕСКОЙ ТРАНСКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Статья посвящена интересной и нетеряющей своей актуальности проблематике: феномену билингвальной, а в контексте исследований новейшего времени, транскультурной личности современных казахстанских писателей. Основная идея статьи заключается в постановке проблемы особых свойств художественного текста, обусловленных креативным транслингвальным сознанием писателя. Авторы ставят и решают новую и оригинальную задачу изучения и описания феномена транскультуры как новой эпистемы и транскультурной личности как новой индивидуальности. Особое внимание уделяется описанию переводческой деятельности известного казахстанского писателя Г. Бельгера, который обладал удивительной способностью проникать в разные культуры, исключая при этом все пространственно-временные измерения. На основе примеров перевода русской и немецкой поэзии на казахский язык прослеживаются случаи адекватного воссоздания метафорических и символических образов за счет использования различных переводческих трансформаций.

Ключевые слова: транскультурная личность, транскультурное видение мира, современные казахстанские писатели, билингвальное творческое сознание.

ВВЕДЕНИЕ

В современных условиях интенсивных межкультурных взаимодействий представители различных культур обладают транскультурным видением

мира, когда индивидуум одновременно существует в разных культурах, в роли нескольких идентичностей, в результате которого возникает новое качество транскультурной личности.

Изучение феномена транскультурной личности обусловлено процессами современного мира, трансформирующегося в общество глобальных коммуникаций и информационного производства. О неизбежной конструктивности межэтнического взаимообогащения языков и культур пишет У. М. Бахтикерева. «Существование билингвального творческого сознания на протяжении многих веков является свидетельством того, что мир шел к глобализации шаг за шагом, от века к веку, структурируясь в разные географические языковые образования – от одной культурно-цивилизационной парадигмы к другой. Художественно воплощенный билингвизм, по-нашему мнению, наилучшим образом может быть использован для исследования идей культурной глобализации на основе сочетания всеобщего, национального и индивидуального опытов» [1, 248].

Обзор научной литературы по изучению творческого дискурса билингвальных писателей позволяет обозначить исследовательские задачи: историко-лингвокультурологическое обоснование художественного билингвизма (У. М. Бахтикерева); контаминированная языковая картина мира писателя-билингва и формирование особой языковой субкультуры (А. Б. Туманова); билингвальная природа творчества О. Сулейменова (И. Т. Какильбаева); специфика художественного творчества А. Жаксылыкова (Ж. Т. Ермекова, О. Валикова, Л. В. Фот) и др.

На наш взгляд, транскультурность как тенденция современного мира, в котором нет четко очерченных границ, наиболее ярко проявляется в художественном воплощении жизни.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Современные исследовательские тенденции смещаются от билингвизма к транслингвизму, что предполагает проницаемость языков и успешное общение на двух и более языках, в результате чего происходит взаимовлияние разных социокультурных систем, в том числе и в творчестве писателей-билингвов. «Одним из самых ярких и одновременно чрезвычайно сложных проявлений таких вариантов русского языка в современных условиях служит художественный дискурс писателей-билингвов, пишущих на русском языке, в нашем случае, – русскоязычных писателей Казахстана. В их творчестве проявилось с наибольшей глубиной взаимопроникновение двух культур и, главное, двух языковых картин мира – казахской и русской. Это привело к формированию в пределах уже сложившейся субкультуры особого лингвокультурного феномена, в котором взаимоотношение между

используемым языковым кодом и историко-культурной памятью этноса (в том числе и отдельной языковой личности) носит в высшей степени сложный и неоднозначный характер [2, 356].

Творческое мироощущение современных писателей Казахстана, использующих разные языковые и культурные коды, трактуется как транспозитивность, т.е. нахождение как внутри собственной культуры, так и за ее пределами, либо как транскультурность, т.е. принадлежность ко многим культурам. Так, в последние годы объектом научных изысканий стало творчество А. Жаксылыкова, чьи произведения признаны творческой квинтэссенцией постмодернистского мышления. «Одним из наиболее интересных *транспозитивных* писателей Казахстана является Аслан Жаксылыков. Художественный цикл «Сны окаянных», самое масштабное произведение автора, определен критиками и исследователями как «прорыв в будущее», и эта характеристика закономерна. В создании своего художественного мира Жаксылыков «отходит» от соцреалистической парадигмы в силу ее жесткой ограниченности. Подход к личности как носителю социальной функции, отсутствие метафизического горизонта, художественный «нормативизм», диктат идеологических ориентиров отвергаются автором как неприемлемые творческие координаты» [3, 3].

Транскультурное мироощущение А. Жаксылыкова ярко проявляется в его художественном творчестве, в котором переплетаются философско-религиозные мотивы и фольклорные образы тюрко-славянской мифологии и литературы, историко-культурная информация, запечатленная в традициях, нравах, образе жизни и языках русского и казахского народов. Так, сравнительное изучение эстетики и генезиса произведений казахской литературы позволяет обозначить параллели, определить схожесть сюжета в других религиях и культурах: «Значительный интерес с точки зрения религиозно-мифологической содержательности представляет дастан «Кубас» («Череп»). Сюжетная основа произведения корнями восходит к христианским апокрифам. Вместе с тем нельзя отметить, что сюжет беседы мудреца с черепом имеется и в даосских текстах, буддийских джатаках. В мусульманском апокрифе «Кубас» («Череп»), также повествовательно организованном в виде диалога, развивается иная философия жизни, вытекающая из исламской религиозно-философской парадигматики – концепции спасения через смирение, покаяние и очищение» [4, 217–218].

Транскультурное мировидение современных казахстанских писателей образов наиболее ярко прослеживается в художественно-поэтических образах и ассоциациях. Изучение парадигмы образов в русскоязычной прозе А. Жаксылыкова позволило исследователям сделать вывод о том, что наиболее продуктивной в творчестве писателя является глагольная модель

фитообразов: «Видение окружающего мира художником-казахом отличается включением в его контекст новых смыслов, элементов, характерных для родной языковой картины мира: *попынь, перекаати-поле, пшеница, кочевье, кобыз*. ...Сформированный метафорой когнитивно-чувственно-наглядный образ с номнантой «растение» (фитоморф) фиксирует восприятие мира А. Жаксылыковым, отражает в сознании и эксплицирует в виде необыкновенных малых парадигм словесных образов» [5, 97].

Пожалуй, самой яркой транскультурной личностью следует признать известного казахстанского писателя Г. Бельгера, который обладал удивительной способностью проникать в разные культуры, исключая при этом все пространственно-временные измерения. Национально-культурная идентичность писателя определялась тремя культурами и тремя языками, о чем он проникновенно писал: *«Речь немецкая, речь казахская, речь русская – как мелодии трех струн. Три струны моей души. Я не могу делить их: первая, вторая, третья. Они переплелись звуками, как деревья в лесу, корнями и ветвями. Они для меня все первые, все главные. Одна без другой не существует. Они триедины. Три круга моей жизни»* [6, 2].

Г. Бельгер, характеризуя казахский склад речи, пишет, что даже в обыденной речи обходиться голой констатацией, говорить в лоб, напрямик, довольствоваться «серой ремаркой» (М. Ауэзов) считалось для казаха косноязычием. Казах искони говорит образно, красочно, экспрессивно, ритмизованно, зачастую в рифму. Г. Бельгер приводит приеры, наиболее зримо характеризующие стиль казахской речи. В отрывке из драмы Г. Мусрепова Г. Бельгер обращает внимание на синтаксис, инверсионные фигуры и причудливый склад речи подлинного степняка.

*Бір қарамас,
Бір қараса,
Қыз да көзін ала алмас
Отпен ойнап,
Күйсе өкінбес
Іші күлсе – көзі жылап
Қуанышын бір білдірмес
Қыздар – ай!...*

Транскультурное видение мира проецируется и на творческое осмысление переводной литературы, а также процесс переводческой деятельности. Так, Г. Бельгер уделял особое внимание вопросам перевода художественной литературы, особенно передаче на казахский язык богатства пушкинского стиха. Он критически оценивал существующие переводы: «В переводе на казахский язык Пушкин должен звучать естественно, как на родном языке:

– нужно отказываться от перевода-пересказа, от вольного и произвольного изложения голого содержания, от излишней адаптации к национальным образцам, чем увлекались переводчики прежних времен (Абай, Шакарим, а также поэты алаш-ордынского толка);

– необходимо стараться, насколько это возможно, довести до казахского читателя форму, образность, поэтический речестрой, словесные узоры, ритм, мелодику оригинала, а не загонять, втискивать содержание в традиционную национальную колодку;

– вникнуть глубже в форму и содержание переводимого текста, понять, осмыслить его суть, а не увлекаться набором трескучих словес, наслаивая велеречивые шешенские (ораторские) досужие фразы» [7, 33–34].

Действительно, в казахстанской переводной литературе наибольшее число переводов составляют произведения А. С. Пушкина, которые переводились на протяжении почти целого столетия (XXв.), однако творчество великих поэтов каждая эпоха должна переосмысливать по-своему. В контексте транскультурности как процесса формирования и развития активного сознания продуктивной представляется идея переводимости художественных произведений в разные исторические эпохи, что предполагает нахождение сходимости языка оригинала, прочитанного в XXI веке.

ВЫВОДЫ

Феномен творческой транскультурной личности современных казахстанских писателей в том, что художественное восприятие мира выходит за рамки «собственной» родной культуры, а проходит сквозь культуры, не разграничивая их на «свое» и «чужое». Поэтому транскультурность – это не принадлежность к определенной культуре, а взаимопонимание и взаимное признание культур, и при этом идея исключительности каждой культуры остается неоспоримой.

Как правило, творчество писателей-билингвов (О. Сулейменов, Ауэзхан Кодар, Г. Бельгер, А. Жаксылыков, Б. Каирбеков и др.) основано на создании образа первичной культуры на языке приобретенной культуры и «чужого» художественного образа на языке своей культуры.

На наш взгляд, современный мир выходит за рамки межкультурного взаимодействия, продвигаясь по пути общения за пределами культур, где нет барьеров и границ. При этом формируется особое видение мира, которое связывает в узлы различные культурные потоки в надкультурном пространстве.

Таким образом, транскультурность как определяющая черта современной культурной ситуации, является не только инструментом рефлексии к осмыслению современного мира, но формой существования в нем.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Бахтикерева, У. М.** Творческая билингвальная личность (особенности русского текста автора тюркского происхождения) [Текст]: научное издание / У. М. Бахтикерева. – Астана : Изд-во «ЦБО и МИ», 2009. – 259 с. – ISBN 9965-513-82-1

2 **Туманова, А. Б.** Особая языковая субкультура как результат контаминации языков и культур в полиэтническом пространстве Казахстана // От билингвизма к транслингвизму : про и контра : Материалы III Международной научно-практической конференции под эгидой МАПРЯЛ. – М., 1–2 декабря 2017. – С. 350–358.

3 **Валикова, О. А.** Роман-трилогия А. Ж. Жаксылыкова «Сны окаянных» в контексте русской литературы. – Алматы, 2015 [Текст] : дисс. докт. PhD. – Алматы. – 157 с.

4 **Жаксылыков, А. Ж.** Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика. Генезис [Текст] : научное издание / А. Ж. Жаксылыков. – Алматы : Казак университеті, 2012. – 361 с. – ISBN 978-601-247-505-0

5 **Ермекова, Ж. Т.** Когнитивные метафоры растительного мира в языковом сознании транскультурной личности // Известия ВГПУ. Филологические науки [Текст] : научное издание / Ж. Т. Ермекова – 2015. – № 2 (97). – С. 94–98.

6 **Бельгер, Г.** Мотивы трех струн [Текст] / Г. Бельгер. – Алматы : Жазушы, 1986. – 112 с.

7 **Бельгер, Г.** Этюды о переводах Ильяса Жансугурова [Текст] / Г. Бельгер. – Алматы : Ғалым, 2001. – С. 33–34.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Н. Жеңіс¹, Ж. К. Қиынова²

Заманауи қазақстандық жазушылардың шығармашылық трансмәдени феномені

^{1,2}Филология және әлем тілдері факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050006, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

N. Zhenis¹, Zh. K. Kiynova²

Phenomenon of the creative transcultural person of modern Kazakhstan writers

^{1,2}Faculty of Philology and World Languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050006, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Мақала қызықты және өзінің өзектілігін жоғалтпайтын заманауи қазақстандық жазушылардың билингвалды, ал жаңа заман зерттеулер контекстіндегі трансмәдени тұлғаның феномені мәселесіне арналған. Мақаланың негізгі идеясы жазушының креативті транслингвалды санасымен шартталған көркем мәтіннің ерекше қасиеттері мәселесін қарастыру болып табылады. Авторлар трансмәдениетті жаңа эпистема және трансмәдени тұлғаны жаңа даралық ретінде феноменін зерттеу мен сипаттауының жаңа және соның міндетін қойып, шешеді. Кеңістік және уақыттық өлшемдерден тыс әртүрлі мәдениеттерге сіңу гажап қабілетіне ие болған атақты қазақстандық жазушы Г. Бельгердің аудармашылық шығармашылығына ерекше назар аударылады. Орыс және неміс поэзиясын қазақ тіліне аудару мысалдар негізінде әртүрлі аудармашылық трансформацияларды қолдану арқылы метафорлық және символикалық бейнелерді адекватты беру жағдайлары қарастырылады.

The article is devoted to the actual problem of the phenomenon of a bilingual, and in the context of modern times research, a transcultural personality of contemporary Kazakh writers. The main idea of the article is to raise the problems of special properties of the artistic text, conditioned by the creative translational consciousness of the writer. The authors set and solve a new and original task of studying and describing the phenomenon of transculture as a new episteme and a transcultural personality as a new individuality. Particular attention is paid to the descriptive activity of the famous Kazakh writer G. Belger, who has an amazing ability to penetrate different cultures, excluding all space-time measurements. Based on the examples of Russian and German poetry translations into the Kazakh language.

Ж. Д. Жуkenова

доктор PhD, доцент, Художественный факультет, Казахский Национальный университет искусств, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: jazira_zhukenova@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СВОЙСТВА ТЕКЕМЕТ

В целом наука о традиционном народном искусстве остается пока еще мало исследованной областью знания в искусствоведении. Теоретическое осмысление проблем области народного искусства предпринято, с целью определить его художественную природу, духовную ценность и соответственно место в культуре. Поэтому в настоящей статье автор рассматривает возможности соединения художественного, культурного и исторического аспектов изучения народного искусства казахов. Ведь, как известно, традиционное народное искусство – это огромный мир духовного опыта народа, художественных идей, постоянно питающих профессионально-художественную культуру. Основное внимание в представленной статье уделено анализу художественных свойств традиционного текстильного изделия, приведены исторические сведения, выполнен сравнительный анализ технологических, региональных особенностей традиционного казахского войлочного изделия – текемет, обнаруженных в ходе полевых исследований. Рассматривается вопрос этимологии слова и семантики орнаментальных образов.

Ключевые слова: войлок, технология, традиция, семантика, образ.

ВВЕДЕНИЕ*1 Исторические сведения*

Искусство валяния войлока имеет тысячелетнюю историю. Основные сохранившиеся традиции, согласно которым и сегодня изготавливают войлочные изделия являются: иранская, пазырыкская и протомонгольская или сюнская традиции.

«Иранская традиция» изготовления войлока состоит в технологии вваливания узора в основу, т.е. орнамент выкладывается шерстью на циновке, затем циновка скручивается, и приступают непосредственно к валянию кошмы. Данный способ лег в основу традиционного изготовления войлока многих тюркских народов: казахи, туркмены, башкиры и др. По

этому принципу, к примеру, у казахов изготавливают войлочное изделие «текемет».

«Пазырыкская традиция» отличается тончайшей ювелирной аппликацией, примером служит знаменитый 30 кв.м. войлок, найденный в одном из Пазырыкских курганов. Аппликация войлока по войлоку используется и в современной традиции, аналогом данной технологии у казахов является войлочное покрытие «сырмақ».

«Протомонгольская» или «Сюнская традиция» – это войлоки чаще монохромные, сплошь украшены мелкой стежкой сухожильными нитями. Носителями данной традиции в основном являются буряты, монголы.

2 Технологические особенности войлочного ковра «текемет»

При рассмотрении этимологии слова «текемет» – явно прослеживается первый слог «теке», означающий в казахском языке – «козел со спиралевидными рогами». Второе значение данного слога – «спиральный круг». Очевидно, что орнаментация данного изделия повлияло на название изделия, в котором спиральные завитки можно разложить на все возможные формы орнаментов и их комбинации: спираль; ромб, спиральный ромб, ромб с роговыми валютами, ромб в круге, круг в ромбе и т.д. В то же время графическая реализация тюркского слова «мет» – означает «застежка». Данная символическая интерпретация, вероятнее всего, связана с технологическим процессом изготовления кошмы, в котором как бы происходит «сцепление» между самой основой и наложенным на нее орнаментом. По словам народных мастериц, изначально слово «текемет» означал орнамент – «текемет-өрнек», впоследствии, данное слово упростилось и послужило общему названию войлочному постилочному ковру с вваленным расплывчатым узором. Следует отметить, региональные особенности использования слова «текемет», данный термин употребителен среди казахских мастериц, проживающих на территории Казахстана, в остальных регионах народные мастерицы (алтайские казахи, казахи Монголии, киргизы) используют термин «алакиіз».

Региональные особенности также можно проследить в разновидностях текемета: в Восточном Казахстане – *оюлы текемет*, означает «нарезной текемет», на Западе Казахстана – *оре текемет*, означает большой текемет не только по размерам, но и по весу.

Технология изготовления традиционного способа текемета хорошо описаны известными учеными Э. Масановым и М. Муқановым, поэтому нет необходимости переписывать их труды.

В данном контексте отметим лишь некоторые характерные особенности и художественные свойства текемета:

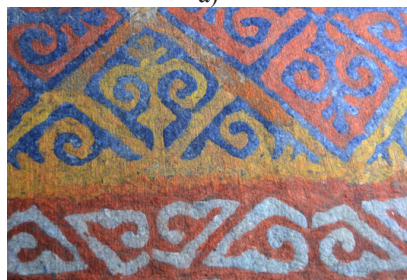
ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Первый способ изготовления войлочного изделия состоит в *приготовлении полускатных цветных полотен «талдырма»*, из которых вырезают узоры и вкатывают их в слой шерсти, основу текемета. Такой способ нарезных орнаментов характерен в большей части территории Казахстана. *Особенностью данных текеметов является орнамент, органично вплетаясь в основу, он теряет жесткость и строгую правильность очертаний, но в тоже время контуры его более четкие.* Как правило, текемет в большинстве случаев были двухцветными, серая или коричневая основа и молочно-белый контур орнамента, но встречались и трехцветные варианты, при этом основа всегда оставалась однотонной, а сам орнамент мог выполняться из шерсти двух разных цветов. Благодаря окраске шерсти растительными красителями колорит текемета отличает мягкость и глубина.

В зависимости от художественного вкуса, фантазии и возможностей мастерицы можно было встретить и многоцветные варианты изготовления текемета (рис. 1 а,б).

а)

б)

Рисунок 1 – а) Текемет (шерсть, валяние) 1951 г. 136x215.

Артыкбаева А. Карагандинская обл. (из личного архива автора)

б) Фрагмент текемета (шерсть, валяние) Восточно-Казахстанская область Народный мастер (полевые исследования)

В этом случае «живописная» сторона текемета превалирует над технологическим способом изготовления. Даже просто рассматривая красочное войлочное изделие народных мастериц прошлого века, предаешься эстетическому наслаждению. И для себя отмечаешь, как в художественной трактовке удачно соединяются активные декоративные формы орнамента, интересное распределение цветовых нюансов создают впечатление плавных переходов от одного цвета в другой, приемы построения композиции основаны на равновесии и пропорциональном соотношении различных систем орнамента (рис. 1 б). Все это говорит о мастерстве, тонком и прекрасном чувстве восприятия окружающего мира мастерицы, о врожденном чувстве художественного вкуса.

В орнаментальной традиции войлочных покрытий принято считать присутствие рогообразных завитков, но вопрос семантики сложный, в силу своей предположительности. В табл.1 приведены орнаментальные сюжеты текемета, в которых можно также рассмотреть: птичьи мотивы, антропоморфные, мотивы дерева.

Таблица 1

№	текемет	стилизованные образы	семантическое значение
1			«құс қанаты» - мотив стилизованных крыльев птиц означал символ счастья, свободы
2			«ағаш» - мотивы стилизации дерева, структура Вселенной – символ роста, благополучия

3			<p><i>серьга в виде антропоморфного персонажа 2-1 вв. до н.э. Западный Казахстан; антропоморфный образ ассоциировался с Землей – Великой Матерью, прародительницей всего живого</i></p>
---	---	---	---

В ниже приведенном текемете под *рис. 2*, хочется отметить некоторую особенность, выполнен он также посредством полускатных полотен «талдырма» из которых вырезают узоры и вкатывают в основу. В этом текемете интересен эффект «припорошенного снега», получился он от того, что шерсть, предназначенная для изготовления войлочного покрытия, была сострижена в летний период, когда шерсть становится жесткой. При валянии войлока в технологическом процессе происходит сцепление волокон, но при этом грубые волоски шерсти «қылышқытар» выступают всегда наружу, создавая мягкие силуэты и дымку в общей композиции изделия. Тем не менее, войлок из летней шерсти у народных мастериц считается менее ценным. Рассматривая данный текемет, следует отметить его художественные свойства, при общей скромности орнаментального решения является удивительная слаженность в соотношениях узора с фоном, цветовых взаимоотношениях. Несмотря на кажущуюся простоту орнамента, создается впечатление сложного многообразного узора, а художественно-технологический прием придает орнаменту своеобразный декоративный акцент.

Рисунок 2 – Фрагмент текемет (шерсть, валяние) Южно-Казахстанская область г. Кызылорда (полевые исследования)

Второй способ изготовления текемета состоит из раскладки полос шерсти- длинных жгутов, преимущественно осенней стрижки, в виде узоров на полуготовый войлок «талдырма» (также распространенный термин на юге и восточном Казахстане «бастырма») и вваливание или накатки их в процессе уплотнения войлочного ковра (рис. 2). Весьма интересно отметить локальную технологическую особенность изготовления алакииз (текемета), так, к примеру, в Монголии использует своеобразный деревянный вал, на который наматывается смоченный слой шерсти и затем раскатывается на ровной утрамбованной площадке.

Характерной особенностью представленного текемета является расплывчатый орнамент, свободное распределение цветовых акцентов внутри орнамента придает иной колорит, иную эмоциональную окраску. Силуэты фигур становятся проще в контуре, ослабевает его графическая четкость, в итоге узор выглядит живописнее. В этом текемете явно чувствуется импровизационное начало и авторская индивидуальность, предельно простые тягучие линии, извиваясь, проявляются в орнаментальных очертаниях.

Уместно сравнение построения орнаментальных мотивов, вызывающие ассоциации с ритмом народных песен-импровизаций, многострочных по своей форме, с вольной рифмой и свободной ритмической организацией. Свойство материала в этом тоже имеет не последнюю роль. Мягкий, натуральный, легкий и практичный войлок уже на начальном этапе его применения дает простор для творчества.

Мягкая цветовая гамма, приближенная к естественным оттенкам, еще больше усиливает эффект «живости» войлока.

Рисунок 3 – Фрагмент текемет (шерсть, валяние) г. Кокшетау, областной музей

Третий способ изготовления текемета отличается не только технологическим процессом, но и региональной особенностью названия самого текемета. Данный способ состоит в приготовлении однотонной войлочной основы и нашивки на них, способом аппликации, узоров из

различного материала: сукна, бархата, хлопчатобумажной ткани. Называлось такое войлочное изделие «оюлы текемет» – «нарезной текемет», данный термин характерен для Восточного Казахстана. В Центральной же части Казахстана такое войлочное изделие с нашивкой в виде аппликации называется – «тұс киіз» (рис. 4).

Рисунок 4 – Тұс киіз (аппликация)
1960 г. 141x168, Жумабаева Рахия

Центральный Казахстан, Карагандинская обл., с. Мыржык

Несмотря на кажущуюся простоту в технологическом процессе, выполнение данного текемета (тұс киіз) требует от мастерицы сноровки и мастерства.

Представленный текемет отличается особой декоративностью, орнаментальная композиция контрастно выделяется на светлом фоне, воспринимается четко и активно. Если в предыдущих текеметах (рис. 1–3) весь орнамент был объединен общим колоритом, то здесь мы видим четкое разграничение центрального поля и бордюра. В бордюрной полосе композиция представлена на темном фоне, красный узор местами строится на мягком объединяющем розовом цвете близкого по тону, благодаря чему композиции в каждом фрагменте войлочного изделия всякий раз звучат по-новому.

Графичность изделия придает также окантовка или отделка орнамента, здесь можно наблюдать «полную свободу» в его оформлении. Решая узор, мастерица использует разное звучание цвета: контрастный контур в ведущих фигурах и смягченного, тонального в сопровождающих мотивах.

ВЫВОДЫ

В данном материале, представлены эксклюзивные текеметы, обнаруженные в ходе полевых исследований. Отметим некоторые особенности, которые могут их отличать от традиционного решения

выполнения войлочного покрытия – этонестандартное по цветовому решению композиции, свободное распределение орнаментальных элементов, а также эффекты, получаемые от технологического процесса.

В целом, текеметы казахов, по технике орнаментации вваливанием и излюбленному композиционному построению – ромбовидному с крестовинами, практически идентичны по всем регионам Казахстана. Отличается только устоявшееся цветовое оформление, которое чаще всего сводится, к сочетанию красного или коричневого узора с белым фоном и незначительным вкраплением черного цвета в обрамлении текемета. А также имеются некоторые различия в приемах декорирования текеметов, к примеру, мастерицы могли украсить текемет цветной бахромой из крашенного конского волоса.

Несмотря на различные декоративные качества и технологические приемы, войлочные изделия гармонично сочетаются в убранстве жилища и создают в нем яркую предметно-материальную среду.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Климов, К. М.** Ансамбль как образная система в удмуртском народном искусстве XIX–XX вв. Монография. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 1999. – 320 с. – ISBN 5-7029-0348-X.
- 2 **Кошаев, В. Б.** Декоративно-прикладное искусство: Понятия. Этапы развития : учеб. пособие – М. : «Владос» 2010. – 272 с. – ISBN 978-5-691-01531-1
- 3 **Маргулан, А. Х.** Казахское народное прикладное искусство – Алматы : Өнер. 1986.
- 4 **Муканов, М. С.** Казахская юрта. – Алма-Ата, 1981. – 160 с.
- 5 **Самашев, З., Джумабекова, Г., Базарбаева, Г., Онгар, А.** Древнее золото Казахстана. – Алматы : Өнер. 2007. – 160 с.
- 6 **Самашев, З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев.** Сокровища Устюрта и Манкустау. – Алматы, 2007.
- 7 **Самашев, З.** Казахское искусство: в 5-ти том. Древнее искусство. – Алматы : Елнұр, 2013.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Ж. Д. Жүкенова

Текеметтің көркемдік қасиеттері

Көркем өнер факультеті, Қазақ ұлттық өнер университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

Zh. Zhukenova

Artistic features of tekemet

Faculty of Art, Kazakh National University of Arts,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Тұтастай алғанда, дәстүрлі халық шығармашылығының ғылымы өнер тарихында зерттелетін шағын сала болып қала береді. Халық өнерінің проблемаларын теориялық тұрғыдан түсіну оның көркемдік сипатын, рухани құндылығын және мәдениет орнына сәйкес болуын анықтау мақсатында жүргізіледі. Сондықтан, осы мақалада автор қазақтың халық шығармашылығын зерттеудің көркем, мәдени және тарихи аспектілерін біріктіру мүмкіндігін қарастырады. Өйткені, дәстүрлі халық шығармашылығы халықтың рухани тәжірибесі, кәсіби және көркем мәдениетті үздіксіз тамақтандыратын көркем идеяларының үлкен әлемі болып табылады. Ұсынылған мақалада дәстүрлі тоқыма бұйымдарының көркемдік қасиеттеріне талдау жасалды, тарихи ақпарат берілді, далалық зерттеулер кезінде табылған дәстүрлі қазақ киіз бұйымдарының технологиялық және аймақтық ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Сөздің этимологиясы және сәндік суреттердің семантикасы туралы мәселе қарастырылады.

In general, the science of traditional folk art remains a little explored area of knowledge in art history. Theoretical comprehension of the problems of the field of folk art is undertaken, with the aim of determining its artistic nature, spiritual value and accordingly place in culture. Therefore, in this article, the author considers the possibilities of combining the artistic, cultural and historical aspects of studying Kazakh folk art. After all, as is known, traditional folk art is a huge world of people's spiritual experience, artistic ideas that constantly feed professional and artistic culture. The main attention in the presented article is given to the analysis of the artistic properties of a traditional textile product, historical information is given, a comparative analysis of technological and regional features of the traditional Kazakh felt product – tekemet, found during field research is performed. The question of the etymology of the word and the semantics of ornamental images is considered.

FTAMP 17.82.30

**М. Е. Какимова¹, А. Ж. Қадыров²,
Г. К. Синбаева³, Ж. Т. Қадыров⁴**

¹Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, 150000, Қазақстан Республикасы;
²Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, 150000, Қазақстан Республикасы;
³Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, 150000, Қазақстан Республикасы;
⁴Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, 150000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени сипаты айқындалады. Мақал-мәтелдердің қазақ және ағылшын тілдерінде зерттелуіне қатысты отандық және әлемдік тіл мамандары арасында пікірталас туғызған, олардың қай салаға қатыстылығы жөнінде айтылған тұжырымдар беріледі. Эдуард Бернетт Тейлор, А. Редклифф Браун, Л. Уайттың мәдениетке берген анықтамаларына шолу беріледі. Эдуард Бернетт Тейлор мәдениетке адамның ақыл-ойы мен еңбегінің жемісі, яғни материалдық және рухани құндылықтар ретінде қарайды. Е. М. Верещагин мен В. Т. Костомаровтың зерттеу еңбектерінде тіл мен мәдениет ұғымдарының байланыстылығы жаңаша қырынан көрсетіледі. Қазақ және ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің зерттелуі қарастырылады.

Қонақжайлылыққа байланысты ұлттық болмысты білдіретін құт, тон, бата, қымыз, жол сияқты символ сөздер айқындалып көрсетіледі. Қазақ дәстүріндегі ағайын-туыс атаулары арқылы берілген мақал-мәтелдердің мәніне назар аударылады.

Кілтті сөздер: паремиология, лингвомәдениеттану, тіл, мәдениет, ұлт, мақал-мәтелдер, фразеология, тілдік бейне, ұлттық болмыс, символ сөздер.

КІРІСПЕ

Лингвомәдени термині туралы сөз қозғайтын болсақ, алдымен тіл және мәдениет жайлы айтып тоқталғанымыз жөн. Адамдардың, ұлт пен

ұлттың, мемлекет пен мемлекеттің арасындағы қарым-қатынас құралы, қаруы саналатын тілдің күнделікті өмірімізде алатын орны ерекше екені белгілі. Оған былайша анықтама беріледі: «Адамдардың ойлау қабілетін іске асырып, оны дамытатын, ерік-жігерін, сезімін білдіретін, мәдени-тарихи дәстүрлерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші құрал» [1, 227]. Бұл анықтамадан тілдің қоғамда атқаратын қызметін ғана байқауға болады. Тіл – адамзат баласының қоғамдық-әлеуметтік дамуының, ұлт болып қалыптасуының басты көрсеткіші. Бұл орайда, академик М. Қозыбаев былайша ой түйіндейді: «Ұлт деген ұлағаты бойында, қандас, бауырмал, өзектес жандардың шаруашылық тауқыметі ойында, болашағы отбасы мен Отанының жолында, өз тағдыры өз қолында, тілі бір, ділі бір жандардың қауымдастығы болса керек. Оларды ортақтастыратын тілі, тағдырластыратын тарихы, сырластыратын, сыйластыратын, мұндастыртын, жырластыратын әдебиеті, ата-мекенінің тұтастығын, бүгіні мен ертеңін ойластыратын, Отанын қорғауды ұйымдастыратын мемлекеті. Ендеше, тіл, тарих, әдебиет – ұлттың жаны мен қаны, рухани болмысы. Тіл дамып, әдеби тілге айналған тұста, шығыстанушы академик Н. И. Конрад айтқандай, жаңа этнос қалыптасып, биік тұғырға қонады. Тек, тіл, тарих, әдебиет бірігіп-кірігіп, тұтас бір рухани материк болып, ұлттық болмысты тудырады» [2, 79].

Тіл – аса күрделі әлеуметтік құбылыс. Тіл адам мен сол адамдардың өзгелерге ұқсамайтын, өздерін бір-бірімен ұқсастырып, жақындық тобын құрайтын ұлттың негізгі белгілерінің бірі. Тіл – ұлттың негізгі қасиеттерінің бірі. Тіл мен ұлт ажырамас бірлікте. Өзіндік тілі болмаса, онда ұлт та болмайды. Бірінсіз бірі жоқ. Сондықтан әрбір адам өз ана тілін тереңнен білуі қажет. Өйткені ғалым А. Салкынбай айтқандай: «Әрбір ұлттың білім- білігі, парасат -пайымы, көзқарасы мен менталитеті, өзіндік ерекше дүниетанымы, дәстүрі, әдеті, салты мен санасы, болмысты тануы, игеруі тілде бейнеленеді, тілде сақталады» [3, 229].

Кез келген ұлттық тілдің сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың сан дәуірдегі мәдениетімен, күнкөрісіне арқау болған жан рухымен, ой-санасымен тікелей байланысты екені сөзсіз. Сондықтан да ұлттық тілді халықтың мәдениетімен, жан ілімімен, ой танымымен, тарихымен бірлікте қарау мәселесі тіл ғылымында өзіндік өріс алып келе жатқан этнолингвистика, когнитивті лингвистика, психоллингвистика, лингвомәдениеттану ғылымдарының тууына негіз болады. Мұның нақты ғылыми тұжырымын американдық ғалым Э. Сепир: «Тілдің бір тұғыры бар. Ол мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Ол дәстүр болып жалғасқан біздің тұрмыс тіршілігіміз мүлде қабысып кеткен салт-дәстүрлер мен наным-сенімдерден арыла алмайды. Тілдегі лексика өзі қызмет етіп отырған

мәдениетті өз қалпында көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда тілдің тарихы мен мәдениет тарихы жапсарлас дамиды деуге болады», – деп анықтайды, яғни әр халықтың танымдық ерекшелігі тек тілінің табиғатынан танылатынын көрсетіп, дәлелдейді [4, 186].

Сонымен қатар, В. Гумбольдттың: «Әр тілде ұлттық дүниетаным, ұлттық көзқарас болады. Сондықтан да, тіл мен ұлттың, оның мәдениетінің арасында тығыз байланыс бар», – деген пікіріне мәндес идеяны Э. Сепир: «Халықтың тілін зерттемей тұрып, оның мәдени дәрежесін, ой-өрісін түсіну мүмкін емес», – деп жалғастырып, дамыта түседі [4, 126].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл – тек мәдениетті танушы құрал ғана емес, тілдің бойында мәдениеттің арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш анықталады. Тіл рухының ұлы күші халықтың ой-танымында, мінез-құлқында, әлеуметтік өмірінде сақталған. Өйткені адам баласының ой-санасы, сол арқылы істеген еңбегі, мінез-құлқына сай табиғатын қалыптастыру, өз танымына сай өмір салтын құруы тұтастай бір мәдениеттің дүниеге келуінің үлкен себепшісінің бірі. Осымен байланысты этностың психологиялық жайын тілге қатысты болжаулармен дәлелдеген. В. Фон Гумбольдт: «Тілдің табиғаты мен тегі тіл мен ойлаудың халық рухымен байланыстылығында», – деген пікірді айтады. Осы пікірді ғылыми жолға түсірушілер Г. Штейнталь мен М. Лацарус болды. Олар өз еңбектерінде халық психикасының этнотанымдық мәні, тілдің ішкі мазмұны адамның мінез-құлқымен байланысты деп түсіндіре келе «тіл мәдениетке қатысты алғанда индивидтің творчестволық әрекеті», «халық рухы алдымен тілде» деп түйіндеген [5, 117]. Осы ғылыми тұжырымдардың негізінде бұл үрдіс ғылымда өз жалғастығын тапқандығын төмендегі мына пікірлерден көреміз. Ғалым А. Вежицкая бұл жөнінде: «Каждый язык национально специфичен. При этом в языке отражаются, не только особенности природных условия и культуры, но и своеобразие национального характера его носителей», – деп көрсетеді [6, 19].

Осы құбылысты дер кезінде мойындап, ғылыми тұрғыдан жаңа бағытқа жол салушы ресейлік тілші-ғалым А. Потенция, В. Ф. Гумбольдтің пікіріне сүйене отырып, тілді ойды туғызушы тетік, яғни тілде әуел бастан шығармашылық мүмкіндік бар деп түсінеді. Сонымен бірге ол тіл оқшау тұрған құбылыс емес, ол халықтың мәдениетімен біртұтас байланыста деп санайды. Себебі, халық – тілді жасаушы, тіл – «халықтық рухтың» жемісі, сондықтан тіл ұлттық ерекшелікті көрсетеді деп қорытады [7, 155–156]. Жоғарыдағы біз сөз еткен ғалымдардың зерттеулері ұлттық тіл мен халық мәдениеті арасындағы сабақтастықты о бастан болжап, тілдің ішкі формасына саятын қасиеттерін танытудан туған. Адамзат қоғамының

дамуында әлеуметтік сананың өрлеуі, ой сананың жетілуі, тіл, мәдениет және тарихтың тоғысуы – маңызды фактор.

Ғылыми тілдік жаңа бағыттардың құрылымында тіл – мәдениеттің басты көрсеткіші, мәдени категория. Тілдің мәдениеттің айнасы ретіндегі қызметі ғылымда «мәдениет» терминінің ауқымды салмағын анықтайтындай. Ғалымдар тарапынан мәдениет атауына бірнеше анықтама берілген.

XIX ғасырда мәдениет мәселелерімен тығыз айналысқан ғалымдардың бірі – ағылшын ойшылы Эдуард Бернетт Тейлор болды. Ол мәдениетке мынадай жалпылама анықтама берді: «Мәдениет пен өркениет кең, әрі этнографиялық мағынада білімнен, наным-сенімдерден, өнерден, адамгершіліктен, заңдардан, салт-дәстүрлерден және қоғамның мүшесі ретінде адамның игерген дағдылары мен түрлі қабілеттерінен құралады» деп мәдениетке адамның ақыл-ойы мен еңбегінің жемісі ретінде, дәлірек айтқанда, материалдық және рухани құндылықтар ретінде қарайды.

Ағылшын антропология А. Редклифф Браун: «Мәдениет – тіл, дін, сенім, эстетикалық сана, кәсіби шеберлік, салт-дәстүр», – деп көрсетеді.

Американдық мәдениеттанушы Л. Уайт мәдениетке біртұтастай жүйе ретінде қарап, үш салада қарастырады:

1) технологиялық сала (материалдық игіліктер мен оны жасайтын құралдардың адам мен табиғат арасы);

2) әлеуметтік сала (туыстық, экономикалық, саяси, этикалық, әскери) қасиеттерді қалыптастырады;

3) идеологиялық сала (идея, діни сенім, білім, символ түрлері, мифология, ғылым, халық даналығы).

Көріп отырғанымыздай, мәдениет ұғымы қай салада сөз етілмесін, ең алдымен, адамзаттың қоғамдағы өмірін, кемелденген ақыл-ойын, материалдық және рухани табысқа жеткен ерен еңбегін көрсетеді.

Тілді мәдениеттің негізгі бір категориясы ретінде танып, қазақ лексикасындағы заттық мәдениет атауының сипатын сөз еткен ғалым Ж. Манкеева: «Мәдениетті тілден бөліп алып қарамаймыз. Тіл мәдениеттің бір көрінісі. Ол екеуінің ара қатынасы ерекше де маңызды. Кез-келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, кумулятивтік қызметі арқылы көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі» деп көрсетеді [8, 33].

Тіл мен мәдениеттің байланысы тіл ғылымында ерекше орынға ие. Екі фактордың тоғысуы нәтижесінде пайда болған тілдік деректер ұлт мәдениетін немесе ұлт тарихын, халықтың қоғамдық өмірін бейнелеп қана қоймай, ана тілінің сөздік қоры байлығының көрсеткіші ретінде де танылады. Себебі, тіл мен мәдениеттің атауына ұйытқы болған этнографиялық лексика – ана тілі байлығының бір бөлшегі. Мәдениеттің негізгі қызметі – халық мәдениетімен сабақтас.

Дүние бейнесі мен тіл, мәдениет өзара күрделі байланыста болады. Тіл, әр ұлттың дүниетанымын, болмысын анықтап, дүниені игерудегі тәжірибесін сипаттап, бейнелеудің тәсілі қызметін атқарады. Тіл ұлттық тәжірибені тек сипаттап қоймайды, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырады.

Әр ұлттың өзіне тән мәдени-танымдық ерекшеліктерін бойына жинақтау арқылы тіл шындық болмысты игереді. Яғни, тіл ақиқатты сезіну, қабылдау тәсілдерінің бірі ретінде белгілі бір тілдік ұжым мүшелерін тек тілдік жағынан ғана емес, мәдени-танымдық жағынан да өзара жақындастырады.

Тіл өз халқының тұрмыс-салтымен етене байланысты. Ол тек қана сол елдің тарихына, мәдениетіне ғана емес, өмір сүру әдісіне, руханият, материалдық саладағы қол жеткен жетістіктеріне байланысты. Сондықтан тіл тек ақыл-ойдың хабаршы қызметін атқарып қоймайды, ол тарихи, мәдени құндылықтарды насихаттаушы да. Әр дәуірде халық жасаған мәдени жетістіктер тіл ғылымында этнографизмдермен сипатталып этномәдени лексиканы құрайды. Тіл мен мәдениет ұғымдарының сыбайластығы әсіресе Е. М. Верещагин мен В. Т. Костомаровтың зерттеу еңбектерінде жаңаша қырынан танылады. Олардың: «Тіл тек сөйлесу, қарым-қатынас құралы емес, ол адам өмірінің материалдық және рухани мәдениетінің сол ұрпаққа тән тума қасиеттерін жинақтаушы, сақтаушы құрал, осы арқылы болашақ ұрпаққа жеткізуші құрал. Мұны тілдің кумулятивтік қасиеті деп танымыз. Тілдің тағы бір қоғамдық қызметі әлеуметтік өмірде адамдарды жеке тұлға ретінде, ұлт өкілі ретінде қалыптастырады» [9, 10] деген ойлары бүгінде лингвомәдениеттану пәнінің қоғамдағы әлеуметтік орнын нақтылай түскендей. Ғалым В. А. Маслованың пайымдауы бойынша лингвомәдениеттану ғылым ретінде тіл мен мәдениеттің тоғысуында пайда болғанын айтады: «Лингвокультурология – это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [10, 28]. Осы жоғарыда аталғандай, мәдениет ұлттық менталитет құндылықтарының түп негізі тіл қасиетінде көрініс табады. Тілдің күдіретімен бейнеленіп, шынайылықты танытады. Осы тұрғыдан алғанда әр халық тілінде өзі жасаған және табиғат дарытқан ұлттық мәдениеттің ізі бар деуге болады. Бұл тіл мен мәдениеттің тоғысу жолын көздеген лингвомәдениеттану пәнінің негізі болмақ.

Тілдің паремологиялық қорында ұлттың мұңы, мұқтажы, тұрмыстық жағдайлары көрініс табады. Себебі, мақал-мәтелдер халықтың рухани өмірімен, тарихымен тығыз байланысты. Ендеше мақал-мәтелсіз тілдегі ұлттық нақышты, дүниенің тілдік бейнесінің ұлттық ерекшелігін толық сипаттау мүмкін емес. Ғалым Ә. Қайдар мақал-мәтелдер туралы былай дейді: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні

өте зор. Себебі, дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар» [11, 223].

Мақал-мәтелдердің қазақ және ағылшын тілдерінде зерттелуіне тоқталмас бұрын отандық және әлемдік тіл мамандары арасында пікірталас туғызған, олардың қай салаға қатыстылығы жөнінде айтылған тұжырымдарды атай кеткен жөн. Мысалы, фразеология саласының қалыптасуына, дамуына өзіндік үлес қосқан В. В. Виноградов, Н. М. Шанский, В. Н. Телия, М. Чернышева, М. М. Копыленко, А. В. Кунин, И. В. Арнольд, І. Кеңесбаев, Ә. Т. Қайдар, Б. Манасбаев т.б. сынды ғалымдар мақал-мәтелдерді фразеология саласының еншісіне тиесілі деген ғылыми негіздемелер ұсынады.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерге қатысты материалдарға шолу жасау барысында оларды жинақтау, сұрыптау, жүйелеу, жариялау ісінің екі кезеңнен тұратыны анықталды, оның алғашқысы – XIX ғасырдың екінші жартысы. Кеңес дәуірінің 1948 жылдарына дейін мақал-мәтелдерді тек халық аузынан жинап, жеке басылым ретінде шығару жұмыстары жүргізілген болса, екінші кезең – оларды тілдік тұрғыдан зерттеудің қалыптасуымен сипатталады. Мақал-мәтелдердің кейбір үлгілерін ел арасынан жинап жазып алғандар – Ш. Уәлиханов, В. Радлов, Ш. Ибрагимов, П. М. Мелиоранский, Ф. Плотников, В. В. Катаринский, Ә. Диваев, С. Садықов, М. Искаков т.б. болғаны белгілі. Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым – Ш. Уәлиханов. 1935 жылы Ә. Тұрманжанов төрт мыңнан астам мақал-мәтелді жинақтап «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері» деген үлкен жинаққа енгізеді.

Ш. Уәлиханов пен Н. Н. Березин архивтерінде XIX ғасырдың елуінші жылдарында ел аузынан жазып алынған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Қазақ мақал-мәтелдерінің ғылыми тұрғыдан зерттелуіне арналған іргелі монографиялық зерттеулер де, мақалалар да баршылық. Солардың ішінен ғалым Б. Шалабаев алғашқылардың бірі болып, аталмыш тұрақты тіркестер тобын арнайы қарастырып, олардың негізгі мағыналық топтарын, жанрлық ерекшеліктерін анықтайды. М. Ғабдуллин өзінің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» деген еңбегінде қазақ халқының шаруашылығын, кәсібін, тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын мақал-мәтелдердің өмір танытқыштық мәні мен қызметін айқындаса, С. Нұрышев оларды даму тарихы тұрғысынан қарастырады. Халел Досмұхамедұлы «Қазақтың мақал-мәтелдері ағыл-тегіл көптігімен және өткірлігімен ерекшеленеді. Ойды әдептемей, мақал-мәтелді араластырмай, ақыл-нақылды қоспай, күлтелемей сөйлейтін қазақ кем де кем болған десек, артық кетпеген болар едік. Азды-көпті шешен сөйлейтін кез келген қазақ өз сөзінде мақал-мәтелге жүгінуге тырысқан, билер мен ел ішіндегі ділмарлардың сөздері халықтық мақалдар мен мәтелдерге тұнып тұратын» [12, 183] – деп, жоғарыда айтылған ойды талдап-таратып, басқа

халықтармен салыстырғанда, ерекше көзге түсетін қазақ табиғатына тән, танымал қасиетті атап көрсетеді.

Ағылшын тіліндегі жалпыхалықтық мұраны жинақтап, жариялау жұмыстары сонау көне ғасырдан қалыптасып, күні бүгінге дейін дәстүрлі түрде жалғасып келеді. Тарихи деректерге сүйенер болсақ, өте көне мақал-мәтелдер тізбегін қамтитын алғашқы «Book of Proverbs in the Old Testament» атты топтама V ғасырда жарық көрген.

Келесі ғасырларда бұрынғы ескі жинақтар толықтырылып, қайта бастырылып отырды. Олар: Джеймс Кэлли «Complete Collection of English Proverbs» (Ағылшын мақалдарының толық жинағы) 1721; Томас Фуллэр «Gnomologia: Adagies and Proverbs» 1732; Bohn: H. G. Bohn's A Hand-book of Proverbs, 1855; Уиллиам Карей Хазлит «English Proverbs and Proverbial Phrases» 1869; Винсэнт Стаки «Collectanea» 1902–4; Джордж Латимэр Аппэрсон «English Proverbs and Proverbial Phrases» 1929; 1935 жылы ағылшын мақалдарын қамтыған оксфордтық сөздіктің «The Oxford Dictionary of English Proverbs» деп аталған алғашқы нұсқасы жарық көрді. Бұл сөздіктің толықтырылған нұсқалары бірнеше мәрте басылып шықты.

Мақал-мәтелдерді жинақтап, сұрыптап, белгілі бір жүйеге келтіруде, тілдік бірліктер табиғатының кейбір қырларын айқындауда зор еңбек сіңірген ғалым Г. Л. Пермяков аталмыш тұрақты тұлғалардың тілші ғалымдар тарапынан да, әдебиетші мамандар тарапынан да зерттелу қажеттігін ескертеді.

Лингвомәдени бірліктерді ұлт менталитетін айқындайтын, ұлт дүниесінің тілдік бейнесін жасаушы мақал-мәтелдерді қарастыра отырып, ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени сипаты тұрғысынан қарастыру арқылы әр тілге тән өзіндік ерекшеліктерді және ұқсастықтарды байқауға болады. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер сияқты ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің тақырыптары да әр алуан. Екі тілде де мақал-мәтел халықтың әлеуметтік шаруашылық, рухани өмірінің бар саласын қамтиды. Жақсы қасиеттерін марапаттауға, адамгершілікке тәрбиелеуге арналған. Мақал-мәтелдің ерекшелігі тыңдауға түсінікті, айтуға жеңіл, үйлесімді, ырғақты болып келуінде. Мақал – логикалық, образдық ойдың қорытындысы, тәжірибеден туған философиялық түйін. Мақалдың қорытындыларын халық ешқашан теріске шығармайды. Мақал-мәтелдер – ғасырлар шежіресі, ауыз әдебиетінің бір түрі. Онда халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл-өнегесі мол көрініс тапқан. Мақал-мәтелдер дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Мұнда өмірдің сан-алуан құбылыстарына баға беріліп, үлкен түйін жасалады, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі қорытылады. Мақалдардың төрт негізгі ерекшеліктерін ескерген жөн:

1 Мақалдар объективтік дүниені көркемдік тұрғыдан жалпылай қорытады.

2 Мақалдардың негізгі атқаратын қызметі сөйлеу практикасында қолдану ерекшелігі арқылы ашылып отырады.

3 Мақалдардың тура және ауыспалы, бейнелі мағыналарының қатынасын қатаң еске алып, олардың біріншісінен екіншісіне ауысу процесін белгілі мәселеге халықтың көзқарастық өзгеру құбылысымен байланысты қарау керек.

4 Мақалдар дүниені көркемдік тұрғыдан бейнелегенде өзіне тән логикалық заңдылықтары арқылы бейнелейді.

Тілдегі ұлттық-мәдени семантика оның қай деңгейінде болсын (лексика, грамматикада, фонетикада да) байқалады. Ал, тілдің сөз, фразеологизм, канатты сөздер, мақал-мәтелдер сияқты бірліктері ұлт мәдениетіне, тұрмыс-салтына тән тілден тыс болмысты анағұрлым толымды және айқын түрде бейнелейді. Ұлы рухтың тіні атанған Ахмет Байтұрсынұлы «Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады». Ендеше мақалдар мен мәтелдер қандай да бір ұлттық мәдени дәстүрі мен ділін, адамгершілік сипаттарын, тұрмыс-салтын тілде бейнелейтін үлгі болып саналады.

Академик Ә. Қайдар: «Халықтың дүниетанымы мен болмысы оның тек тілінде сақталып, тіл арқылы көрініс тауып отырады. Әр түрлі заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, қозғалыстық қатарлар, әдет-ғұрып, салт-сана мен дәстүлер жайлы мағлұматтардың бәрі де кейінгі буындарға тек тіл фактілері арқылы ғана, яғни тілдегі сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер арқылы ғана келіп жетуі мүмкін екен» [11; 247] – деп ой түйіндейді. Ендеше кейбір мақал-мәтелдердің лингвомәдени сипатына тоқталып, қарастырып көрейік.

Лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны ретінде мақал-мәтелдерді қарастыруға болады, бірақ мақал-мәтелдердің барлығы бірдей нақты бір ғана халықтың, этностың тарихымен, мәдениетімен, тұрмысымен тығыз байланысты болмауы мүмкін. Мысалы, «*Жаңбырмен жер көгереді, батамен ел көгереді*», «*Қонақ келсе, құт келер*», «*Орамал тон болмайды, жол болады*», «*Қымызды кім ішпейді, қызды кім айттырмайды*», «*Қырықтан артық жас жоқ, қымыздан артық ас жоқ*» деген мақал-мәтелдерді жиі қолданамыз. Мұндағы бата, қонақ, құт, қымыз, тон, ас сөздері қонақжайлылыққа тән символ сөздер, өйткені қонақ келсе, «құт келді» деп қарсы алып, төрге шығарып, ас әкеліп, қымыз ұсынып, бата сұрап, жолын беріп, жол амандығын тілеп құтты қонағын шығарып салған. Бұл мақал-мәтелдер қазақ халқына, сондай-ақ жалпы түркі тілдес халықтар мен ұлыстарға ортақ мәні бар ұлттық болмысты білдіретін сөздер.

Қазақ дәстүрі бойынша қоғамда елеулі орын алатын аға мен іні сыйластығына ерекше мән беріледі. Қазақ тәрбиесінде ағаның жолы үлкен деп есептелініп, інісіне көмектесіп, қамқорлық көрсетіп жүруі, ал інінің қашан да өзінен жасы үлкен ағасын сыйлап, ақылын тыңдап, әдепті, ізетті болуы талап етіледі. Ағалы-інілі адамдардың арасындағы қатынастың мұндай әлеуметтік ерекше мәні «*Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар*», «*Үлкен тұрып кіші сөйлегеннен без, аға тұрып, іні сөйлегеннен без*», «*Ағаға қарап іні өсер, апаға қарап сіңілі өсер*», «*Ағаның үйі ақжайлау*», «*Өз ағасын ағалай алмаған кісі ағасын жағалай алмайды*», «*Ағайын тату болса, ат көп болар, абысын тату болса ас көп болар*» деген мақал-мәтелдерден айқын аңғарылады. Бұл мақалдар ағайын-туысқандар арасындағы өнегелі қарым-қатынасты, үлкенді-кішілі адамдардың өзара сыйластығы, қайырымдылығы мен адалдығының үлгісі, жас ұрпаққа өнеге болатын көрініс. Сондай ақ, «*Төрт аяқтыда бота тату, екі аяқтыда бажа тату*» – деп тек ағайын-туысқандардың ғана емес, бажалардың да жақсы қарым-қатынаста, татулықта, бірлікте болуына ерекше мән берген. Осылайша апалы-сіңлілердің күйеулері, яғни бажалардың жарасымды сыйластықтарын, татулықтарын үлгі етіп отырған. Бұл да қазақ тұрмысындағы туыстық қарым-қатнасты бейнелейтін ерекше мәні бар қолданыс.

Қазақта «Ер қаруы – бес қару» деген мақал бар. Бұл мақалдағы бес қару атауының мағынасына тоқталсақ, бұған кез келген қарудың атауы деп қарамауымыз керек. Бес қару жекпе-жекте қолданылатын қарулардың жиынтық атауы екенін көпшілік біле бермейді. Яғни, бұл атауға атуға арналған берен мен мылтық, шанышуға арналған найза мен сүнгі, шабысуға арналған қылыш пен алдаспан, селебе, салыспаққа арналған шоқпар мен айбалта, тартыспаққа арналған садақ кіреді. Сондықтан, қазақ халқының өткен тарихына үңіліп, жаугершілік заманнан қалған осы бір қолданыс арқылы қазаққа тән жауынгерлік, батырлық қасиетін тани аламыз.

Халық арасында жиі қолданылатын ағылшын тіліндегі «*Manners make the man*», (Адамды адам ететін оның әдептілігі) тұлғасындағы мақал ағылшындардың орта ғасырда орын алған қағидасына, дәстүріне, заман талабына байланысты калыптасқан қолданыс. XIV ғасырда Англияда мәдениеттіліктің негізгі шарттарына, өзін-өзі ұстау ережелеріне баса назар аударылған және оны мүлтіксіз орындалуы талап етілген. Осыған орай әдептілік, ізеттілік ережелерін қамтитын арнайы жинақтар да шығарыла бастаған. Осы ұстанымдардың бірқатары біраз уақыттан кейін жалпыхалықтық мақал-мәтелге айналып, кеңінен қолданыс тапқан. Мысалы, «*If you sit by worthier man than thyself art one, Suffer him first to touch the meat*» (Егер өзіңнен салауаттырақ адаммен дастархандас болсаң, одан үлгі ал, яғни соған қарап ас іш) деген мақалда ағылшындардың әдептілікке ерекше мән бергені байқалады.

Кейбір мақал-мәтелдердің ағылшын және қазақ тілінде баламасын кездестіруге болады. Мысалы, ағылшындар «*My house is my castle*» (Өз үйім – қорғаным) десе, қазақ халқы «*Өз үйім-өлең төсегім*» дейді, яғни әрбір адамға өз үйі қорған және жайлы орын.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, қазақ және ағылшын тілдері бойынша мақал-мәтелдердің зерттелуіне арналған ғылыми еңбектерге жалпылама шолу жасалды. Мақал-мәтелдер әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі жөніндегі ақпарат көзі, яғни дүниенің тілдік бейнесі болып табылады. Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің астарында әр ұлтқа тән ұлттық қасиетті, мәдениетті байқауға болады. Ендеше қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің линвомәдени ерекшеліктерін қарастыру арқылы ұлттық болмысты тануға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т. 4. – Алматы, 2007. – 752 б.
- 2 Қозыбаев, М. Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы, 2001. – 291 б.
- 3 Салқынбай, А. Қазіргі қазақ тілі: оқулық. – Алматы: Эверо, 2008. – 464 б.
- 4 Жүсіпова, Р. Б. Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты. – Алматы, 2004. – 171 б.
- 5 Уәли, Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері: филол. ғылым. доктор. Автореф. – Алматы, 1988. – 54 б.
- 6 Звезгинцев, В. А. Теоритико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира Уорфа // Новое в лингвистике. – М.: Вып. 1, 1960.
- 7 Гумбольдт, В.Фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – С. 451.
- 8 Манкеева, Ж. А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
- 9 Верещагин, Е. М., Костомаров, К. Г., Национальная культурная семантика русских фразеологизмов // Словари и лингвострановедение. – М., 1982. – 520 с.
- 10 Маслова, В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие. – М.: 2004. – 208 с.
- 11 Қайдар, Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай, 2004. – 560 б.
- 12 Досмұхамедұлы, Х. Таңдамалы. – Алматы: Өлке, 2003. – 240 б.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

М. Е. Какимова¹, А. Ж. Кадыров², Г. К. Синбаева³, Ж. Т. Кадыров⁴

Лингвокультурная характеристика пословиц и поговорок в казахском и английском языках

^{1,2,3,4}Институт языка и литературы,
Северо-Казахстанский государственный
университет имени М. Козыбаева,
г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 30.01.18.

M. Y. Kakimova, A. Zh. Kadyrov, G. K. Sinbayeva, Zh. T. Kadyrov

Linguocultural characteristics of proverbs and sayings in the Kazakh and English languages

^{1,2,3,4}Institute of Language and Literature,
M. Kozybayev North-Kazakhstan State University,
Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

В статье дана лингвокультурная характеристика пословиц и поговорок в казахском и английском языках.

Определена концепция исследования лингвокультурной характеристики пословиц и поговорок в казахском и английском языках отечественными и мировыми лингвистами, их соотносительности с определенными сферами применения.

Проведен обзор определения понятия культуры с точки зрения Эдуарда Бернетт Тейлора, А. Редклиф Брауна, Л. Уайта.

Эдуард Бернетт Тейлор рассматривает культуру как плод человеческого разума и труда, т.е. в качестве материальных и духовных ценностей.

В трудах Е. М. Верещагина и В. Т. Костомарова определена новая грань связи между понятиями языка и культуры.

Изучено исследование пословиц и поговорок в казахском и английском языках.

Представлены слова-символы, отражающие гостеприимство: достак, благословение, кумыс, шуба (тулуп), путь.

В рамках казахских традиций и обычаев, через названия родственных отношений, делается акцент на значение пословиц и поговорок.

The article deals with the linguistic and cultural characteristics of proverbs and sayings in the Kazakh and English languages.

Different points of scholars' views regarding the study of the linguistic and cultural characteristics of proverbs and sayings in the Kazakh and English languages as well as the relatedness concepts of particular branches are described in the present article.

A review of the definitions of culture from the point of view of Eduard Burnett Taylor, A. Redcliffe Brown, L. White has been done.

Eduard Burnett Taylor regarded culture as the product of human mind and work i.e. as a material and spiritual values.

In the works by E. M. Vereshchagin and V. T. Kostomarov, a new facet of the connection between the concepts of language and culture is defined.

The notion of culture shared by different linguists and the analysis of proverbs and saying research based on the Kazakh and English languages are also considered.

The research of Kazakh proverbs revealed that words symbolizing hospitality, such as prosperity, blessing, koumiss, fur coat (sheepskin coat), path, etc. prevail. The particular attention is paid to the proverbs and sayings with the meaning of kinship.

FTAMP 17.07.31

А. М. Картаева

ф.ғ.д., профессор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ., 070000, Қазақстан Республикасы

e-mail: kartaeva2011@mail.ru

АБАЙДЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Мақалада эстетика ғылымының теориясы мен тарихы философия мен өнерсаласы тұрғысынан қарастырылады. Эстетика ілімінің даму тарихын қалыптастыруда ерекше үлес қосқан эстетгалымдардың есімдері аталады. Қазақ халқында эстетикалық дүниетанымның бастау көзі халық ауыз әдебиетінен: ертегілер, аңыз әңгімелер, батырлар жырлары т.б. бай қазыналардың әсерімен басталатыны жайлы сөз болады. Ал қазақ әдебиетіндегі эстетикалық дүниетанымның негізгі концепциясын қалыптастырған Абай екені мақалада дәлелденеді. Абай Құнанбаевтың арнайы эстетикалық трактаттар жазбағаны белгілі, дегенмен ақынның өлеңдері мен қарасөздеріндегі өнер, сөз өнері, өнерпаз бен оның тыңдаушысы жайлы айтқан пікірлері талданып көрсетіледі. Ақынның сөз, ән өнері туралы эстетикалық көзқарасын білдіретін өлеңдеріне талдау жасайды.

Кілтті сөздер: эстетика, дүниетаным, поэзия, ақын, сөз өнері, халық ауыз әдебиеті, философия, трактат.

КІРІСПЕ

Әдебиеттің дамуына халықтың өнері мен мәдениетінің, әдемілігі мен сұлулығының әсері мол. «Халық болған жерде өнер бар, оған деген көзқарас, эстетикалық талғам бар» [1, 4 б.]. «Эстетика – әдемілік туралы ғылым», - деген Г. Пospelов [2]. Өнердің эстетикалық сипаты жайында сын-зерттеу жазған М. Қаратаевтың «Әдебиет және эстетика» еңбегінде: «Эстетика әсемдікті зерттейтін ғылым десек, әсемдікті танытатын қоғамдық сананың ерекше саласы – өнер. Ендеше, өнер – эстетика ғылымының негізгі объектісі...», – деген [3, 30 б.]. Грек ойшылдары сұлулық пен ақиқат негіздерін бір-бірімен ажырамас бірлікте қарастырды (Демокрит, Гераклит, Аристотель). «Аристотельдің эстетикасын оның: тіршілік дүниесі, мәні, төрт түрлі себеп, форма мен материя, мүмкіндік пен шындық, құдай және белгісіз түйсік дүниесі туралы ілімін оқып барып түсінуге болады», – дейді В. Асмус өзінің «Эстетика тарихы мен теориясының мәселелері» атты еңбегінде [4, 93 б.].

Аристотельдің шындықпен жанасқан бұл «ажырамас бірлігі» оның эстетикалық көзқарасының басты тұжырымына айналды. Платонның көзқарасы негізінде Аристотель өнер мен эстетиканы байланыстыра қарастырып, өзінің әйгілі «еліктеу теориясының» негізін салды. Көне грек философы өзінің «Поэтика» атты еңбегінде: «Поэзия, музыка және драма жанрлары – еліктеуден туған өнер», – деген қағида ұсынды. Ол: өнердің пайда болуы адамның еліктеу қабілетіне тікелей байланысты, шығарманың мазмұнымен қатар оқырманның, тыңдаушының әрі көрерменнің қабылдау дәрежесі, олардың қаншалықты әсер алғаны да маңызды мәселе деп есептеді. Ал, Платонның пікіріне сүйенетін болсақ: барлық өнер атаулы сұлулыққа ұмтыла отырып, күнделікті шынайы өмірден асқақтай көтеріліп таза, адам санасынан жоғары тұрған дүниелерге негізделіп, құдіретті әлемнің тұңғығына сүңгігенде ғана – эстетиканың ең жоғары көрінісі болып табылмақ» [5, 11 б.].

Эстетика ілімінің даму тарихын қалыптастыруда ерекше үлес қосқан эстет-ғалымдардың қатарында Ресейдің белгілі әдебиет сыншылары мен өнертанушылары А. И. Герцен, В. Белинский, Н. Г. Чернышевский және Н. А. Добролюбов сынды өкілдерін қоса атауға болады. Олардың эстетикалық танымын талдай келе: «Бұл ғалымдар – бірде адам мен шындық арасындағы эстетикалық қарым-қатынасты жан-жақты қарастырса (Чернышевский)» – деп жазды Ю. Боров [6, 5 б.]. Шындыққа өрілген өмір көріністерін бейнелеуді талап ету, сөйтіп сұлулық атаулыны күнделікті тіршіліктен іздеу – XIX ғасырдың II жартысындағы өмір сүрген Ресей ойшылдарының басты тұжырымына айналды. «Рас, жаңа заманда қазақ әдебиеті эстетика талқысына түсіп, үлкен ғылымның зерттеу объектісіне айналды. Бүгінгі таңда әдебиет тарихын пайымдауға арналған жаңа еңбектерден ғылыми дәлдік, теориялық біліктілік, сарабдал объективтілік, соны ой, батыл байлам талап етілуі қажет деп ескертеді академик Р. Нұрғали [7, 45 б.]. Сан ғасырлар бойы неше түрлі сана, таным сүзгісінен өткен бұл тұжырым-пікірлер эстетика ғылымын әр қырынан танып білуге, оның табиғатын ашуға бағытталды. Олар кейде бір-біріне қарама-қайшы келсе, кей тұста бір-бірін толықтырып, жалғастырып, дамытып отырды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Эстетика ғылымының қалыптасу тарихының бір тармағы ретінде түркі топырағында өрлеп дамыған ой жүйелері де өзіндік рухани, этникалық өзгешелігі бар құндылықтар жиынтығынан тұрады. Сондықтан Абайдай дананы дүниеге келтірген халықтың өз тума әдет-ғұрпын, таным көкжиегін, ойлау, пайымдау жағалауын назардан тыс қалдыруға болмайды.

Дегенмен, кез келген халықтың санасында бекіген эстетикалық қабылдаудың өзіндік үрдісі, белгісі болатыны анық. Себебі, сұлулыққа

құштарлық адам баласының бойына жаратылысынан туа біткен қасиеттердің бірі болып табылады. Тек таным мен рухани өсу негіздеріне, кішкентайынан бойына дарыған қабілетіне қарай оның байқалу, даму дәрежесі әрқайсысында әр түрлі сипатқа ие болып, әр түрлі ренкте байқалады. Олай болса, әр халықтың тыныс-тіршілігімен, табиғи бітімімен біте қайнасқан сөздік қоры, асыл әдеби мұрасы да, ең алдымен, тәрбиелік, эстетикалық мақсатта туып өркендеді. Сонау халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап, бүгінгі күн құлаш жая өркендеп келе жатқан қазақ әдебиетінің озық туындыларының әрқайсысы адамзат үшін арналып жазылғандықтан, өмірлік сұлулық мәселелерін, табиғатпен тығыз қарым-қатынас орнатқан үйлесімділік сипаттарын бейнелеуге негізделіп келеді. Сол себепті өзгемен қатар, өз төл топырағымыздан сусындаған эстетикалық алғышарттарды атамау мүмкін емес.

Кез келген өнер танымдық қасиеті мол, рухани болмысы терең мұраның қасынан ғана бой түзейді. Әр ұрпақ, әр буын бірінші ата-анасының тәрбиесінде болса, екіншіден ертегілер, аңыз әңгімелер, батырлар жырын естіп, халқымыздың бай ауыз әдебиетінің әсерімен өсіп-өнеді. Баршаға ынтызар сәбидің жүрегі, қабылдау қабілеті жақсы мен жаманды, ең алдымен, аңыз-әңгімелерде жырланатын кейіпкерлердің болмыс-тіршілігінің әсері арқылы ажыратылады.

«...Қазақ халқының баяғы заманнан бергі негізгі рухани азығы, мәдениеті, философиясы – ауыз әдебиеті болғандығы мәлім...», – дейді академик С. Қасқабасов [8, 3 б.]. Олай болса, қазақтың жігіттерін батырлыққа, қайсарлыққа шыңдап, сұлулықты қадірлей білуге үндеген ауыз әдебиеті үлгілерінен бастау алған эстетикалық танымдағы шығармалар жалғасын тапқан.

Қазақ әдебиеттану ғылымында негізінен Абай мен Әуезов шығармаларының эстетикалық көркемдік сипаты біраз қарастырылды дегенде, арнайы қомақты зерттеулер: Қ. Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1948), Ә. Тәжібаевтың «Өмір және поэзия» (1960), З. Ахметовтың «Казахское стихосложение» (1964), «Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории ее создания» (1984), «Абайдың ақындық әлемі» (1995), «Поэзия шыңы – даналық» (2002), Е. Лизунованың «Мастерство М. Ауэзова» (1968), М. Қаратаевтың «Әдебиет және эстетика» (1970), С. Қирабаевтың «Өнер өрісі» (1971), М. Базарбаевтың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» (1973), М. Атымовтың «Қазақ романының поэтикасы» (1975), Р. Нұрғалидің «Өнердің эстетикалық нысанасы» (1979), «Сөз өнерінің эстетикасы» (2003), Б. Майтановтың «М. Әуезов – суреткер» (1996), т.б. еңбектерде әдебиет пен өнердің эстетикалық қырлары, соның ішінде Абай мен Әуезов шығармаларының көркемдік шеберлігі қарастырылғаны мәлім. Ал, Абай мен Әуезовтің эстетикалық көзқарасын философиялық-эстетикалық

тұрғыдан зерттеген Әлқожаев Қыдырбектің «Абайдың эстетикасы және Ислам» атты кандидаттық диссертациясын, Есбаев Құлмағанбеттің «М. О. Әуезовтің эстетикалық көзқарастары» атты 1973 жылы қорғаған кандидаттық диссертациясын атауға болады.

Абайдың ақындық пәлсапасының қалыптасу және рухани өсу жолы, танымдық қайнар көзі, эстетикалық әлемі ғылыми зерттеулерде жан-жақты қамтылып, байыппен бағаланды. Әсіресе, абайтануды ғылыми мектеп ретінде қалыптастырған ғұлама ғалым Мұхтар Әуезовтің орны ерекше. Ол Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы өзінің отыздан аса мақалалары мен «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» атты монографиясында ұлы ақынның «жүрегіне терең бойлап», «жұмбақ» та ойлы адамның өмірі мен өлеңін терең де тиянақты түрде пайымдап, тұжырымдап, абайтанудың бағдарын анықтап берді. Біздің алдымызда тұрған мақсат – Абайдың эстетикалық дүниетанымының Мұхтар Әуезов шығармашылығына әсері және жазушы туындыларынан көрініс тапқан қырларын ашу. Соның ішінде ақын мен жазушы шығармашылығындағы әдебиет эстетикасы мәселесіне талдау жасау.

Абайдың дүниеге көзқарасының көлемі кең, саласы мол. Сондай елеулі салаларының бірі – оның эстетикалық дүниетанымы. «Абай өзіне дейінгі бұрын-соңды болмаған әдеби-эстетикалық жаңалық ашқан», – деген ғалым А. Ісімақованың пікірі ақынның қазақ әдебиетінде тұңғыш әдеби-эстетикалық ой дүниесінің негізін салған шеберлігін танытады [9, 25 б.]. Бұл таным, негізінен, поэзия тілімен берілсе де, қазақ қауымының ой-санасында тұңғыш рет теориялық тұрғыдан ой толғауымен де ерекшеленеді. Осы құбылыстың сырын М. Әуезов 1922 жылдың өзінде-ақ көре біліп, Абай жұртшылықтың көркем өнерге деген көзқарасын жаңа бағытта тәрбиелеуші күрескер деп бағалаған болатын.

«Абай Құнанбаевтың арнайы эстетикалық трактаттар жазбағаны белгілі. Әйтсе де, данышпан ақын-композитордың шығармаларынан әсемдікке, сұлулыққа деген эстетикалық талап-талғамын айқын аңғарамыз» [10, 619 б.]. Дәлірек айтсақ, ақын шығармаларындағы әдебиет пен өнерге берген бағаларын, оған қойған талаптарын, өнер туралы айтқан пікірлерін әдебиеттану ғылымында ерекше даралап атауға болады. Себебі, өлең, сөз өнері, ақын, әнші жайлы тұңғыш қазақ әдебиетінде сөз қозғап, оның қоғамдағы орны туралы алғаш пікір айтқан – Абай. Абай – өлеңге, өнерге, өнерпазға аса құрметпен қараған ақын. Ән, өлең, өнер, ақын, әнші, оның тыңдаушысы туралы қазақ сөзі Абайдан басталып, Абай қояр талапқа, Абай қалар талғамға өлшеніп, талап пен талғам таразысына тартылады.

«Сөз өнері, өлең, ән-күй туралы пікір толғайтын өлеңдерінде Абай бұрынғы жыршылар мен ақындардың салып кеткен дайын сүрлеу жолымен жүруге құмар емес екенін ашық айтты. Сөз өнерінің ұлы суреткері ретінде Абайдың орасан зор

тарихи еңбегі мынада: ол жаңа заман қазақ әдебиетінің алдына жаңа міндеттер қоятынын жақсы түсінді, ұлттық әдебиетті жаңа дәуірдің тілек-талаптарына сәйкес жаңғырту қажеттігін ерекше көрегендікпен сезе білді, және де бұл іске өз талантының бар күшімен қызмет етті», – дейді академик З. Ахметов [11, 330 б.].

Қазақтың ақындық өнерін нағыз халықтық, ұлттық биік дәрежеге көтерген тұңғыш қалам қайраткері де Абай. «Абайдың өзге ақындардан екінші бір ерекшелігі – Абай сол заманда-ақ, кеңінен тараған эстетикалық теориялардан хабардар болған, көптеген эстетикалық ұғымдар оған таныс еді. Арғы жағы Соқрат, бергі жағы Спенсер, әсіресе В. Г. Белинский мен Н. Г. Чернышевский сияқты ойшылдардың эстетикалық принциптерін естіп, оқып әжептәуір білім алған. Сонымен өмір эстетикасы, тарихи дәстүр мен мәдени мұра, ғылым мен философия жетістіктері – осының бәрін қорытып, бұған нәзік жаны мен терең ойын қосып, данышпан Абай қазақ халқының эстетикасын жасап шықты» [10, 620 б.]. Абайдың ақындық тарихи еңбегі қазақ халқының мәдени даму, өркендеп өсу жолындағы ерекше елеулі кезеңдерінің бірі болды. Абай өз халқының ең ардақты асыл арманын, ой пікірін, сезім сырын жеріне жеткізе жырлаған жаңа бағыттағы, жаңа әдебиеттің атасы. Қазақ көркем әдебиеттің көрікті әдеби тілін шырқау биікке көтеріп, өркенін өсіріп, байытқан ұлы ақын Абай екені даусыз.

Көркем әдебиеттің заман талабына сай келіп, биік идеялы, терең мағыналы болуы – ең негізгі қағида деп білген Абай, қуатты ойдан бас құрап шыққан күдіретті көркем жырымен халықтың сана сезімін сергітіп, ел көңілін өмірдің келелі мәселелеріне аударып, болашаққа бой ұрған мұрат-мақсаттың жетекшісі болды. Абайдың ақындық дарынына ғылыми тұрғыдан алғаш жоғары баға беріп, жұртшылыққа танытқан Ахмет Байтұрсынов болатын. «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында: «Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз», – деп, ақын поэзиясының артықтығын оның терендігі мен шешендігінен табады.

Абайдың ең көп көңіл бөлінген, ең көп талқыланған және ең маңызды тарауы – әдебиет пен өнер эстетикасы. Абай ақын болғандықтан өлеңнің сапасына, сөздің мазмұны мен көркемдік күдіретіне қатты назар аударған. Абай қазақ поэзиясының өлең өрнектерін дамытып, байытуға зор үлес қосты. Белгілі жазушы-ғалым Т. Әлімқұловтың «Жұмбақ жан» атты еңбегінде: «Абайдың алдында Абай құлап түсерлік мәдениетті ірі ақын жоқ-ты. Сахара шындығы осындай болғандықтан ақын Абай, жаңашыл Абай өзінің озық эстетикасын, тәуелсіз төл ұғымын «Бірі жамау, бірі құрау» өлеңдерді сынаудан бастайды да, «Өттеген-ай, сөз таныр кісі болса» деп, бармақ шайнаумен бітеді», – деп айтқан Абайдың эстетикасы туралы пікірі көп

нәрсені аңғартады [12, 39 б.]. Ақынның осы салада тындырған еңбегінің көлемі, мән-мағынасы шексіз зор.

Абайдың әдебиет, көркемөнер туралы эстетикалық талғамы биік. Ол қазақ әдебиетінде тұңғыш рет ақынның, әншінің, сөз өнерінің халық алдындағы борышы, әдебиет пен өнердің мәні, мақсаты туралы сөз қозғап, ой тастады. Әдебиет пен өнердің халықтық сипатын көтерді. Абайдың сөз, ән өнері туралы эстетикалық көзқарасын білдіретін өлеңдері: «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Көңіл құсы құйкылжыр», «Өзгеге көңілім тоярсың», Әсемпаз болма әр неге», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол», «Адамның кейбір кездері», «Құлақтан кіріп бойды алар». Бұл өлеңдерінде әншіге, ақынға, сөз өнеріне жоғары талап пен шарт қойып, өзінің ақындық платформасын жариялайды. Өзінің эстетикалық қуаты жоғары ақын екенін білдіреді. Бұл өлеңдерінде Абай әдебиет сыншысы ретінде танылады.

Абайдың биік эстетикалық танымын білдіретін «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» атты өлеңі туралы М. Әуезов былай дейді: «Ең алғашқы сөздерде өлеңге көркемдіктің шартын қойып, эстетикалық жаңа норма жариялайды. Адам баласы айтып келген сөздің асылы – поэзия екенін биік бағалаумен бірге, оны төмендететін олқылықтарды да алдымен айтады» [13, 129 б.].

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Абай өлеңді бәрінен де жоғары бағалап, оны сөздің патшасына балайды. Ердің данасы ғана сөзді қиыннан қиыстырып тудыратынын айтады. Өлеңнің тілге жеңіл, жүрекке жылы тиюі мен айналасының жұп-жұмыр болуын қадағалайды.

«Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

– деп халыққа үлкен сауал тастап, шарт қояды. Абай өзінің халқына жақын тартып, жақсы өлеңді қазақтың қай баласы келістіріп шығаратынын сұрайды. Ол ақындардан өлеңнің іші алтын, сырты күміс болуын қадағалап, поэзияның шын шабыттан, шын тебіреністен тууын талап етеді. Ішкі мазмұны терең, ал сыртқы пішіні де келісті өлең ғана нағыз өлең екенін ескертеді.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол – ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі – надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

– деп өлеңді бөтен сөзбен былғаған ақын білімсіз бишара екенін айтады. Айтушы мен тыңдаушы надан болса, сөзінді ұғар жан болмаса, ақын үшін ең ауыр соққы осы екенін ұқтырады. «Осыдан кейінгі көп шумақтарда

айтылатын ойларының барлығымен Абай ақындықтың, соның ішінде өз ақындығының жаңа платформасын, үлкен декларациясын жариялайды», – деп М. Әуезов Абайдың қояр шарты мен ұсынар бағытын оқушы қауымға таныстырады [13, 130 б.].

«Абайдың эстетикалық көзқарастарының қалыптасуына негіз болып, нақты деректер берген өнер саласы – жалғыз ғана поэзия емес, онымен егіздің сыңарындай тығыз байланысты ән-күй өнерінен алынған да көп әсерлер бар», – деген профессор Ж. Ысмағұловтың сөзі Абайдың ән, әнші жайлы айтқан толғаныстарына үңілуді қажет етеді.

«Поэзияда, музыкада, қоғамдық азаттық ой-пікір саласында өлмес-өшпес шығармалар берген Абай қазақ халқының өткен замандағы өмірін зерттеуші біздің ұрпаққа таңғажайып тұлға болып көрінеді. Ол өз халқының тарихында тау шыңындай асқақ тұр», – деп М. Әуезовтің атап көрсетуі Абайдың өнердегі орнын нақтылайды [14, 383 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Абай қазақ поэзиясының өлең өрнектерін дамытып, байытуға зор үлес қосты. Қазақ поэзиясына Абай қосқан жаңалықтар қаншалықты мол болса, ол орнықтырған дәстүрлер де соншалықты мол болды. Абай қазақ өлеңін мазмұны жағынан байытқаны баршаға аян. Ал, форма жағынан келсек, бұл саладағы қосқан жаңалығы да өте көп. Әрбір шумақ, әрбір жол көп жайды аңғартады. Формасын, жанрлық түрін, тіпті тілін былай қойып, кейбір шумақтардың ырғағына, ішкі ойнақы үніне, ой оралымына құлақ салсақ, бұрынғы қазақ поэзиясынан жер мен көктей айырмашылықтарын көреміз. Сол айырмашылықты өз уақытында дәл аңғарған, ұлы ақынды поэзия әлеміндегі жаңашыл ақын, поэзия реформаторы деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Кәкішев, Т.** Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы : Санат, 1994. – 448 б.
- 2 **Поспелов, Г.** Эстетические и художественное. М., 1965. – 356 с.
- 3 **Қаратаев, М.** Әдебиет және эстетика. – Алматы : Жазушы, 1970. – 352 б.
- 4 **Асмус, В.** Вопросы теории и истории эстетики. – М. : Изд. Искусство, 1969. – 654 с.
- 5 **Герман, Ш. М. Скатерщиков, В. К.** Беседы об эстетике. – М. : Изд. Знание, 1982. – 223 с.
- 6 **Борев, Ю.** Эстетика. – М. : Издательство политической литературы, 1981. – 399 с.

- 7 **Нұрғали, Р.** Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана : Елорда, 2003. – 424 б.
- 8 **Қасқабасов, С.** Қазақтың халық прозасы. – Алматы : Ғылым, 1984. – 271 б.
- 9 **Ісімақова, А.** Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009. – 560 б.
- 10 **Байзақов, Е.** Эстетикалық көзқарасы / Кітапта: Абай. Энциклопедия. – Алматы : Атамұра, 1995. – Б. 619–622.
- 11 **Ахметов, З.** Поэзия шыңы – даналық. – Астана : Фолиант, 2002. – 408 б.
- 12 **Әлімқұлов, Т.** Жұмбақ жан. – Алматы: Жазушы, 1972. – 132 б.
- 13 **Әуезов, М.** Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1985. – 20 т. – 496 б.
- 14 **Әуезов, М.** Уақыт және әдебиет. Құраст. Ы. Дүйсенбаев. – Алматы : Қазмемкөркемәдеббас, 1962. – 428 б.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

A. M. Kartayeva

Эстетическое мировоззрение Абая

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, 070000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 30.01.18.

A. M. Kartayeva

Aesthetic world view of Abai

S. Amanzholov East-Kazakhstan State University,
Ust-Kamenogorsk, 070000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

В данной статье говорится о науке эстетики и ее связи с литературой. Рассматриваются труды ученых эстетов, внесших особый вклад в формирование истории развития эстетического учения. Истоки эстетического познания берут начало с устного народного творчества, вопросы жизненной красоты в литературе до сегодняшних дней изображаются в гармонической тесной связи с природой. Дается анализ эстетическому мастерству поэта классика Абая Кунанбаева, заложившего основы литературно-эстетического мировоззрения в казахской литературе.

The article is devoted to the science of aesthetics and its connection with literature. Works of the scientific aesthetes who have made a special contribution to forming stories of development of the aesthetic doctrine are considered. Sources of aesthetic knowledge originate from folklore, issues of vital beauty in literature until now are represented in harmonious close connection with the nature. The analysis of the aesthetic skill of the poet-classic Abay Kunanbayev, who has laid the foundation of literary and aesthetic worldview in the Kazakh literature, is given.

Р. Т. Касымова

д.п.н., профессор, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан
e-mail: rashida-kas@mail.ru

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ДИСКУРС И ЛИЧНОСТЬ

В статье описываются грамматические структуры, типичные для научно-технического дискурса. Используемые в научно-технических текстах языковые средства отвечают потребностям коммуникации в данной области – аргументированности, краткости, ясности и понятности. Проведенный нами анализ и описание научных работ известного казахстанского ученого-интеллекта в области горного дела – Баяна Ракишевича Ракишева заслуживает определенного внимания, так как представляет собой определенный срез языкового состояния ученых, работающих в разных областях научного знания. В качестве предмета исследования мы рассматриваем языковую личность как продукт речевой деятельности, которая оформлена по определенным законам жанров научного стиля речи. Сделан анализ лексического состава научной речи, микросистем терминов и собственно терминов в области горного дела, выделены основные характеристики (признаки) терминов.

Ключевые слова: антропоцентризм, дискурс, профессиональный тезаурус, текст, языковой портрет.

ВВЕДЕНИЕ

Антропоцентризм диктует изучение языка в единстве с носителем, его культурой, историей, менталитетом, мировоззрением, особенностями национального характера. Основным объектом исследований как в лингвистике, так и в смежных дисциплинах явился «...носитель сознания, языка и культуры, который вступает в коммуникацию с себе подобными или с самим собой. И этот субъект коммуникации, всегда выступающий одновременно и как субъект языка и как субъект культуры (В. Н. Телия), обладающий лингвокультурным сознанием (Н. В. Уфимцева), есть по определению «человек национальный», который всегда «больше», чем «просто» человек (Н. А. Бердяев) [1, с. 41].

У истоков разработки понятия «социально-речевой портрет» лежит разработанная М. В. Пановым в 60-е гг. прошлого столетия идея фонетического портрета, которая нашла свое продолжение и развитие в работах других ученых при исследовании речевых портретов [Язык и личность, 1989; Винокур, 1989; Голованова, 2008; Крысин, 2001 и др.]. На современном этапе развития лингвистики возрастает внимание к изучению языка научного стиля, к языковой личности ученого (Караулов Ю. Н., Богин Г. И., Ейгер Г. В. и др.). При описании языкового портрета ученого-интеллекта на основе анализа его научных трудов объектом наблюдения выступают его интеллектуальные, личностные качества, так как «интеллект наиболее интенсивно проявляется в языке и исследуется через язык» [2, с. 36].

Так как за любым текстом стоит не система языка, а языковая личность, владеющая системой языка [2, с. 27], то «...каждый человек, отражая в своем сознании объективно существующий реальный мир, неизбежно осмысливает его, переносит в свою «голову», переводит его в ментальную сферу; равным образом каждый человек оперирует не только отраженными и «пересажеными в голову» фактами, но и феноменами собственно ментальной сферы – ранее сформулированными (им или другими) мыслями» [Там же, с. 219].

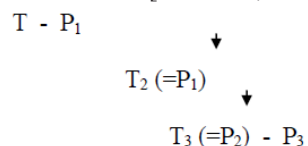
В порождаемых языковой личностью текстах: монографиях, учебных пособиях, статьях в научных журналах, докладах на научных конференциях – отражается не только жанрово-стилевое разнообразие научной речи, но и профессиональный тезаурус ученого. Языковая картина мира ученого-интеллекта заслуживает самого пристального внимания исследователей, так как представляет собой срез языкового состояния технической интеллигенции, определенную область профессиональной деятельности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Нами сделана попытка представить языковой портрет одного из ярких представителей казахстанской науки – известного казахстанского ученого, доктора технических наук, профессора, заведующего кафедрой открытых горных работ Казахского национального технического университета имени К. И. Сатпаева, заслуженного деятеля Республики Казахстан, лауреата республиканской премии имени К. И. Сатпаева, действительного члена Национальной академии наук Республики Казахстан Баяна Ракишевича Ракишева, которого коллеги по праву считают крупным организатором горнорудной промышленности Казахстана.

Использование структур последовательностей предложений в научно-техническом дискурсе этого ученого дает возможность проследить зависимость синтаксиса и семантики от текста. Рассмотрим небольшой фрагмент текста.

(1) «В зависимости от способа управления качеством МС возможны самые различные варианты *информационно-управляющей системы*. Во всех случаях *эта система* должна обеспечивать управляющие звенья производства своевременными и достоверными сведениями о качестве рудной массы, количестве вмещающих пород, уровне *стабильности* показателей качества. Датчики контроля *качества* руды должны быть установлены во всех *узловых точках* технологической схемы переработки МС, в которых происходит изменение состава руды, а также смешивание грузопотоков. Такими *узловыми точками* являются: забой, промежуточные склады, пункты погрузки руды на транспортных и концентрационных горизонтах, места слияния отдельных рудопотоков, приемные бункера дробилок и ОФ» [Ракишев, 2009, 26].

Данный пример служит наглядным подтверждением тому, что выделение в предложении тема-рематической структуры позволяет судить о правилах соединения и распределения информации.

Приведем еще пример:

(1) «Для более глубокой технологической изученности типов оруденения, разработки технологических схем и режимов переработки руд, определения средних технологических показателей внедряются методы геолого-технологического картирования месторождения. (2) Проведение такого картирования повышает достоверность определения технологических свойств оруденения, выявляет изменчивость их в пространстве, что приводит к резкому повышению **качества** технологических разработок и используется при проектировании обогатительных фабрик и металлургических заводов» [Ракишев, 2009, 8].

Анализ показывает, что предложение (2) связано с предложением (1), так как (2) относится к ситуации, являющейся необходимым условием существования ситуации, к которой относится (1). Научно-техническим текстам Б. Р. Ракишева присущи характерные конструкции, в составе которых можно выделить фиксированные лексемы и определенные синтаксические конструкции (см. Таблицу 1).

Таблица 1 – Характерные синтаксические конструкции

Определение и характеристика предмета	
1 Что есть что Что называется чем (Чем называется) что	«Часть горных пород в массиве или развале, являющаяся объектом выемки, называется забоем» [Ракишев, 2009, 254].
2 Что понимается под чем?	«Под математической моделью месторождения понимается формализованное описание формы, структуры и качественных характеристик месторождения в числовой или аналитической форме <...>» [Ракишев, 2009, 99].
3 Что является чем?	«Основой проектирования взрывов является отчет о детальной разведке месторождения с подсчетом запасов и задание на проектирование» [Ракишев, 2008, 10].
4 Что представляет собой что?	«Объем породы, пронизанный радиальными трещинами в тыльной части массива, представляет собой отрезок цилиндра» [Ракишев, 2009, 195].
Классификация предмета	
1 Что делится на что? Что делят на что? Что различается? Различают что?	«Экономические делятся на макро- и микроэкономические» [Ракишев, 2009, 125].
Относиться к чему Входить в группу чего Являться одним из чего	«К основным свойствам горных пород, характеризующим их поведение при динамических нагрузках, как известно, относятся: плотность, скорости распространения продольной и поперечной волн, модуль упругости, коэффициент Пуассона и пределы прочности на сжатие, растяжение и сдвиг» [Ракишев, 2008, 19].

Выражение состава, строения предмета и явления	
2 Что входит в состав чего? Что содержится в чем? Что образует что? Что составляет что? Что является составной частью чего?	«Состав руд: сфалерит, галенит, пирит, халькопирит, буланжерит, геокронит, стефанит, бурнонит, полибазит, аргентит, линнеит, фрейбергит, зигенит, блеклая руда, пираргирит, самородное золото, кальцит, редко барит и кварц» [Ракишев, 2009, 94].
3 Что состоит из чего?	«Таким образом, в зоне прямого трещинообразования порода по крупности кусков <u>состоит из трех классов</u> » [Ракишев, 2009, 194].
4 Что включает в себя что?	«Вместе с тем оно <u>включает в себя характеристики ВВ и среды</u> » [Ракишев, 2008, 39].

Исследование научно-технического дискурса свидетельствует о том, что в таких текстах преобладают: а) номинализации (например, «нагружение», вместо *нагрузили*, «дробление» вместо *дробили*, «взрывание» вместо *взрывали*, «грохочение» вместо *грохотали*, «разрушение» вместо *разрушили*, «привлечение» вместо *привлекали*, «обнажение» вместо *обнажали*); б) простые осложненные и сложные предложения.

Большей частью используются в тексте повествовательные предложения. Иногда употребляются инвертированные повествовательные предложения, когда порядок слов необходим для правильного и стилистически оправданного выражения мысли, усиления выражения той или иной информации, когда основное содержание высказывания представлено в реме, когда утверждение, вывод, оценка приводятся в заключительной части. Например:

*«Поэтому создание на рудниках сквозной, оперативно действующей системы информации о **качестве** руды по всей технологической цепи, начиная от опробования рудного тела и отбитой руды по каждому забою (очистному блоку панели) и заканчивая складами и рудопотоками на поверхности, является необходимым условием эффективного управления процессом формирования **качества** минерального сырья»* [Ракишев, 2009, 15].

(2) *«С целью отработки отдельных деталей методики в первой серии опытов моделировались конкретные взрывы, проведенные в средневзрываемых породах»* [Ракишев, 2008, 61].

(3) *«При обработке кинолент по перемещению характерных точек контура уступа в заданные интервалы времени строились их траектории»* [Ракишев, 2008, 77].

В отличие от художественного текста научно-технические тексты включают в себя таблицы, схемы, рисунки, диаграммы, фотографии.

При этом оформление научно-технического текста сопровождается словами-организаторами научной мысли (*поэтому; доказано, что...; таким образом; предположим, что; в этом случае; вместе с тем; все это приводит к...; эти выводы согласуются с..., итак* и т.п.), которые формируют структурно-смысловую и логико-композиционную структуру текста:

(1) *«В этом случае...»* [Ракишев, 2009, 213].

(2) *«Вместе с тем, порода из этого рода подвергается меньшему перемещению, чем...»* [Ракишев, 2009, 207].

(3) *«Все это приводит к еще большему приращению высоты развала»* [Ракишев, 2009, 206].

(4) *«Эти выводы хорошо согласуются с известными результатами практики»* [Ракишев, 2009, 1213].

(5) *«Итак, роль естественной трещиноватости массива при взрыве сводится к сокращению размеров зон разрушения...»* [Ракишев, 2009, 190].

(6) *«Из сопоставления видно, что сходимость результатов в аналогичных условиях довольно высокая»* [Ракишев, 2009, 191].

Из сказанного становится ясно, что для изучения процессов интерпретации научно-технического дискурса наряду со знанием лексических значений слов и их сочетаний необходимы и знания о мире, которые должны быть представлены, например, в форме сценариев о добыче и переработке руды; о промышленном взрыве; о выемке и погрузке горных пород.

В каждом тексте содержатся «смысловые скважины» (Н. И. Жинкин), заполнение которых является задачей читателя / слушателя. Как известно, присутствие в дискурсах скрытого смысла, смыслового подтекста является фундаментальной особенностью речевого общения людей, так как принимается во внимание автором, насколько слушатель осведомлен о предмете высказывания.

Ниже мы приводим используемые способы структуризации научного текста как одно из средств организации научного дискурса:

1 Рубрикация. *«При выполнении структурного анализа запасов месторождения следует учитывать их градацию по: а) ...; б) ...; в) ...; г) ...; д) ...; е) ...; з) ...; и) ...»* [Ракишев, 2009, 127].

2 Нумерация. *«Типовой проект взрывных работ на карьере содержит следующие разделы [1,2,3]: 1.2.3.4.5.6.7.8.9.10.11...»* [Ракишев, 2008, 6-8].

3 Абзацное членение.

4 Разбиение на разделы и подразделы.

Наряду с традиционными для научного стиля чертами, Б. Р. Ракишевым выбираются определенные языковые средства для поддержания внимания реципиента к тексту:

а) ссылки на других ученых:

• «В результате исследований, проведенных под руководством В. В. Ржевского, эта классификация была дополнена еще одним важным параметром – акустическим показателем трещиноватости, равным отношением квадратов скоростей продольных волн в массиве и образце данной породы» [Ракишев, 2008, 21].

• «На важность и необходимость более полного и комплексного использования полезных ископаемых одним из первых обратил внимание выдающийся ученый XX века – академик К. И. Сатпаев. Так, еще в 1962 году он заметил, что «почти все главные месторождения цветных металлов Казахстана являются многокомпонентными и содержат в составе своих руд длинный перечень важнейших металлов и металлоидов» [Ракишев, 2009, 18].

• «На этот факт в числе первых обратили внимание А. Ж. Машанов [15] и В. К. Рубцов [16]» [Ракишев, 2008, 20].

б) обороты, которые создают эффект авторского присутствия, или внутренней диалогичности речи (с глаголом в 1-ом лице мн. числа):

• «Поясним теперь сущность дифференцированной оценки запасов месторождений полезных ископаемых, представленного совокупностью блоков» [Ракишев, 2009, 146].

• «Обозначим искомую составляющую через s' » [Ракишев, 2009, 29].

• «Предположим, что имеется месторождение, представленное рядом блоков (подсчетных, геологических или эксплуатационных) с запасами руды A_1, A_2, \dots, A_n , металла M_1, M_2, \dots, M_n и средним содержанием металла a_1, a_2, \dots, a_n » [Ракишев, 2009, 128].

• «Для простоты рассуждений положим, что заряд размещен по всей длине скважины параллельно свободной поверхности» [Ракишев, 2008, 67].

• «Сначала рассмотрим наиболее простой случай» [Ракишев, 2008, 67].

• «Рассмотрим применение метода на примере определения оптимального рудопотока в течение 5 смен» [Ракишев, 2009, 304].

в) обороты, которые создают эффект авторского присутствия, или внутренней диалогичности речи (с модальным или оценочным словом):

• «Нетрудно заметить, что второй показатель включает в себя первый и для всех рассмотренных случаев $\Phi_2 > \Phi_1$ » [Ракишев, 2009, 238].

• «Следует напомнить, что ...» [Ракишев, 2008, 71].

• «Можно перейти теперь к его количественной оценке...» [Ракишев, 2008, 75].

Как показывает анализ, в научных текстах Б. Р. Ракишева имеются элементы скрытого диалога с читателями, с самим собой или с теми авторами, чьи идеи излагаются, комментируются, и высказывается им собственная оценка.

г) речевые штампы и клише:

• «Решение задачи связано с ...» [Ракишев, 2009, 189].

• «Анализ приведенных выше данных показывает, что...» [Ракишев, 2009, 266].

• «Анализ приведенных результатов показывает, что...» [Ракишев, 2009, 306].

• «На основании проведенных исследований ...» [Ракишев, 2009, 219].

• «Выше было отмечено...» [Ракишев, 2009, 166].

• «Для решения рассматриваемых задач наибольший интерес представляют...» [Ракишев, 2009, 186].

• «В качестве примера можно рассмотреть...» [Ракишев, 2009, 287].

Кроме ментальных перформативных высказываний (*предположим, что; поясним теперь; обозначим*), к дискурсивным словам и выражениям относятся:

• маркеры очередности, например: «Это связано с тем, что, **во-первых**, границы между различными видами пород визуально неразличимы, и они должны быть установлены точно; **во-вторых**, он применим для забоя, состоящего из параллельных наклонных слоев. При этом мощность отбиваемого слоя должна соответствовать техническими возможностями имеющейся на руднике буровой техники; **в-третьих**, в пределах карьерного поля выдержанное направление рудных тел практически не встречается» [Ракишев, 2009, 232];

• коннекторы (союзы и союзные слова): *однако, который, что*.

Наряду с ментальными перформативными высказываниями, встречаются и замаскированные перформативы, например: «Как показывают данные табл. 3.7» [Ракишев 2009: 190] (вместо «мы приводим эти данные в табл. 3.7»), которые приводятся для перефразирования или для установления связей между высказываниями текста: «Выше было отмечено, что...» [Ракишев, 2008, 35]; «Выше установлено, что...» [Ракишев, 2008, 72].

Интертекстуальные связи в рамках научного дискурса оформляются в виде цитат и ссылок на работы классиков геологической науки. При употреблении цитат для подтверждения своих мыслей, разъяснения того или иного положения Б.Р. Ракишев всегда дает собственную оценку суждению, тем самым выражая свое отношение к высказываниям других ученых, приводит обоснованные аргументы в пользу того или иного тезиса:

• «*Вместе с тем для забоев других типов ширина развала не может служить объективной характеристикой изменения формы рудного тела после взрыва*» [Ракишев, 2009, 233].

• «Для оценки искажения формы и размеров рудного тела после взрыва Е. Г. Баранов и И. А. Тангаев предложили ввести так называемый коэффициент искажения, который равен отношению приращения площади контакта после взрыва к площади его до взрыва [67]. Однако коэффициент искажения не учитывает всего разнообразия элементов замечания рудных тел в развале и условий их селективной выемки» [Ракишев, 2009, 233].

• «*Научные положения, термины и расчетные формулы, приведенные в работах [2,44], разрабатывались и применялись в условиях плановой экономики. Поэтому они, естественно, не могли учесть специфику работы предприятий в современных рыночных условиях*» [Ракишев, 2009, 134].

Анализ синтаксиса научной речи академика Б. Р. Ракишева позволяет говорить о так называемой синтаксической компрессии (конденсации), т.е. о предпочтительном использовании имплицитных конструкций вместо эксплицитных (см. Таблицу 2).

Таблица 2 – Синтаксическая компрессия

Конструкции:	Примеры:	Источник:
при ... (вместо: когда (если):	« При правильном расположении зарядов в скважинах (и при $L_1 > L_2$) вследствие влияния соседних частиц элемент M достигает предельного горизонтального положения несколько позже»	[Ракишев 2009: 218].
В результате + Р.п. (вместо: в результате того, что ...):	«Таким образом, в результате взаимного соударения между крупными кусками в классах выше 0,60 м происходит некоторое перераспределение».	[Ракишев, 2009, 196].
Для + Р.п. (вместо: для того чтобы выявить закономерности..., ...)	« Для выявления закономерностей размещения частей уступа в развале при двухрядном КЗВ было проведено три серии опытов из различных».	[Ракишев, 2009, 205].
	« Для выявления закономерностей размещения пород...».	[Ракишев, 2008, 63].
	« Для обобщения полученных данных...»	[Ракишев, 2008, 62].
С увеличением + Р.п. (вместо: ..., когда увеличивается ...)	«Она повышается с увеличением удельного расхода ВВ и снижается с увеличением плотности отбиваемой породы».	[Ракишев, 2008, 70].

С целью + Р.п.	« С целью обработки отдельных деталей методики в первой серии опытов моделировались конкретные взрывы, проведенные в средневзрываемых породах».	[Ракишев, 2008, 61].
Использование СПП с придаточным предложения условия (модель «если А, то Б»).	« Если толщина приконтактного слоя примешиваемой породы или теряемой руды для всех рудных включений величина постоянная, то ее можно вынести за знак суммы».	[Ракишев, 2009, 122].
Использование СПП с придаточным предложения условия (модель «если А, то Б, а ...»).	« Если геологическая информация задана погоризонтными планами или геологическими разрезами, то контуры рудных тел и блоков выделяются не путем оконтуривания, а заносятся в модель с планов и разрезов как более достоверная информация».	[Ракишев, 2009, 104].

ВЫВОДЫ

Анализируемые научные тексты Б. Ракишева позволяют нам выделить основные черты его языкового портрета:

1 Понятность:

(1) «*Использование массы породы на единицу длины заряда связано с тем, что действительное конечное расширение стенок полости по высоте заряда одинаково*» [Ракишев, 2009, 168].

2 Ясность:

(1) «*В целом разработанная математическая оптимизационная модель стабилизации качества многокомпонентной руды при отработке сложноструктурного блока способствует отгрузке максимально возможного объема качественного сырья в течение смены суток или нескольких суток при минимальном снижении производительности за счет удлинения пути передвижения ВПО*» [Ракишев, 2009, 281].

3 Доказательность:

(1) «*Для подтверждения этой гипотезы рассмотрим характер изменения извлечения благородных металлов при существующих и проектируемых технологиях обобщения, принимая во внимание, что их содержание в руде не высокое и колеблется в больших пределах*» [Ракишев, 2009, 67].

(2) «*Проведенный анализ убедительно доказывает, что показатели сложности отработки разнородных слоев Φ_n и Φ_p могут служить в качестве объективной количественной характеристики степени полноты и чистоты отделения полезного ископаемого при разработке сложноструктурных месторождений*» [Ракишев, 2009, 241].

(3) «Для обоснования объективности приведенных нами выше данных обратимся к теории этого вопроса» [Ракишев, 2008б, 82].

(4) «Этот вывод красноречиво подтверждают значения p , найденные по формуле (1) и приведенные в табл. 1» [Ракишев, 2008б, 84].

4 Подчеркнутая логичность и связность изложения.

(1) «Эффективность работы горно-транспортного оборудования во многом зависит от качества подготовки горной массы к выемке. Качество горной массы характеризуется рядом технологических параметров взорванных пород. Среди них важная роль отводится после взрыва кусковатости пород и распределению кусков по размерам в забое. Однако в целях упрощения качество дробления взорванной руды и породы часто оценивают средним размером куска и выходом негабаритной фракции. В связи с этим количественные зависимости производительности экскаватора выражают как функции указанных величин» [Ракишев, 2009, 191].

(2) «Однако анализ указанных и других литературных источников, их теоретическое осмысление показывает, что по характеру расположения рудных образований и их геометрическим параметрам...» [Ракишев, 2008, 11].

5 Стремление к максимальной точности, что проявляется в чрезмерной терминологической и синтаксической усложненности текста.

(1) «Если обозначить массу рудного сырья, поступившего на переработку через M_p , массу полученного концентрата M_k , массу хвостов M_x , содержание полезного компонента в исходном сырье α , в концентрате β , в хвостах δ , выходы концентрата $-Y_k$, Y_x извлечение полезного компонента в концентрат E_k в хвосты $-E_x$, то уравнения баланса массы руды и продуктов обогащения и баланса полезных компонентов в них запишутся в виде: $M_p = M_k + M_x$, $M_p \alpha = M_k \beta + M_x \delta$ » [Ракишев, 2009, 43].

Изучение языка научных работ Б.Р. Ракишева как одного из ярких представителей современной казахстанской научно-технической интеллигенции представляется весьма перспективным, так как, с одной стороны, в научно-техническом тексте можно проследить, какие речевые средства используются им для выражения идей, оформления научных данных, построения аргументированной речи, с другой – требует специальных исследований с учетом особенностей конкретной языковой личности, где в природе межличностного дискурса тесно взаимодействуют «мир действительности», «мир слов» и «мир личности ученого-интеллекта».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Красных, В. В. Homo loquens и система координат культуры // Языковая личность: текст, словарь, образ мира. К 70-летию чл.-корр. РАН

Юрия Николаевича Караулова. Сб. статей. – М. : Изд-во РУДН, 2006. – С. 40–48. – ISBN 5-209-02109-2

2 Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Текст]. – М. : Наука, 1987. – 264 с.

3 Ракишев, Б. Р. Автоматизированное проектирование параметров и результатов массовых взрывов на карьерах: Учеб. пособие. – Алматы, 2008. – 126 с. : ил. – ISBN 9965-21-298-8

4 Ракишев, Б. Р. Геотехнологическое управление качеством минерального сырья [Текст]: монография / Б.Р. Ракишев. - Алматы : НТИЦ КазНТУ, 2009. – 319 с. : рис., табл. – ISBN 978-601-228-050-0.

5 Ракишев, Б. Р. Роль горной науки и промышленности в инновационном развитии республики // Вестник НАН РК. – 2007. – № 2. – С.3–7.

6 Ракишев, Б. Р. Теоретическая оценка численности казахов в знаковые годы XX века и ее прогноз на будущее // Доклады НАН РК. – 2008. – № 2. – С.81– 86.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Р. Т. Қасымова

Ғылыми-техникалық дискурс және тұлға

Филология және әлемдік тілдер факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

R. T. Kassymova

Scientific and technical discourse and personality

Faculty of Philology and World Languages,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Бұл мақалада ғылыми-техникалық дискурсқа тән грамматикалық құрылымы сипатталады. Ғылыми-техникалық мәтіндерде қолданылатын тілдік құралдар осы саладағы қарым-қатынас қажеттіліктеріне сәйкес келеді - ақылға қонымды, қысқа, анық және түсінікті. Тау-кен саласындағы танымал қазақстандық ғалым-зияткер Баян Рақышұлы Рақышевтың ғылыми жұмыстарының сипаттамасын ғылыми зерттеулердің әртүрлі бағыттарында жұмыс істейтін ғалымдардың тілдік деңгейінің белгілі бір

бөлігін білдіретініне назар аудару керек. Зерттеу пәні ретінде біз лингвистикалық тұлғаны сөйлеудің ғылыми стилінің жанрлары бойынша белгілі бір заңдарға негізделген сөйлеу әрекеті өнімі деп қарастырамыз. Ғылыми сөйлеудің лексикалық құрамын, тау-кен саласы терминдерінің және терминдердің микросистемаларын талдау, терминдердің негізгі сипаттамалары (белгілері) анықталды.

The article describes the grammatical structures typical of scientific and technical discourse. The language tools used in scientific and technical texts correspond to the needs of communication in this field - reasoning, brevity, clarity and clarity. Our analysis and description of the scientific works of the well-known Kazakh scientist and intellectual in the field of mining – Bayan Rakishevich Rakishev deserves a certain attention, as it represents a certain cut of the language state of scientists working in different areas of scientific knowledge. As a subject of research we consider the linguistic personality as a product of speech activity, which is set according to certain laws of genres of scientific style of speech. The analysis of the lexical composition of scientific speech, microsystems of terms and proper terms in the field of mining, the main characteristics (signs) of terms are identified.

FTAMP 17.82.30

**Ж. Т. Қадыров¹, Т. О. Есембеков²,
Н. Қ. Жүсіпов³, Б. С. Тұрсынов⁴**

¹к.ф.н., профессор, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

²д.ф.н., профессор, Шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы;

³Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

⁴магистрант, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы

САФУАН ШАЙМЕРДЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ҚҰРАЛДАРЫ

Мақалада С. Шаймерденов «Мезгіл», «Жыл құсы» шығармаларындағы көріктеу құралдарының қолданысы сараланады. Жазушы табиғат құбылысы мен көріністерін суреттеуде дәстүрлі эпитеттерді шебер қолданған. «Ақ-қара» тілдік бірліктерінің қолданыс аясының әр алуандығы айқындалып, көркем образ жасаудағы шеберлігі сипатталады. Сондай-ақ, кейіпкердің кейіпін бейнелеуде фразеологиялық тіркестердің және кейіпкердің ішкі сезімін ашып көрсетуде культтік фразеологизмдердің сәтті қолданысы айқындалады. Ал, тұрақты тіркестердің бір қатары қазақы өмірге қатысты құбылыстарды бейнелеп, ұлттық ерекшелікті танытады. Жазушы шығармаларындағы кейіпкерлердің жан-дүниесін, сыртқы тұлғасын, кескін-келбетін бейнелеуде, тұрмыс суреттерін сипаттауда теңеулерді ұтымды стильдік тәсіл ретінде мол қолданғаны көрсетіледі. Қаламгер туындыларында эпитет пен теңеу, қайталау т.б. троп түрлері табиғаттың әсемдігін бейнелеуде, образ жасауда айрықша қызмет атқарады.

С. Шаймерденов шығармалары тілінің тазалығына, эстетикалық өзгешелігімен тартымдылығына және өзіндік ерекшеліктеріне, суреттеу шеберлігі өзгеше туындылар екендігіне назар аударылады.

Кілтті сөздер: көріктеу құралдары, эпитет, тұрақты эпитеттер, тұрақты тіркестер, культтік фразеологизмдер, қайталаулар.

КІРІСПЕ

Қаламгердің прозалық мұралары қазақ әдебиетіндегі өзінше бір көркемдік әлемді қалыптастырған – үлкен бір белес. Бұлайша бағалауымызға Сафуан Шаймерденовтің тілі, ондағы көріктеу құралдарының қолданылу ерекшеліктері негіз болады. Жазушы өзінің әңгімелері мен романдарында қазақ халқының көркемдік сөз өрнектерін ұтымды пайдаланып отырған.

Қаламгер шығармалары тілінің тазалығымен, эстетикалық өзгешелігімен тартымды. Жазушының даралығын танытатын, өзіндік шеберлігін айқындайтын тілдік қолданыстарын зерделесек, әсіресе, эпитет пен теңеу, қайталау т.б. троп түрлері жазушы туындыларында табиғаттың әсемдігін бейнелеуде, образ жасауда айрықша қызмет атқарады. Мысалы: «Кеш түсті. Жалқынды өрттей қызарып, зорайып барып күн батты. Дүние алаулай мұнартып, түтіндеп тұрды». «Себелеп жаңбыр бүркеді. Дүние күнгірт, жабыңқы. Қыс келерін танытар ызғар бар ауада». «Осылай қыс та өтті. Биікке көтерілген күн жер-ананы бусандыра бастайды. Жер аяғы кеңіп, орман іші қилы-қилы гүлге, қилы-қилы үнге толды» [1, 19].

«Мезгіл» повесінде табиғат көрінісі осылай берілсе, «Қарғаш» повесінде басқаша өрнектелді:

«Бұл өңір, әсіресе, көктем шағында өзгеше. Көк сілем мұнар басқан тоғайлар қилы-қилы гүлге оранады. Құбылыс сағым ойнаған қырат, жондарда бәйшешек пен сарғалдақ жайқалады. Ақ селеулі қырда бозторғай шырылдайды. Тоғайда бұлбұл сайрайды. Соған жалғыз жарым көкек даусы келіп қосылады» [1, 23].

«Ашық күн. Айнала тып-тыныш, күлгін түсті ұсақ жапырақ жамылған қалың талдар қимылдамайды. Ұзарып пісіп, сабағы енді қата бастаған үкі қурайлар мен жалбыздың исі шығып, аптап ыстық леппен ауық-ауық мұрынды қытықтап өтеді. Арғы бетте өзен бойын жарыса қуалап кете берер қалың тоғай. Онан әрі, жалпақ шабындықта, талмен өріп, бастырып тастаған маялар жер бетінің меңдері секілді».

«Аптап ыстық август айы. Елеусіз кемітіліп жаз да таусылуға айналды. Жердің көк жасылы сарғыш тартып, дала бір түске елеусіз еніп келеді. Егін сары балақтанып, қара бидай пісті».

Табиғаттағы рең әсемдігі нәзік сұлулықты аңғара білген қаламгер байқампаздығының, зерделілігінің айнасы. Табиғат көріністерін құбылта, құлпырта, жан бітіре суреттей отырып, адам тағдырын табиғатпен байланыстыра шебер бейнелеген. Адам мен табиғатты ол тұтастықта таниды. Табиғат та адам сияқты кейде көңілді, кейде мұнды. Соған лайық қаламгер

де оны әр күйде суреттейді. Бірде орман іші қилы-қилы гүлге, қилы-қилы үнге толса, бірде жондарда бәйшешек пен сарғалдақ жайқалады, көк сілем мұнар басқан тоғайлар гүлге оранса, үкі қурайлар мұрынды қытықтайды, кейде жердің көк жасылы сарғыш тартып, дүние күнгірт, жабыңқы күйге түседі. Қаламгер табиғатты суреттеуде құрғақ, сылдыр сөйлем құрамайды, алдымен өзі тебірене толқып алады да, сол тілсіз сезім тілімен сөйлейді. «Мезгіл» повесінен үзінді келтірелік: *«Көк сілемік мұнар басқан ашық күн. Тақтайдай ұлан-қиыр жазық дала. Аңызқты аптап шілденің жуан ортасы болса да, дүние реңкі көгілдір, ізнәрлі жер бояуын әлі бермеген. Ойпаңы мен биік-биік қыраты, жүлге-жүлге таулары жоқ осындай көгілжің жазықтарда көкжиегі де алыстап кететін болса керек, тым қияң шалғайдан көз ұшына ілігіп, сағыммен ойнап, белдеулене көтерілетін үйірім-үйірім, бұлың-бұлың, шоқ-шоқ ағаштар бейне теңізде жүзген гажайып та жұмбақ алып кемелерге ұқсап көпке дейін толқып, бояуы жылыжып жақындайды да, айналып артқа түсіп алыстаған сайын әлгі бір ойнақы кейпіне тез ауысып, тағы да бұлыңдап, тағы да толқып сала береді»*. Берілген мысалдардан жазушының өзіндік айшықтау тәсілдерінің тағы бір куәсі боламыз. *«Ізнәрлі жер, жүлге-жүлге таулар, үйірім-үйірім, бұлың-бұлың, шоқ-шоқ ағаштар»* табиғаттың әсем көрінісіне ерекше сипат берері сөзсіз. Жазушының болмысына академик З. Қабдолов: «Сафуанның қай шығармасын алсақ та күн шуағы секілді жылы, нәзік лиризмді толқып, төгіліп тұрады. Қай шығармасын алсақ та, онда тұнық парасат бар. Бұл оның сыршыл суреткер екенін танытады», – деп ерекше баға берген [2].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жазушы шығармаларында табиғаттың сан алуан құбылыстары мен көріністері шебер тілмен көркем суреттелген. Шығарма жолдарына назар аударсақ: «Айналасын барақы тау қоршаған қан жайлау бүгін сондай бұлыңғыр. Ұлла мұнар дым бүркіп тұр. Шүйгін жайылымды еркін төстеп, шайлыққан қой отары өрістен ерте оралған: жеңіл қалқан тал шарбақта бырт- бырт күйсеп, жайбарақат ұйлығысады. Қақпа алдында бетін үй жаққа беріп ақ тұмсық қара ит жатыр».

«Барақ тау», «қан жайлау», «бұлыңғыр, ұлла мұнар», «шүйгін жайылым» эпитеттері ауылды қоршаған әсемдіктен хабар берсе, «шайлыққан қой отары», «бырт-бырт күйсеуі», «жайбарақат ұйлығысады» сөздері малдың тоқтығын, мамыражай тыныштықты сездіреді.

Қаламгер рең әдемілігін беруде, қырдағы ауыл көрінісін суреттеуде оқырманын ертіп, еліктіріп әкетеді. Жазушының қолданған эпитеттері, әсіресе, дәстүрлі эпитеттері қазақтың дүниетанымдық ұғымына етене жақын. Академик М. Серғалиев эпитет туралы: «Эпитет көркем туындыларда

эстетикалық қызмет атқарады, сөздің тартымдылығын, сұлулығын, әсерін арттырып, тыңдармандар мен оқырмандардың жылы қабылдануына мүмкіндік жасайды», – деп тұжырымдайды [3, 228].

С. Шаймерденовтің есімі туған халқының болмыс-бітімімен, салт-дәстүрімен, рухани әлемімен тығыз байланысты. Өзінің көркем прозаларында табиғатты суреттеуде қазақ халқының дәстүрін, эстетикалық таным-талғамын, шаруашылық кәсібін, мінез-құлық, ырым-нанымын, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухты шебер өрнектеген.

«Ақ-қара» тілдік бірліктердің қазақ халқының дүниетанымдық жүйесінде алатын орны ерекше. Олардың символдық жүйесі халқымыздың дәстүрлі дүниетанымының негізгі танымдық кодтарының бірі болып табылады

«Ақ» – «бір қалыпты, бірыңғай, ұзаққа созылған, ұдайы, қайталанып тұратын құбылыс сипаты»: ақ жауын, ақ нөсер, ақ боран, ақ түтек т.б.

Жазушы шығармаларында кездесетін «ақ» концептісінің мағынасына келетін болсақ, «ақ» түсінің қолданысы аясы әр алуан. Осы ұғымға байланысты Мезгіл даласының алай-түлей түтеген боранын да өте сәтті шығарған:

«Ал мына жынды боранның қарамағына бір іліксең, тек шығуың ғана жоқ. Жоқ, жұт сегіз ағайынды емес, тоғыз ағайынды болған мына Мезгілдің даласында. Айлап соққан ақ түтек толастамайды-ау! Жер мен көк астасып, ақ кебінге оранып алады да, құтырына ұйтқиды кеп. Осындайда сыртқа шықсаң болды, көз алдындағы қарапайым, қалқыып көрінген көрші үйлерден табан астында көз жазып, ақ сұрқай қоймалжың бір әсерлі дүниенің ішіне еніп жүре бересің...»

«Ақ» түсіне байланысты «ақ түтек», «ақ кебін», «ақ сұрқай» эпитеттері қазақ даласында толассыз соққан құтырынған боранды көз алдымызға әкеледі. Осы повестен тағы да мысалдар келтірсек: *«Ақ ирек жолдың кедірі мен бұдыры да көп. Ақ сүтін бермеді дегенің болмаса, шын ана бола білген, аяулы адамға асығып келемін». «Әкем кешке жұмыстан босаған соң асханаға барып, ақ бөлкені қолтықтап қайтады. Ақ нанды, үгілген картопты тоя жейміз».*

Жақсылықтың, игіліктің, молшылықтың нышаны ретінде жұмсалған «ақ» түсінің стильдік реңкі айқын. Жазушы «ақ» түсін Мезгілдің өмірінде болып жатқан өзгерістерді, яғни, тұрмыстарының жақсарып, көңілдерінің ашылуын меңзеп көрсетуде шебер пайдаланған. Автордың стиліндегі ерекшелік – кейіпкердің басынан өткізген тұрмыс тауқыметін, жан күйзелісін немесе көңіл қуанышын табиғат құбылысымен, қоршаған ортасымен егіздей отыра суреттеуді аса шебер жұмсауында. Белгілі бір оқиғаның мазмұнымен іштей туысып, жанасымды түрде астарласып жатады.

Ал, «Жыл құсы» повесінде табиғат суреті былайша нақышталды:

«Сәске кезінде аспанды біртіндеп сұрқай бұлт басты. Сілімдік жаңбыр сіркірейді. Ұзақ күндер жылап жасауар ақ жаңбыр. Түндіктеріне тіреуіш қойылған киіз үйлер, шағын-шағын төмпелер сияқты. Мелшиіп қалған иманақ тау да үлкен бір обаға ұқсап, жым-жырт құлазып қалған». «Ақ жаңбыр» халық ұғымында ұзаққа созылған сіркіреп жауатын жаңбыр. Тұрақты эпитеттердің қолданысы шығарманың мазмұнына мән мен мазмұн беретін тілдік тәсіл ретінде бағаланады. С. Шаймерденов шығармаларында мұндай тұрақты эпитеттер жиі қолданылған. Зерттеуші Г. Мұхаметқалиева: «Тұрақты эпитет дегеніміз – бір затқа тұрақталып бекіген, мағыналық дербестігін сақтаған, екі немесе одан да көп сөз тіркесінен тұратын, бірінші компоненті коннотативтік, екінші компоненті денотативтік қызмет атқаратын, өзара қабыса байланысқан, көркем бейнелі, образды тұрақты сөз тіркестері», – дейді [4, 44].

«Қара түс» қазақ топырағында – «қайғы-қасірет», «ауыр тұрмыстың тауқыметі», «қаталдық», «қатыгездік», «кедейшілік-жоқшылық», «қарапайымдылық», «қалың бұқаралық», «нәсілі төмендік» т.б. мағыналарды білдіреді. Қара сөзі «үлкен, зор, көп, нағыз» деген мәнде де жұмсалады. Мысалы: қара шаңырақ, қара жаңбыр, қара дауыл, қара жол, қара күз, қара жаяу, қара қасқа кедей, қара нөпір, қара орман, [5, 416–418].

Қара – «күшті, екпінді, тегеурінді, дүлей» деген ұғымда да жиі жұмсалады. Мысалы: *«Ондаған жыл бойы ұйысып жатқан қауға от тисе, бітті. Ақыр заманның келгенін түсіне беріңіз. Қау дегенің лапылдап, майша жананды. Қызуы қандай десеңізі: бет қаратпайтын. Жолындағының бәрін жалап-жалмайды да, жылжи береді. Қыбырлаған жан иесінде ес қалмайды, тайлы-таяғымен шығып, күн алысады, түн алысады, бірақ жаһанды жалпағынан жайлап алған қара өрттің беті қайтпайды. Құдайдың дес берісінде, қара нөсер төгіп берсе, сонда ғана басылады. Әйтпесе, сеңдей соғылған халықтың өлгені өліп, өлмегені жан сауғалап, бетінің ауған жағына кете береді».* Автор бұл суреттеуді былайша тереңдетеді.

«Ауы түтін иісі шығады. Айнала орап, қаулай жанып қара өрт келеді. Бет бақтырмас алды – біздің ауыл. Арты – қара түтіннің өзіндей қап-қара үңірейген жоқтық. Екілене ішін тартып, жел соғады. Жел соққан сайын, алтын найзалар жарқ-жұрқ етіп ырғып түседі де, дуылдай жөнеледі. Қарғып қораларға шығып жатыр. Кеше ғана еңбекпен тұрғызған мекен-жайлар міне, енді көз алдымда күтір-күтір, күрс-күрс құлай бастады. Қора арқалықтарын ораған сұғанақ жалын тілдері, соққан желдің күшімен қарманарға ештеңе таба алмағандай, бір ауық созыла дірірлеп, жалаңдап тұрады да, үзіліп барып, алдағы тың жерге жабыса қалад. Содан кейін тағы да дүр етіп қоздап балалап жатқаны» [1, 54].

Берілген мысалдарда Мезгілдің жүдеу даласына келген нәубет – қара өртті көзбен көріп, қолмен ұстатқандай суреттеуі әсерлі. Тұтас картина.

Картина ғана емес, жанды көрініс. Ешбір сөзді не сөйлемді алып тастай алмаймыз. Сол себепті де келтіріп отырған мысалымыз көлемді. Автор өртке байланысты «қара өрт», «алтын найзалар», «сұғанақ жалын тілдері» деген эпитетті тіркестерді дәл өрнектей отыра, оның барлық болмысын, әрекетін «жалап-жалмайды да, жылжи береді», «қаулай жанып, ырғып түседі де, дуылдай жөнеледі», «қарғып шығып жатыр, бір ауық созыла дірірлдеп, жалаңдап тұрады да, үзіліп барып, алдағы тың жерге жабыса қалад», «дүр етіп қоздап балалап жатқаны» деген образды оралымдарды шығарманың шынайылығын танытуда шебер қолданған. Мұндай өң, рең болмаған жерде суреткердің тілі де көрер көзге солғын тартқан болар еді. Суреткер шеберлігінің танылар жері, образ дәлдігі мен бейнелілігінің көрінер тұсының бір кепілі – эпитеттермен байланысты екендігі белгілі. Жарқын бейне, айқын эпитеттер образды нақты да терең сезінуге әкеледі.

Осы айтылған тұжырымға сәйкес берілген мысалда «қара түтін», «қара нөсер», «қара өрт» деген сияқты тұрақты тіркестер қазақ даласына, қазақ халқының басына түскен ауыртпалықтың салмағын көрсеткендей.

«Қара түс» көп жағдайда адамға өзінің жағымсыз әсерін қалдырады. Мысалы: «Ол – көзі тышқанның көзіндей жылтырап тұратын қушық бет қара кісі – Садыр». Бұл жерде Садырдың өзінен басқа ешкімге жақсылық жасамайтын, тіпті, онысын жасырмайтын пасық мінезін оған берген портреті арқылы анық шебер жеткізген.

Эпитет көркем шығармада кейіпкерлердің сыртқы бейнесін ашумен бірге, ішкі сезімдерін, кескін-келбетін сипаттауда ерекше қызмет атқарады. Кейіпкерге мінездеме беру, көңіл-күйін жеткізуде де жазушы эпитет көмегіне сүйенеді. Эпитет – кейіпкер тұлғасын сомдауда таптырмайтын тәсіл.

«Осыдан соң ол ромбыға ұқсастау, қушық шекелі, сүйекті жалпақ бетті, сүйір иекті безеулі кескінін өзгертіп қарқылдап күлді...» немесе «Шеткеріректе Сымбат Асқаров отыр. Мәжірлі қара шляпа, қара мақпал жағасы бар қара мауыты пальто киіп жүретін осы бір аласа бойлы, қара торы келбетті студентті Инеш әлі аз білетін».

Бұл үзінділерден жазушының портрет жасау ерекшелігін де байқауға болады. Кейіпкердің портретін беру үшін жазушы теңеу мен эпитетті қатар жарыстыра қолданып, сол арқылы көркем образ жасауға қол жеткізеді.

«Әкем менің шапәті шағын денелі қағылез кісі еді. Әрі мінезі де жұмсақ. Көп сөйлеуді білмейтін-ді. Әңгіме айтқандарды кезек құптап, қиықша келген монғол көзін күлімдетіп үн-түнсіз отыра беретіні көз алдымда» [1; 343].

«Байқасам, есік алдында екі жолаушы тұр. Бірі – кірпішешеннің иесіндей тікірейтіп шаш қойған, қалқан құлақ қара жігіт, ал екіншісі – тым жүдеу, жақ еті суалған, сонысына қарамастан осы Арқа әйелдерінің салтын сақтап көк жаулық, оның үстінен қақырайтып шаршы тартқан

егде адам. Бет әлпетіне қарағанда ұзақ уақыт төсек тартқан, мол сырқаты бар жанға ұқсайды. Қалтыраған қолымен кірпі шашты жігітті демееу етіп, зорға жылжиды» [1, 6].

Берілген мысалдардағы «кірпішешеннің инесіндей», «қалқан құлақ», «тым жүдеу», «жақ еті суалған», «көк жаулық», «қақырайтып», «егде», «қалтыраған», «зорға» сөздері кейіпкердің портретін аша түскен.

«Бір мезгілде тас құдайға ұқсап, мықыр мойын, көзілдірікті көршім де күпеден шықты. Артына қарай сүйір иегін нұсқады» деген сөйлемдерде «тас құдайға ұқсап», «мықыр мойын», «сүйір иек» тіркестері кейіпкердің мінез-құлқын айқындай түскен.

С. Шаймерденов қолданған дәстүрлі дүниетанымдық лексика, мәдени лексика элементері тіл мен ұлттың бірлігін көрсетеді, ұлт тіршілігінің тілдегі бейнесі болып табылады, кейінгі ұрпақтың ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыпты тануы үшін, өткен өмірді оқырманның көз алдына келтіруде ақпараттық мәліметтер береді. Өйткені оларда авторлық тұжырымдау мен таным бар, сол арқылы ғалам бейнесін жекелік тұрғыдан түсіну бар.

Көркем шығармада тілдік бірліктер сыртқы тұлғасы жағынан да ішкі мазмұны жағынан да автордың айтайын деген ойын іске асыру мақсатында бір-бірімен тығыз байланыста жымдасып жатады. Сөйтіп, көркем шығарма тіліндегі айшықты тәсілдер шығарманың тұтас мазмұнын түсінуге, идеялық мақсатын ашып беруге мүмкіндік береді.

«Күнде далада, жер ошақта лаулап жанатып от, бүгін киіз үйге, темір пешке көшкен. Өлде қызылсырады, әлде қадірлі бір қонақ келеді, әйтсе де үй иесі келе салып, бір тоқтыны алып ұрған еді. Қазір қазанда бүлк-бүлк ет қайнап жатыр. Қой жақтан шығатын үйреншікті шуаш иісіне араласып, жас сорпа иісі мұрынды қытықтайды» [1, 254]. Қазақы танымды білдіретін эпитеттерге: «киіз үй», «жер ошақ» сөздері жатса, «қызылсырап», «лаулап» экспресойттары арқылы ойдың, бейненің әсерін күшейте түседі. Сөйлемдегі «бүлк-бүлк» деген еліктеуіш сөз де бұл арада эпитеттік қызмет атқарады. Қаламгер ауыл көрінісін суреттей отыра, қазақ дәстүрінен де хабар берген.

Эпитет жазушы шығармаларында кейіпкердің сыртқы бейнесін ашумен қабат, ішкі сезім иірімдерін, кескін-келбетін көрсетуде ерекше қызмет атқарады.

Қаламгер туындыларында фразеологиялық тіркестердің тілге көркемдік беретін, эмоционалды-экспрессивтік қызметі талғампаздықпен жасалған. Тұрақты тіркестер көбінесе кейіпкердің сыртқы кейпін бейнелеуде қолданылады:

Кеспірі өрт соққандай; етегі елпі, жеңі желпі; бал-бұл жанып, қызара бөрткен; қайыстай қатқан т.б.

Кейіпкер бейнесін жасауда, кейіпкерге тілдік мінездеме беруде фразеологизмдер ұтымды жасалған.

– Мұғалім бала-ау, екі иінінен су кеткендей ұнжырған түсіп кетіпті зат өзіңнің. Өстіп көз майынды тауысып, соңынан қарап қала бергенше, қасыңа отырғызып алып неге кетпейсің? Ай, ынжықсың ғой деймін. Аузың буған өгіздей үндемейтін Арамсарыдан жұрт неге қаймығады.

Ай, біздің Қаракең сөйлейін десе, тілдің майын тамызды-ау өстіп... [1; 294].

Тұрақты тіркестер кейіпкердің ішкі сезім толқынысын дөп басып, дәл жеткізу үшін қолданылған:

Ұмсындықтың қара көзі от шашып, жалт етті.

– Ендеше ана малды жинап алыңдар. Боқтарыңды теріп жүре алмаймын сендердің, – деп, тебіне жөнелді [1; 259].

Амал бар ма, тасыған көңіл судай басылды [1, 35].

Көктен тілегенім жерден табылғандай [1, 35].

Берілген сөйлемдердегі: көзінен от шашу, көңілі судай басылу, көктен тілегені жерден табылу тіркестерінің кейіпкер көңіл күйіндегі өзгерістерді, ашу-ыза, ренжу, қуану сияқты сезім толқындарын оқырман қабылдауына әсерлі жеткізудегі қызметі ерекше. Кейіпкер басындағы психологиялық жай-күйді танытатын тұрақты тіркестерді қаламгер туындыларынан көптеп кездестіреміз: **жүрегі мұздау, тілі байлану, қаны қайнау, жаны мұрнының ұшына келу, т.б.**

С. Шаймерденов шығармаларындағы тұрақты тіркестердің бір қатары қазақы өмірге қатысты құбылыстарды бейнелеп, ұлттық ерекшелікті танытады.

– **От ала келдің бе, неге қашып бара жатырсың?** [1; 259].

Дүкен алдында қара-құра кісі көп. Кезекте тұр. Қант, май, шай-бәрі де осында. Қазанбас сатушы таразыны асықтай үйіреді.

Осы мысалдардағы **от ала келу** (асығу деген мағынада), асықтай үйіру тіркестері – қазақ өміріне тән құбылыстардан алынған, ұлттық нақышты өрнектейтін тіркестер. Мұндай тұрақты тіркестер жөнінде ғалым Р. Авакова: «Ұлттық өмірдің айнасы болып табылатын фраземалардың әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы орны ерекше болса, оны танымдық тұрғыда талдау қазақы өркениетті ұлттық мәдениеттің табиғаты мен бітім-болмысын ашуға мүмкіндік береді» [1, 21].

Осындай тұрақты тіркестерді қолдану арқылы қаламгер өзі суреттеп отырған ауыл өмірі мен ауыл адамдары бейнесіне шынайылық сипат беріп, оқырман көңілінде жағымды әсер қалдырған.

Қаламгер қолданысында қарапайым фразеологизмдер де ұшырасады.

«Әдеби тіл нормасына сай келмейтін, жай дөрекі тұрақты тіркестерді қарапайым фразеологизмдер дейміз. Алайда ол әдеби тіл нормасына жатпағанымен, көркем әдебиетте образ жасау үшін кейіпкер сөзінде кездесіп

отырады. Бұл тілдік амал арқылы жазушы кейіпкердің ой-өрісі, өскен ортасын, әлеуметтік халін, мінез-құлқын көрсетеді» [1; 34].

– **Өй, иттен жаратылған неме, жап аузыңды, – деп ақырды** [1, 295].

– **Қара басыңа көрінгір, не болды саған? Кет, – деп жекірген кезі де бар** [1, 206].

– **О, иттің баласы! Сомадай боп бір тоқтыға шамаң келмей жатырма?** [1, 128].

Кейіпкер тілінде қолданылған қарапайым фразеологизмдер кейіпкердің мінез-құлқын, мәдениетін көрсетуде ерекше роль атқарған. Мұндай қарапайым фразеологизмдер тек кейіпкер тілінде ғана кездеседі және ерекше стилистикалық функциясымен ерекшеленеді.

Қаламгер тұрақты тіркестерді автор сөзінде де, кейіпкер сөзінде де, қисынын тауып, орынды пайдалана білген. Мұндай тіркестер жазушы туындыларында әр түрлі стильдік мақсаттарға орай орын табады. Олар кейіпкер бейнесін жасауда, портретін беруде, кейіпкерге тілдік мінездеме беруде, сондай-ақ қаһарманның басындағы психологиялық жай-күйді аңғартуда өте сәтті қолданған. Кейіпкер тіліндегі қарапайым фразеологизмдердің стильдік қызметі зор. Мұндай тіркестер кейіпкер мінез-құлқын ашуда таптырмас құрал болып табылады. Тұрақты тіркестердің сәтті қолданылуы, мазмұн әсерлігіне қызмет етуі қаламгер шеберлігінің бір қыры деуге болады.

«...Битабар тұрмады. Жата берді. Көңіл айтып үлкен келді. Көңіл айтып кіші келді. Дүниенің фәнилығын, жалғандығын айтады. Әдемі айтады: ноқталы басқа бір өлім. Бәріміздің барарымыз сол піл сауырлы қара жердің суық бауыры... Әуел баста солай жазған... Жазмыштан озмыш жоқ...» [1, 217].

Берілген мәтіндегі тұрақты тіркестер кейіпкердің психологиялық сезім-күйін береді. Сонымен, фразеологизмдер – бір мағынаны білдіретін сөз тіркесі болса, негізінен халықтың ауызша тілінде талай уақыттан қалыптасып, тас-түйінге айналған сөз мәйегі.

Қаламгер халықтың наным-сенімін білдіретін культтік фразеологизмдерді де жиі қолданады.

Культтік фразеологизмдер – адамның көңіл-күйін, көзқарасын, әр түрлі эмоционалдық әрекеттерін білдіретін және қолдануы дәстүрге айналған алғыс, қарғыс мәнді сөз тіркесімі ерекше фразеологиялық топ құрайды. Олар: фразеологиялық сөздік формулалар, фразеологиялық штамптар болып келеді де, адамның бір-біріне жасайтын әр түрлі қарым-қатынасынан көзқарасын білдіретін экспрессивті – эмоциялық сипаттағы одағайлық сөз орамында қолданылады. Бұл тіркестер кемінде екі немесе одан да көп компоненттерден болады. Кейде жеке сөйлем сияқты болып та келеді [2; 95].

Сафуан Шаймерденов еңбектерінде культтік фразеологизмдер көбінесе, кейіпкер тілінде ұшырасады. Автор оларды кейіпкердің ішкі сезімін ашып көрсетуде пайдаланған.

Культтік фразеологизмдер – адамның көңіл-күйін, көзқарасын, әр түрлі эмоциялық әрекеттерін білдіретін қолданылуы дәстүрге айналған алғыс, қарғыс мәнді сөз тіркесімен ерекше фразеологиялық топ құрайды.

Қара басыңа көрінгір, не болды саған? [1, 206].

Культтік фразеологизмдер жөнінде Р.Авакова: «Адамдардың діни және мифтік көзқарастары мен танымдық жүйесі тілдегі фраземалар мен олардың пайда болуына ұйытқы болған діни персонаждар (Құдай, Алла, Тәңір, жаратушы, жаратқан, жасаған... т.б.) негізінде тілде сақталып қалған. Қазіргі халық тілінде, оның ойлау танымында Тәңірі, Құдай, Алла лексемалары жақсылық пен жамандық, ақ пен қараның, өмір мен өлімнің және т.б. қарама-қайшылығының аралық шекарасы іспетті тілде түрлі тіркестерде қолданылады», – деп көрсетеді [6, 90 б.].

Қаламгер шығармаларында діни көзқарастағы тіркестер ауызекі сөйлеу тілінде кеңінен қолданылған.

Мына шалға құдайдың зарын қылам, осы бастан отын-суыңды жинай бер деп [1; 78]. *Әйтпесе, үстінен құс жорғалатпайтын. Құдай бірдеме берер* [1; 79]. *Құдайға шүкір. Битабар ат мінем десе табылады* [1, 151 б.]. *Құдайтағала Бертишек екеуіңді кем жаратқан жоқ* [1, 161].

Аманжан, бұл кісі құдайықонақ [1, 168 б.]. *Құдай-ау, оқуды тастап кетеді деп кім ойлаған* [1, 55].

Тәуба, соның бәрі осы Қарғашымның арқасы ғой [1, 56].

Бұл мысалдағы, «құдай-ау», «тәубе» деген сөздер культтік тіркестер кейіпкердің өмірге деген таңырқаушылық пен риза болушылық сезімдерін білдіреді. – *Ойбай, құдайы құрығыр шұнақ құдай-ай, өлтірдің ғой қу жетімек сорлыны* [1, 37].

Бықсып от жанбаса да, байқаусызда қазанның түбі күйе бастаса да, «құдайы құрығыр, қу құдай-ай!» – деп таусыла қалады [1, 35].

Сонымен, культтік фразеологизмдер діни ұғымдарға, діни әдеттерге байланысты қалыптасып, халық тілінде, кейіпкердің ойлау танымында «жақсылық пен жамандық, ақ пен қараның, өмір мен өлімнің» және т.б. қарама-қайшылығының аралық шекарасы іспетті тілде, ауызекі сөйлеу кезінде қолданылады.

Қазақ халқының тілі – әрі бай, әрі көркем тіл. Сан алуан көрікті де қанатты сөздер, шешендік сөздер мен нақыл сөздер халық тілінде. Көркемдеп бейнелеуші, өрнектеп мәнерлеуші тәсілдер де сонда.

Қаламгердің тіліндегі ерекшелік, яғни автордың стиліндегі ерекшелік – суреттеуді аса шебер қолдана білуінде. Белгілі бір уақиғаның мазмұнымен іштей туысып, жанасымды түрде астарлатып жатады.

Әр қаламгердің өзіне тән стильдік өрнегі, қолданатын тәсілдері болады. Кез келген қаламгер осы өзіндік жазу машығымен ерекше, сонысымен өзгеше. С.Шаймерденов шығармаларында теңеудің мол ұшырасуы қаламгердің өзінше бір ерекшелігін айқындайды. Қаламгер шығармаларында әр түрлі тәсілмен жасалған теңеулерді көптеп кездестіруге болады.

Мәселен, *Іші тартылып қалған жарату аттың кеудесіне ұқсас, тынысы мол кең кеудесіне онша көп үйлесе қоймайтын шошақтау келген кішкене басы сомдап соққан жұмыр темірге орната салған секілді; Тоят іздеген бүркіттей; қойдың жілігін жемсауына салып жіберіп, бытыр еткізіп түсіретін бүркітке ұқсас; сурет секілді; үлкен обаға ұқсас...* [1, 158] т.б.

Теңеулерден кейіпкердің сыртқы бейнесін анықтасақ, **«итше ырылдасып қайтемін», «қызғыштай қорыған», «ысқырған жылан секілді», «тышқанның арыстанға шапқаны секілді», «көктемде бұрқырап аққан Сарысу секілді алып кетеді», «шілденің аңызағы секілді қуартып кетеді, күйдіріп кетеді»** [1, 213].

Сонымен, жазушы тіліндегі теңеулер өзгеше өрнектер тудырып, шынайы суреттер туғызған. Халық арасында ерте кезден қалыптасып, құлаққа сіңімді болып кеткен бұл теңеулердің де өзіндік ерекшеліктері бар.

Жазушы С.Шаймерденов шығармаларында кейіпкерлерінің жандүниесін, сыртқы тұлғасын, кескін-келбетін бейнелеуде, тұрмыс суреттерін сипаттауда теңеулерді ұтымды стильдік тәсіл ретінде мол қолданған.

Әдеби тілдерді ажарлаумен, құбылтумен қатар, керек жағдайда айшықтай білген жөн. Әдеби тілдің әсемдігі ғана емес, әсерлілігі үшін де әжептәуір қажет тәсіл – айшықтау, яки фигура (лат. figura – келбет, бейне) – сөз тіркестерін дағдылы синтаксистік қалыптардан гөрі өзгешелеу ораммен, айрықша айшықпен құру. Мұндағы мақсат біреу-ақ – сөздерге ерекшелеп, екпін, тыныс беру, сөйтіп, олардың оқырмандарға әсерін күшейту.

Айшықтаудың бір түрі – қайталау сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды мұқият сіңіре түсу.

Жазушы қаламынан туған қайталаулар шығарманың стильдік бояуын арттырып, кейіпкер сезімін жеткізуде, ойды образды түрде бейнелеуде ұтымды қолданылады.

Көшіріп алмандар, көшіріп алуды кім білмейді. Бірінші кластың баласы да көшіре алады. Адам қабылдаушы, еліктеуші ғана емес, адам жасаушы, адам тудырушы. Бұл жағынан өрмекшіге де ұқсас қаламыз. Өрмекші сілбесін әмәнда өзінен шығарады ғой. Өз ісің өзіңе тән. Өзіңнен тартатын боласың. Сен ешкімге де ұқсамайсың ғой. Рас па? – сәл езу тартты күлген қалпы жұрттың төбесінен асыра көз салып, қимылсыз сөйледі: – Дәл, тіпті ата-анаң да түгелдей ұқсамайсың. Сенің ісің де ендеше ешбір жанның ісіне ұқсамауы дұрыс. Ғылым

мен искуствода творчество деп, міне осыны айтады. Творчество ғылымның дем-тынысы. Жұрт аталған тақырыпты бөлісе бастады [1, 57].

Инеш бір нәрсені жақсы көрсе де, жек көрсе де, бірдемеге разы болса да, наразы болса да күрт біржолға барымен кетер еді. Оның бұл мінезін Майқан жақсы білетін. Дәл қазір қыздың сондай бір қалтқысыз разылықпен ұстарадай өткір сезім үстінде тұрғанын ол бірден байқады [1, 123].

Алда сансыз адыр-белестер жатыр. Сан заман, меңіреу тыныштық пен ойнақы сағымға, өкпек жел мен ақдолы боранға мекен болған бойкүйез адыр-белестер. Сол бір адыр-белестердің кеудесін кесіп, ары асқан қос рельс алдағы күндей алысқа созылып кете береді. Уақыттай шапшаң жылжып пойыз келеді. Болат жолдың иірім бұрылыстарында жыланша ирелеңдеп, әлсін-әлі тау жақпарларына сүңгиді. Әлсін-әлі жазықтарға шығып, көсілте тартады [1, 13].

Сол бір шыдамсыз тартқан көңіл ендігі кезеңде бар сезіну қасиетінен ада болып, бір кесек тас секілденіп, суына берген. Дәл кешегі күні, алақанын жайып, талпынған жас балаша желкектей бастаған көк жапырақтың орнында енді қазір бір қатерлі күннің өзінде күрең тартып, үйім-үйім топырақтар жатыр. Соғыстан да қатты бір сойқан жүріп өткендей. Сондай бір сойқан Кәрім көңілін де алай-дүлей етіп кетті. Ол кеше ғана өз қолымен сеуіп, әрбір түбіне көп жылғы ойын, ізденуін бөлеп кеткен соншалық ыстық, енді бүліншілік жайлап алған бұл жердің қасірет келбетіне ұзақ қарап тұра алмады [1, 110].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ халқының қоршаған ортаға деген көзқарасынан, дүниетанымынан, этикалық дәстүрі мен ұлттық психологиясынан, тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпынан бүкіл этнографиясының бейнесі айқын аңғарылса, С. Шаймерденовтің туындыларынан халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-санасын, дәстүр-дағдысы анық байқалады. Шығармада кездесетін этнографизмдер халқымыздың дүниетанымын, сенім-нанымын танытады.

Қаламгер тілінің шұрайлылығы, ойының ұшқырлығы кейіпкерлер тілінен, олардың сөз саптауынан анық көрінеді. Автор халықтық тілдің айшықты сөз өрнегін, әдемі сөз нақышын қисынын тауып, ойды қысқа, бейнелі, түсінікті етіп жеткізу мақсатында қолданған.

Қорыта келгенде, С. Шаймерденовтің шығармалары өзіндік ерекшеліктері бар, тілі аса бай, суреттеу шеберлігі өзгеше, оқырман көңіліндегі сезім пернелерін қозғай алатын, қазақ жастарының шынайы өмірін шебер суреттейтін бірегей туындылар болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шаймерденов, С. «Екі томдық таңдамалы шығармалар». Мезгіл повесі. Т. 2. – Алматы : Жазушы, 1978. – 421 б.
- 2 Ыдырысов, Ә. «Шуақ пен ерлік» // «Қазақ әдебиеті» 14.09.2012.
- 3 Серғалиев, М. «Көркем әдебиет тілі». – Астана, 2006. – 369 б.
- 4 Мұхаметқалиева, Г. «Тұрақты эпитеттің тілдік табиғаты». Филол. ғыл. канд. дисс. авторефераты. – Алматы : 1995. – 25 б.
- 5 Қайдаров, Ә., Ахтамбердиева, З., Өмірбеков, Б. «Түр-түстердің тілдегі көрінісі».
- 6 Сыздықова, Р. «Сөз күдіреті». – Алматы : 2003. – 45 б.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

Ж. Т. Қадыров¹, Т. О. Есембеков², Н. К. Жусупов³, Б. С. Турсынов¹

Художественные средства произведений Сафуана Шаймерденова

¹Институт языка и литературы, Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан;

²Казахский государственный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан;

³Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Zh. T. Kadyrov¹, T. O. Esembekov², N. K. Zhussupov³, B. S. Tursynov¹

Artistic means of Safuan Shaimerdenov's works

¹Institute of Language and Literature, North-Kazakhstan State University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan;

²Department of Foreign Philology and Translation Studies, al-Farabi Kazakh State University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan;

³Faculty of Humanities and Education Sciences, S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 30.01.18.

В статье проанализирован спектр применения изобразительных средств в произведениях С. Шаймерденова «Мезгіл», «Жыл құсы». Писатель умело использует традиционные эпитеты для изображения природных явлений. Выявлено разнообразие применения языковой единицы «черное-белое», мастерство в создании художественного образа. Так, автор умело использует фразеологические обороты при описании героев, культовые фразеологизмы при раскрытии внутреннего мира героев своих произведений. Так, ряд фразеологизмов описывает явления, имеющие отношение к казахскому быту.

При описании внутреннего и внешнего мира своих героев, особенностей их быта автор мастерски использует сравнительные обороты.

Для воссоздания образа в целом писатель в своих произведениях использует такие виды тропов, как эпитеты, сравнения, повторы и др.

Произведения С. Шаймерденова отличаются чистотой языка, эстетическим и творческим своеобразием, мастерством изображения.

The given article deals with the analysis of the specter of application of artistic means in S. Shaimerdenov's works.

The writer skillfully uses traditional epithets with the purpose of depicting natural phenomena. The diversity of application of the linguistic unit «black-and-white», and the proficiency of creating artistic images have been identified in his works. Thus, the author skillfully applies phraseological units in describing the characters, and iconic collocations in revealing the inner world of the characters of his works. Thus, a number of phraseological units describe the phenomena related to the Kazakh way of life.

In describing the inner and outer worlds of his characters and their way of life, the author skillfully uses comparative constructions – similes.

In order to recreate the images in his works on the whole the author uses such figures of speech as epithets, similes, repetitions, etc.

S. Shaimerdenov's works are distinguished by the clarity of their language, esthetic and creative uniqueness, and mastery of depiction.

FTAMP 19.41.41

Б. Қ. Қапасова¹, Ж. Ә. Кадирова²

¹ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹karasova1970@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада «әлеуметтік журналистика» ұғымына анықтама беріліп, әлеуметтік журналистиканың дәстүрлі журналистикадан айырмашылығы сипатталады. Қоғамдағы әлеуметтік журналистикаға қатысы бар салалар, санаттар жіктеледі. Әлеуметтік журналистика мен әлеуметтік желінің айырмашылығына да түсініктеме берілген. Қазіргі кезде БАҚ түрлерінің көбеюіне байланысты ақпараттық кеңістіктегі бәсекенің күшеюі; бұқаралық сананың жаңа деңгейге көтерілуі; оқырман аудиториясының БАҚ-қа қоятын талабы зерделеніп, әлеуметтік журналистиканың мән-маңызына баға беріледі. Әлеуметтік журналистика оқырман мен тыңдарманды бейтарап бақылаушылар деп қарамай, күрмеулі мәселелерді шешуге қатысушылар ретінде қарастырады. Әлеуметтік сала журналисі мен әлеуметтік желіні пайдаланушының аражігін бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңнама арқылы ажырата білу қажеттігі де мақалада жүйелі баяндалады. Азаматтарды қоғам өміріне және БАҚ жұмысына қызу қатысуға тартудың, яғни, әлеуметтік журналистиканы дамытудың негізгі әдістерінің бірі ретінде интербелсенділікті жетілдіру аталады.

Кілтті сөздер: әлеуметтік журналистика, қоғаммен диалог, қоғамдық пікір, әлеуметтік топтар.

КІРІСПЕ

«Әлеуметтік журналистика» тіркесі кәсіби журналистік қолданыста арақідік кездескенімен, елімізде нақты зерттеліп-зерделенген, толыққанды анықтамаға ие болған сала емес. Әдетте бұл ұғым әлеуметтік тақырып, мәселен, қоғамның әлжуаз тобындағы адамдар: зейнеткерлер, жетімдер, көпбалалы отбасылардың жағдайы, сонымен қатар, адам құқығының

қорғалуы, азаматтардың әл-ауқаты, денсаулық сақтау, білім беру саласына қатысты мәселелерді көтеру кезінде қолданылады. Бұл ұғым аясының кеңдігі сонша, «әлеуметтік журналистика» санатына тіпті күнделікті БАҚ беттерінде сөз болған жайттардың бәрін жатқызуға болады.

Қызметі ақпараттандыру мен қоғамдық пікір білдіруді емес, нақты өмірге тікелей араласуды көздегендіктен, әлеуметтік журналистика өзіндік қызметтік сипаттарға, пәндік, қызметтік және кәсіби-технологиялық ерекшеліктерге ие. Бір сөзбен айтқанда, оның қоғам алдындағы міндеттемесі толып жатқан фактілерді тізбелеу мен болған оқиғаны жай ғана хабарлау қызметінен әлдеқайда жоғары.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлеуметтік (азаматтық) журналистиканың дәстүрлі журналистикадан айырмашылығы неде? Дәстүрлі журналистиканың міндеті жұртшылыққа ақпарат пен пікірді жеткізу болып саналып келді. Ал оны кәдеге жарату-жаратпау жұрттың өз қалауына байланысты. Ал әлеуметтік журналистиканы қолдаушылардың пайымынша, журналистер қауымы қоғамға жұрттың өзін-өзі басқаруына ықпал етуге, оқырмандар мен тыңдармандарды қоғам өмірінің белсенді қатысушыларына айналдыруға міндетті.

Әлеуметтік журналистика мамандары дәстүрлі журналистикадағы сияқты, әділетсіздікке қоғам назарын бұрып қана қою жеткіліксіз деп есептейді. Қазіргі қоғам журналистерден бұдан гөрі ықпалды әрекеттер күтетіні анық. Олар өздерінің әлденені өзгертудегі рөлдерінің қаншалықты салмақты екендігін, өзгертуге қауқарлы екенін көргісі, өз үндерінің көпшілікке жететінін білгісі, белгілі бір дәрежеде қоғам өміріне араласқысы келеді. Бұдан шығатын қорытынды: азаматтарды тарту әлеуметтік журналистиканың басты тетігі болып табылады. Сөйтіп, азаматтар журналистерге өз ісін кәсіби шеберлік биігінде жүзеге асыруға көмектеседі. Ал, қоғам өміріне бұрын-соңды араласу мүмкіндігіне ие болған адамдарда енді азаматтық өмірдің қайнаған ортасынан табылуға талпыныс пайда болады.

Әлеуметтік журналистиканы қолдаушылар оқырман мен тыңдарманды бейтарап бақылаушылар деп қарамай, күрмеулі мәселелерді шешуге қатысушылар ретінде қарастырады. Ал, бұл қатысушылар өздеріне назар аударуды дегдарлар өкілдері мен сарапшылардан кем талап етпейді.

Азаматтық журналистика ұстанымындағы журналистер оқырмандар мен тыңдармандар бойыннан ақпарат көздері мен пікірлерді, БАҚ ұйымдастыратын қоғамдық диалогтарға қатысушыларды, сонымен бірге, қоғамды толғандырған мәселелер шешімін іздейтін белсенді серіктестерді іздейді.

Сонымен, нақты анықтама берер болсақ, әлеуметтік журналистика дегеніміз – журналистиканың нақты адамдарды, топтар мен тұтас қоғамның өзін және олардың өзара қарым-қатынасын нысан етіп алатын түрі. Әлеуметтік журналистиканың мақсаты – қоғамдағы тұрақтылықты қолдау [1]. Әлеуметтік журналистиканың бұл бағыты әлеуметтік, яғни, қоғам ішіндегі қарама-қайшылықтарды шешуге байланысты мәселелерді жарыққа шығарумен айналысады.

Азаматтардың әлеуметтік журналистикаға қатынасын мынадай санаттарға жіктеуге болады:

• **Талқылау.** Кейде қоғамдық пікірді «төгіп» жіберу талап етіледі. Бұл дегеніміз – оқырмандар пікірін газет бетінде дәйексөз түрінде келтіру; сол сияқты, белгілі бір тақырыпқа қатысты қалалық форумдар ұйымдастыруға болады. Мақсаты – адамдарға өз идеяларын айтуға мүмкіндік тудыру, айтылған жайттарды ашық талқылау, кеңесу.

• **Тарту.** Азаматтық журналистиканың өзге жобалары барынша белсенді әрекетке шақырып, көбінесе әлеуетті еріктілерге нақты әрекет жоспарын ұсынады. Азаматтарды айқай-шусыз, дербес бейнеде үн қатуға шақырады.

• **Ұйымдастыру.** Қоғамдық саналылықтың жоғары деңгейін – азаматтарды белгілі бір мәселені талқылау немесе жобаны жүзеге асыру мақсатына біріктіру. Мұндай жобаларды жасау және қолдау оңай емес, бірақ тиімді ұйымдастыру жағдайында олар нақты нәтижелер береді.

Азаматтарды қоғам өміріне және БАҚ жұмысына қызу қатысуға тартудың негізгі әдістерінің бірі интербелсенділікті жетілдіру боып табылады. Бұрын газеттер мен теледидарлар оқырман мен тыңдарманға ақпаратты біржақты жеткізуші болды. Ал, бүгінде технологиялар мен интербелсенділіктің алуан түрі бар. Web-тораптар, электронды пошта, дыбыстық пошта, факс, әлеуметтік желілердің түр-түрі екіжақты қарым-қатынасты қамтамасыз етіп, азаматтардың журналистика қызметіне емін-еркін араласуына жол ашты. Әлеуметтік серіктестікті дамыту үшін қосымша мүмкіндіктер пайда болады. Сөйтіп, әлеуметтік журналистика аса қажетті, перспективалы, көп аспектілі, қарама-қайшылықты, шығармашылық қырлары мол, игілікті кәсіпке айналуда.

Айта кетерлік жайт, әлеуметтік журналистиканы әлеуметтік желімен шатастыруға әсте болмайды. Рас, блог жүргізушіні – кәсіби журналиске, әлеуметтік парақшаны бұқаралық ақпарат құралдарына теңестіруді армандаушылар көп. Бірақ ол екеуінің аражігі бұқаралық ақпараттық құралдар туралы заңнамада айқын белгіленеді.

«БАҚ түрлерінің көбеюіне байланысты ақпараттық кеңістіктегі бәсекенің күшеюі; бұқаралық сананың жаңа деңгейге көтерілуі; бұрынғы ұсынылған нәрсені оқып бас шұлғуға мәжбүр болған тізгіндеулі күйден өткен аудиторияның БАҚ-қа қойылатын талабы арта түсуі; оқырман, тыңдарман,

көрерменнің қабылдаушы ретіндегі талғамы да өсуі. Бүгінгі БАҚ арқылы таралатын аудиалды және визуалды түрде қабылданатын хабарламалардың бәрі біріге келіп вербалды және медиалық белгілердің жиынтығы ретінде «әлеуметтік медиа» ұғымын құрайды. Әлеуметтік медиа дәстүрлі ақпарат арналарына қарағанда, барлық бағыттар бойымен ақпарат таратудың көпжақты бірегей тәсілі. Ол аталмыш сөздерден, суреттерден, видеолар мен аудиолардан тұратын технологияларды және әлеуметтік өзара әрекеттесуді біріктіретін әр түрлі іс-әрекеттердің бір түрі ретінде танылады. Әлеуметтік бұқаралық ақпарат құралдары бұл жай ғана қарым-қатынасудың жаңа тәсілінен кең ұғым, ол адамдардың бір-бірімен әрекеттесуінде құрылған. Әлеуметтік медидағы коммуникация «әлеуметтік желілер» арқылы жүзеге асады. Бұл әр түрлі адамдар топтары қосылатын орын.

Әлеуметтік медиа – қоғам айнасы. Әлеуметтік желілер – жеке мен жекені, жеке мен көпшілікті және ең бастысы, көпшілік пен көпшілікті байланыстырудың әмбебап құралына айналды. Адам көрген-білгенін бөлісу үшін, «жариялау» үшін қазір ешкімге жалынышты емес. Бұдан былай ең беделді ақпарат көзі жеке адам және өзі секілді басқа адамдар. Оқиға мен тұтынушы арасындағы автор, редактор, корректор, продюсер, баспагер секілді делдалдар жоқ» деп жазады «Массажет» сайтында Дастан Қастай атты журналист [2]. Автор әлеуметтік желідегі әңгіме-дүкенді «интернет журналистикасы» мен «әлеуметтік медиа» ұғымдары аясына сыйдырғысы келгенімен, желідегі жарияланымдар бұл екеуінің де талаптарына жауап бере алмайтыны талас тудырмауы тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлеуметтік журналистің міндеттері:

- бір адамға нақты жағдайда көмек беру, проблемалы жағдаятты шешу алгоритмін көрсету;
- талқылау үшін жаңа тақырыптар мен проблемалар табу, өзгерістерді қадағалап, оларға баға беру, жаңа өмірлік ақиқаттарды игеру, құбылмалы әлемге бейімделу және өмір сүруге жәрдемдесу, өмірлік шығармашылық белсенділікті және ерекшелігіне қарай дербес бастамаларды ынталандыру;
- дәстүрлі жағдайлар шеңберінде жаңа көзқарастар мен бағалауларға мүмкіндік тудыру, қиын жағдай кезінде үндемей қалуға немесе назардан тыс қалуға жол бермеу, әлеуметтік сала ахуалы жайлы ақпаратты толық беріп, пісіп-жетілген проблемаларға жалпы ұстаным ұсыну;
- барлық заңнамалар мен шешімдерді олардың әлеуметтік салдарлары тұрғысынан қоғамдық сараптамаға тарту, әлеуметтік саясатты қалыптастырып, жүзеге асыруға қатысу;

• түрлі әлеуметтік топтардың ұстанымдарын таныстыра және негіздей отыра, мүдделер тепе-теңдігін қолдау, әлеуметтік шиеленісті жою және күйзеліс, толқуларға тосқауыл бола білу;

• оқиғалар мен әрекеттердің, пікірлердің адамгершілік бағасын есте сақтап, адамдарға шарасыздық және жалғыздық сезімдерімен күресуге көмектесу, басқа адамдардың тағдырларын мысал ету;

• Адамияттық және мейірімділік идеясын әрдайым жекелеген топтардың жағдаяттық мүдделерінен биік қою.

Осылайша, әлеуметтік журналистиканың басты назарында ұдайы адам, яғни, өзіндік проблемалары немесе қалауы бар, өз өмірі бар тұлға тұрады.

Әлеуметтік журналистикада материал әзірлеудің дерек көздері төмендегі санаттар бола алады:

- билік, шенеуніктер;
- қоғамдық ұйымдар;
- саяси партиялар мен кәсіподақтар;
- мамандар: суретшілер, спортшылар, букинистерден дәнекерлеушілер, ғарышкерлерге дейін және т.б.;
- бизнес;
- заңгерлер;
- ғаламтор, агенттіктер, архивтер;
- достар, көршілер, туыстар;
- тосын дерек көздері (әйгілі адамдар – әртістер, жазушылар);
- бастарынан әлдебір оқиғаны кешірген адамдар мен олардың төңірегіндегілер.

Жалпы, әлеуметтік журналистикада осы тізімдегі соңғылардың орны маңызды, өйткені материалға тек тұлға ғана әлеуметтік мәртебе ете алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Фролова, Т. И.** Социальная журналистика и ее роль в общественном диалоге / – Пульс. – М., 2003. – 44 с.
- 2 massaget.kz.
- 3 **Ткаченко, Ю. А.** Социальная радиожурналистика в современном радиоэфире (на примере программы «Городские кварталы») // Медиасреда. – 2011. – С. 108–111. – ISSN 2070-0717.
- 4 **Морозова, А. А., Ткаченко, Ю. А.** Социальная журналистика на учебном радио // Известия высших учебных заведений. – 2012. – № 2. – С. 85–92. – ISSN 2074-6962.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

Б. К. Карасова¹, Ж. А. Кадирова²**Некоторые проблемы социальной журналистики**

^{1,2}Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 30.01.18.

B. K. Karasova¹, Z. A. Kadirova²**Some issues of social journalism**

^{1,2}S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

В статье дается определение понятия «социальная журналистика», описываются отличия социальной журналистики от традиционной журналистики. Классифицируются отрасли, категории в обществе, имеющие отношение к социальной журналистике. Также поясняются различия между социальной журналистикой и социальными сетями.

В настоящее время в связи с увеличением видов СМИ, идет усиление конкуренции в информационном пространстве; подъем на новый уровень массового сознания; изучаются требования читательской аудитории к СМИ, дается оценка на значение социальной журналистики. Социальная журналистика, не относя слушателей и наблюдателей к нейтральному читателю, рассматривает в качестве участников для решения проблемных вопросов. В статье систематизированно излагается необходимость умения различать с помощью законодательства о средствах массовой информации, полномочия журналиста социальной сферы и пользователя социальной сети. В качестве одного из основных методов развития социальной журналистики, то есть, совершенствованием интерактивности, называют, привлечение граждан к жизни общества и активному участию в работе СМИ.

The article defines the concept of social journalism, describes the differences between social journalism and traditional journalism. The branches, categories in the society are classified which is related to social journalism. It also explains the differences between social journalism and social networks.

Nowadays, due to the increases in media types, there is an increasing competition in the information space; a rise to a new level of mass consciousness; the requirements of the readership for the media are studied and the value of social journalism is assessed. Social journalism, not including listeners and observers to a neutral reader, considers as participants to solve problematic issues.

The article systematically describes the need to distinguish with the help of legislation on the mass media, the powers of a social journalist and a user of a social network. One of the main methods for the development of social journalism, that is, the improvement of interactivity, is called, the attraction of citizens to the life of society and active participation in the work of the media.

А. С. Кенжегулова

м.п.н., Карагандинский государственный технический университет,
г. Караганда, 100027, Республика Казахстан
e-mail: aygul_k78@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ В КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКИХ И КАЗАХСКИХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ)

Статья посвящена проблемам и особенностям перевода рекламных текстов; в статье обосновывается необходимость изучения языка рекламы для перевода рекламных текстов; рекламный текст рассматривается сквозь призму лингвокультурологического аспекта; раскрывается значимость культурной переводческой адаптации рекламного текста, рекламной коммуникации, даются такие понятия как «концептосфера», «когнитивная лингвистика», «концептуальная составляющая», приводятся некоторые примеры переводческих решений. Материалом для исследования являются рекламные тексты на казахском и русском языках. В данном исследовании лингвокультурных концептов была определена самостоятельная классификация и проведена чёткая дифференциация характера концептов в когнитивно-прагматическом аспекте, а также дается их подробный сравнительный анализ.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концептосфера, концепт, концептуальная составляющая, рекламный текст.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема описания сущности концепта остается актуальной для современной лингвистической науки. Система концептов образует картину мира, в которой отражается понимание человеком реальности. Человек живет не столько в мире предметов и вещей, сколько в мире концептов, созданных им для своих интеллектуальных, духовных и социальных потребностей. Анализом проблемного поля концептов и осмыслением языковой картины мира занимается сравнительно молодая отрасль научного знания – когнитивная лингвистика. Одним из ее направлений является изучение концептосферы – феномена ментального мира, совокупности взглядов

народа и каждой личности на окружающую действительность, заложенных в минимальных единицах – концептах.

Исследования концептов в лингвокультурологическом аспекте в Казахстане получили свое интенсивное развитие в последние десять – пятнадцать лет.

Проблемы взаимодействия языка и культуры, вопросы национального менталитета, языкового соответствия всегда интересовали умы человечества.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

По мнению исследователей, концепты в структурно-содержательном отношении неоднородны, что проявляется в разном соотношении составляющих частей концептов, в степени четкой оформленности-размытости понятийной составляющей, в узости-широте образно-ассоциативной составляющей и т.д.

В данном исследовании лингвокультурных концептов мы придерживаемся позиции четкой дифференциации характера концептов, выявленных на материале рекламных текстов, паремий, фразеологизмов, словарей, от концептов, выявленных экспериментально.

В соответствии с вышеприведенной позицией был проведен сравнительный анализ рекламных текстов. Прежде чем дифференцировать характер концептов в когнитивно-прагматическом аспекте, были выделены следующие группы рекламных текстов:

- рекламные тексты, в которых при переводе концептуальная составляющая не сохраняется;
- рекламные тексты, в которых при переводе сохраняется концептуальная основа оригинала.

Рекламный ролик автомобиля «Volvo S60 AWD» – *Приучи вольного зверя / Жабайы аңды қолға ал*. В рассматриваемом рекламном слогане разные смысловые значения: концепт «воля» в древнерусском языке означал «возможность выбрать то, что предпочитаешь, желаешь». Что касается традиционного представления о воле, сформированного в веках и закрепленного в фольклоре, то для русских воля понимается как *простор* и лишь потом конкретизируется: *какой? чей?: Вольный свет не клином стал, есть простор*. Именно поэтому – в силу абсолютной беспредельности воли – она оценивается неоднозначно: *Волю дать – добра не видать; Боле воли – хуже доля; Дай душе волю, захочет и боле; Дай сердцу волю, заведет тебя в неволю; Дай черту волю, живьем проглотит; Дай себе волю, заведет тебя в лихую долю; Воля и добрую жену (и добра мужика) портит; Дал муж жене волю, не быть добру; однако лучше воля, чем неволя: Воля губит, неволя изводит*.

Концепт «воля» в русской языковой картине мира характеризуется смыслами «стихийная», «ввергающая человека в сферу инстинктов, лишаящая его человеческого облика», «открыто проявляющаяся», «присущая, свойственная немногим», «оказывающая разрушающее влияние на кого-то-либо; являющаяся причиной каких-либо негативных последствий; опасная», «необходимая для жизни, представляющая ценность для человека», «имеющая отношение к душе» и др.

Для лексемы «воля» характерна процессуальная семантика (связь с глаголом «велеть»), ей издревле свойственны семы «желание», «хотение», «власть», «сила», «возможность выбрать». Этимологическим признаком, ядерным смыслом слова «воля» является «направленное желание», именно от него образовались «производные» смыслы «власть» (возможность велеть, приказывать), «сила» (то же, что и власть), «выбор/отбор» (выбрать «взять, отобрать предпочитаемое, желаемое»).

Воля – это желание, т.е. стремление к осуществлению чего-нибудь, обладанию, это то, что напрямую связано со сферой чувств, устремлений, потребностей человека. Воля обозначает универсальную идею самостоятельности, независимости, т.е. положения, характеризующегося отсутствием стеснений / ограничений в чем-либо, что особенно ярко характеризует специфику русского менталитета. Поэтому для русских воля – это абсолют свободы, основанный исключительно на желании, хотении человека [1].

Таким образом, концепт «воля» имеет фрейм-структуру, которая отражает модель соответствующей ситуации: субъектом воли выступает личность, испытывающая счастье от состояния независимости, ощущающая себя как птица или ветер, нередко утрачивающая при этом разумность в действиях и проявляющая безответственность.

В русском языковом сознании концепт воля лежит в основе борьбы за волю, объединяющей ролевую, сюжетную и пространственно-временную составляющие, отмеченные национальной спецификой.

Концепт «воля», отражающий представления русских о личностном и географическом просторе и совершенной, ничем не ограниченной внутренней свободе как внутрличностной константе, особенно ярко характеризует специфику русского менталитета.

Лексема «воля» в ТС казахского языка означает 1 ерік, қалау, ырық, ықтияр (свобода): *выпустить птицу на волю – құсты еркіне босатып жіберу*; 2 (свободное проявление чего-л.) ерік, еркіндік, бостандық: *дать волю слезам – көз жасына ерік беру*; *дать волю гневу – ашуға ерік беру*; *на воле – еркіндікте*; *на волю – сыртқа, ашық ауаға*; *волей-неволей – ерікті-еріксіз, лажсыздан, амалсыздан, шарасыздан*.

Анализ паремиологического фонда также подтверждает синонимичность концепта «воля», существующего во взаимодействии воли и свободы. Являясь свернутым воплощением правил поведения и норм морали в обществе, паремии, с одной стороны, показывают ценность воли для человека, с другой – утверждают необходимость ограничения свободы человека ввиду существования нравственных норм и норм человеческого общежития (*Әдептіліктің белгісі иіліп сәлем бергені, жақындықтың белгісі көп кешікпей келгені. Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа. Жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа; Бетің қисық болса, айнаға өкпелеме; Көзің ауырса қолыңды тый, ішің ауырса тамағыңды тый; Өзетің тар болса, дүниенің кеңдігінен не пайда; Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда. Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер. Сөзің тәтті болсын, ашуың қатты болсын. Киімтішеңкеңіші, тарылтуың оңай*).

Глагольное олицетворение концепта доказывает, что концепт «воля» в казахском языке (как и в русском), получает актуальность в сопредельных ситуациях перехода от воли к неволе и, наоборот, или при наличии у человека желания такого перехода.

Основные, ядерные значения лексем-репрезентантов концепта в русской и казахской культурах являются общими: 1) возможность поступать по собственному желанию; 2) отсутствие ограничений; 3) нахождение не в заключении.

Лексема «жабайы» – 1 қолға үйренбеген даладағы, түздік; 2 жұпыны, жай, қарапайым, дөрекі (*жабайы алма ағашы – дикая яблоня; жабайы аңдар – дикие животные; жабайы тәсіл – примитивный способ; жабайы әдет-ғұрып – дикие нравы и обычаи; жабайы тілмен айтқанда – если говорить простым языком*).

Лексема «дикий» – 1 ничем не сдерживаемый, необузданный неистовый, неукротимый; 2 странный, нелепый; 3 избегающий, чуждающийся людей; застенчивый, нелюдимый.

Таким образом, репрезентация воли и дикости в рамках одной культуры имеет много общих черт (воля – возможность поступать по собственному желанию; отсутствие ограничений; нахождение не в заключении; дикость – ничем не сдерживаемый, необузданный неистовый, неукротимый), однако при переводе данного рекламного текста переводчику не удалось достичь речевого воздействия и сохранить концептуальную составляющую, так как прилагательные *дикий* и *вольный* передают разное смысловое значение.

Рассмотрим рекламный текст, в котором сохранена концептуальная основа оригинала при переводе, «Ақ шаңырақ» / «Белая юрта». *Шаңырақ* – купол (верхняя часть) в переносном значении «очаг, дом». При переводе *шаңырақ* используется его переносное значение – дом, а так как одним из

значений казахского «юрта» является *үй – дом*, то шаңырақ можно толковать и как *юрта*.

В казахской культуре юрта: сборка и разборка её при перекочёвках на другое джайлау символизировали наступление *Хаоса* и вновь создание *Гармонии*. Юрта является символом космоса и триединства Вселенной, символом освоенного пространства. Поскольку под юртой подразумевают *дом, очаг*, в казахском языке понятие семья обозначает слово *ошақ*. Тюркское по происхождению, оно имело значение «*печь, очаг*». В тюркских языках понятие очага было тесно связано с такими понятиями, как «*жилище*», «*семья*», «*род*». Русское словосочетание семейный очаг является эквивалентом казахского слова *ошақ*. Как справедливо отмечает З. К. Сабитова, «тюркское слово очаг сохранило теплоту очага древнего человека, способствовавшего превращению его в цивилизованного человека, пещеры – в дом, в домашний, семейный, родительский очаг и далее – в символ Родины. Очаг, будучи символом семьи, Родины, притягивает к себе, при этом притягивает не только тепло самого очага, но и тепло слова очаг, в котором сохранилась энергия каждого, кто вкладывал в него собственные смыслы, превращая его из названия костра в обозначение родного дома» [2].

Концепт «*дом*» является одним из ключевых концептов в русской культуре. Дом является центром освоения пространства. Пространство дома близко человеку, так как человек через него входит в существующий мир, это пространство хорошо понято и осмыслено, это фрагмент наиболее освоенного «своего» мира.

Данный концепт в казахской и русской культурах имеет схожие черты. В казахской и русской языковых картинах мира, данная лексема понимается в большинстве своем как: 1) строение для жилья; 2) семья, род, поколение; 3) домашнее хозяйство. Для носителей русского языка наиболее важными представляются такие значения, как: *семья, уют, крепость, очаг, тепло, родители, дети*. В казахском менталитете дом понимается как *жилье, семья, родные; тепло; покой; крепость, любовь; небоскреб*. Главенствующее же место в концепте «*дом*» в обеих культурах занимает семья. Таким образом, в данном рекламном тексте сохранена концептуальная составляющая оригинала.

ВЫВОДЫ

В русских рекламных текстах очень часто используются метафора, эпитет, рифмованные фразы и трансформированные цитаты. Для этих текстов характерны уважение к свободе выбора, смягчение фактора навязывания рекламируемого товара, обращение к национальному менталитету.

Эстетическая функция является частью прагматической составляющей рекламы.

Для казахского языка важна форма рекламного сообщения, оказывающая эстетическое воздействие на адресата. При переводе прагматика текстового сообщения должна быть передана в полном объеме.

Основной прием при переводе рекламы товаров, рассчитанных на глобальный рынок, – подбор вариантного соответствия.

Реклама – это форма коммуникации, которая переводит качество товара на язык нужд потребителей. Она состоит из двух частей – вербальной и невербальной – и представляет собой креолизованный текст.

Как специфичность, так и универсальность рекламы связаны с тем, на какую аудиторию они рассчитаны. Если реклама предназначена для выхода на глобальный рынок, черты национальной специфичности будут сведены к минимуму. Такая реклама отличается высокой степенью переводимости по сравнению с рекламой, создаваемой для отдельной лингвокультурной аудитории.

Прагматический аспект рекламных текстов непосредственно связан с их своеобразной организацией (выбор грамматических и лексических единиц, стилистических приемов, использование элементов разных знаковых систем) и имеет своим итоговым содержанием установку на конкретные действия со стороны партнеров по коммуникации. В рекламе в упрощенном виде отражается самосознание, самооценка собственной лингвокультурной общности, формируется отношение к иным лингвокультурным общностям. Прагматическая адаптация является одним из важнейших элементов перевода рекламы, необходимым для обеспечения адекватного перевода.

Употребление языковых средств на графическом, орфографическом, фонетическом, морфологическом, синтаксическом и лексическом уровнях обнаруживает характерную черту, являющуюся общей для казахского и русского языков.

Схожесть структуры рекламного текста с пословицами, поговорками и афоризмами позволяют нейтрализовать критические механизмы восприятия адресата.

Концепт является самым трудным элементом для транскодирования, так как в его основе лежат языковые средства, отсутствующие в другом языке. При отсутствии возможности «пословного метода» передать адекватно концепт, переводчик создает собственный вариант, сформированный практически на абсолютно другой основе и с помощью иных средств языка. Непередаваемым в узком контексте считается концепт, который опирается на понимание частей немотивированно разделенных и иногда слегка измененных слов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Антология концептов. Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Том 1. – Волгоград : Парадигма, 2005. – 352 с.
- 2 **Сабитова, З. К.** Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты / З. К. Сабитова. – Алматы : Қазақ университеті, 2007. – 320 с.
- 3 **Кенесбаев, І.** Фразеологиялық сөздік. – Алматы : «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.
- 4 **Бектаев, К.** Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. – Алматы, 1995. – 703 с.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 6 **Даль, В. И.** Толковый словарь живого великорусского языка. – М. : «Русский язык», 1998.
- 7 **Ожегов, С. И.** Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / Под ред. Чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. 19–е изд., испр. – М. : Рус. Яз., 1987. – 750 с.
- 8 Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Гос. ин-т Сов.энцикл.; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов, 1935–1940. (4 т.)
- 9 **Ефремова, Т. Ф.** Новый словарь русского языка: Толково-словообразовательный: Св. 136000 слов.ст., ок. 250000 семант. ед.: В 2 т. – М. : Русский язык, 2000. – 1084 с.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

A. S. Kenzhegulova

Жарнамалық мәтіндерді когнитивті-прагматикалық аспектілерде салыстыру (орысша және қазақша жарнама мәтіндері қарастырылған)

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,

Қарағанды қ., 100027, Қазақстан Республикасы.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

S. Kenzhegulova

Comparative analysis of advertising texts in the cognitive-pragmatic aspect (on the material of Russian and Kazakh advertising texts)

Karaganda State Technical University,

Karaganda, 100027, Republic of Kazakhstan.

Material received on 30.01.18.

Мақала жарнама мәтіндерін аударудың проблемалары мен ерекшеліктеріне арналған; жарнама мәтіндерін аудару үшін жарнама тілін зерттеу қажеттілігі негізделген; жарнамалық мәтін лингвомәдениет тұрғысынан қарастырылып, жарнамалық мәтіннің аударма мәдениетіне қарай бейімделуінің маңыздылығы ашылып, «концептосфера», «когнитивтік лингвистика», «тұжырымдамалық компонент» түсініктері беріледі, аударма мәселесінің кейбір мысалдары келтіріледі. Зерттеу материалдары қазақ және орыс тілдеріндегі жарнамалық мәтіндер болып табылады. Лингвомәдени түсініктерді зерделеу барысында тәуелсіз жіктеу анықталды және когнитивтік-прагматикалық аспектідегі ұғымдардың сипатын нақты саралау жүргізілді және олардың толық салыстырмалы талдауы жасалды.

The article is devoted to the problems and peculiarities of translation of advertising texts; the necessity of studying the language of advertising for the translation of advertising texts; the advertising text is considered through the prism of linguacultural aspects, reveals the importance of cultural translation adaptation of advertising texts and advertising communications, given such a thing as «conceptosphere», «cognitive linguistics», «conceptual component» and some examples of translation solutions. The material for research is advertising texts in Kazakh and Russian. In this study of linguocultural concepts an independent classification was defined and a clear differentiation of the character of the concepts in the cognitive-pragmatical aspect was carried out, and their detailed comparative analysis was given.

А. Р. Кошекova

PhD-докторант, филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: aselasel_91@mail.ru

КОНТАМИНАЦИЯ В РОЛИ ПРОДУКТИВНОГО СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО МЕХАНИЗМА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье отражены результаты изучения феномена «контаминации» (блендинга) в английском языке, были выделены основные характеристики данного лингвистического явления, а также выработана классификация контаминантов (блендов) на основе морфотактического, морфологического и морфосемантического критериев. В то время как бленды достаточно распространены, механизмы, обуславливающие их конструкцию, остаются в большей степени неопределенными и непонятными. В основном, это происходит из-за того, что бленды не подчиняются одному образующему принципу, а скорее имеют тенденцию демонстрировать различные структурные модели. По этой причине лингвисты часто выносят блендинг на периферию словообразовательной системы английского языка и, соответственно, вместе с другими феноменами, которые не подчиняются правилам, относят экстраграмматической морфологии. Материалом для данного исследования послужили слова, созданные по словообразовательным моделям контаминации, отраженные в корпусе неологизмов wordspy.com за период с сентября 2015 г. по сентябрь 2017 г.

Ключевые слова: словообразовательные модели, контаминация (блендинг), корпус неологизмов, морфотактический критерий, семантика.

ВВЕДЕНИЕ

В современном английском языке контаминация (блендинг) становится быстро развивающейся тенденцией. Бленды [Кубрякова], или контаминанты (в английском языке также их называют «portmanteau words», «amalgams», «telescope(d) words») – это новые слова, созданные путем слияния двух и более частей уже существующих слов. Несмотря на тот факт, что

блендинг используется в английском языке достаточно давно – первое зафиксированное слово “Blatterature” (<- blatter + literature) относят к 1512 году [Cacchiani 2007:103] и foolosopher (<- fool + philosopher) принадлежит к 1592 (Adams 2001:141) – данное явление стало объектом изучения лингвистов сравнительно недавно [Aronoff, 1976; Bauer, 1983; Carstairs-McCarthy, 2002 и др.]

Поскольку на сегодняшний день блендинг стал наиболее продуктивным способом словообразования, в современном английском языке новые бленды (контаминанты) встречаются каждый день [Lehrer 1996:360].

Основной целью данного исследования является изучение лингвистического феномена «блендинг», его классификация и структуризация. В ходе нашего исследования была сделана попытка выделить основные типы и подтипы блендов (контаминантов), основываясь на морфотактический, морфологический и морфосемантический критерии. Объектом исследования является совокупность языковых фактов, которые содержат признаки блендинга (контаминации). В ходе исследования были использованы следующие методы: дескриптивный метод, корпусный анализ и метод классификации.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Определение блендинга

Обширное изучение блендинга вызывает споры о его терминологии, определении и месте в современной таксономии схожих явлений. Ученые часто спорят о терминологии данного процесса, а определение его не только разнится от автора к автору, но также возникают сомнения, что должно быть рассмотрено как отдельный процесс.

Термин «блендинг» используется для определения способа словообразования, который совмещает две (реже более двух) лексем, одна из которых является усеченной в данном сочетании, иногда графически и фонологически совмещены. В определении Бауера (Bauer, 1983:234) подчеркивается тот факт, что бленды строятся из частей двух (возможно, более) слов, таким образом, что не всегда явно прослеживается граница морфем. Однако он описывает случаи, когда хотя бы один элемент может быть восстановлен, например *bromance* (<- *brother+romance*). Стоит также добавить случаи, когда оба элемента могут быть легко восстановлены, потому что нет четкого усечения исходных слов и наблюдается доминирование одной формы над другой, например *alcoholiday*.

Плаг (Plag, 2003) представляет в своем определении бленды, как сочетание «начальной части первого элемента и конечной части второго элемента», а Бат-Эль (Bat-El) утверждает, что бленды относятся только к

тем случаям, где внутренние границы совмещены, это подходит только для традиционных блендов, в которых исходные слова усечены таким образом, что внешняя форма остается цельной.

Кубозоно (Kubozono, 1990:1) также уточняет, что блендинг включает два исходных слова, находящихся в парадигматических отношениях. Другое достаточно рестриктивное определение дает Кэлли (Kelly, 1998), он утверждает, что компоненты бленда соединены вместе «либо простым сцеплением или сцеплением, удвоенным узлом общих фонологических элементов» (579). Более поздние определения отмечают связь между блендами и сложными словами. Например, согласно Лереру (Lehrer, 2007: 116), «бленды это лежащие в основе сложные слова, созданные из слова и части другого или частей других слов», а Роннебергер-Сиболд (Ronneberger-Sibold, 2006:157) отмечает, что они преднамеренно создаются из существующих слов «путем, отличающемся от правил или принципов обычного словосложения». На самом деле, Кэммер (Kemmer, 2003:75) отличает бленды от сложных слов тем, что бленды совмещают части исходных слов, а не полностью слова. К тому же, соглашаясь с Кэнноном (Cannon, 1986:730), что исходные слова «самостоятельные» и не определяются как части сложного слова.

Краткая характеристика вышесказанного показывает, что хотя определения весьма противоречивы, существуют две основные характеристики, которые можно найти во всех исследованиях блендинга. Во-первых, бленды (контаминанты) состоят из более одной лексемы, в основном двух, как следствие универсального предпочтения к бинарным отношениям (Kilani-Schoch and Dressler). Во-вторых, в блендах должно присутствовать сокращение исходных лексем. Прототипически, начало первой лексемы и конец второй сохраняется, как следствие универсального принципа перцептивной значимости. Поэтому *smoke* и *fog* становятся -> *smog*, относительно данного критерия иногда только одна исходная лексема сокращена, а вторая остается неизменной.

Бертинетто (Bertinetto, 2001:64–65) выделяет три основные характеристики лексических блендов: 1) присутствие фонологического и графического перекрытия, как в *Californication* (<- *California* + *fornicativ*), где последовательность *formi* принадлежит обоим словам; 2) полное сохранение второго слова, например, *californicate*; 3) возможное существование общего лексического элемента, как в блендах, образованных из двух сложных слов.

Еще одной характерной чертой является принадлежность исходных слов к одной синтаксической категории (Kubozono 1990:3), например, часто встречающиеся модели: N+N (сущ.+ сущ.):

Verb+Verb (глагол.+глагол.)

Adj+ Adj (прилаг.+прилаг.)

Adv+Adv (наречие +наречие)

Исходные слова могут также демонстрировать фонологическое сходство, как например, рифмующиеся слоги *hesitation* + *inflation* -> *hesiflation*, или почти-рифмующиеся *channel+tunnel* ->*chunnel* (Cannon 2000:953). Чаще всего исходные лексемы накладываются друг на друга на своих границах, как в слове *Slanguage*, где отрезок *lang* из слова *slang* или *language* был удален, и это самый очевидный тип блендов – пересекающиеся бленды (контаминанты).

Классификация и структура блендов (контаминантов)

Проработанные таксономии, категоризирующие структуру блендов (контаминантов) представлены в большом количестве в современной научной литературе, начиная с *Algeo* (1977) и *Soudek* (1978) до *Cannon* (2000), *Kemmer* (2003), *Ronneberger-Sibold* (2006) и *Lehrer* (1996, 2007). Различные типы сочетающие модели и разные названия, данные каждой из них демонстрируют многочисленные параметры, по которым бленды (контаминанты) различаются и варьируются. В данной работе мы рассмотрим бленды (контаминанты) с морфотактической, морфологической (графической) и морфосемантической перспективы.

С морфотактической точки зрения бленды могут подразделяться на абсолютные и частичные. Абсолютные бленды это те, в которых исходные слова до минимальных отрезков (осколков). Исследуя эти отрезки, можно выделить следующие подтипы:

– Начало одного слова соединяется с коном другого. Это прототипический тип таких слов как *brunch*, *Oxbridge*, *smog*, -называется «линейным» (*Gries* 2004:645). К этому типу также относятся: *fauxmance* (*faux* + *romance*), *wrist-top* (*wrist* + *laptop*), *miniac* (*miniature* + *maniac*), *frunk* (*front* + *trunk*), *goysplaining* (*goy* + *explaining*), *permalescent* (*permanent* + *adolescent*), *momager* (*mom* + *manager*)

Для данного типа бленда Роннебергер-Сиболд (*Ronneberger-Sibold* 2006:170) предлагает термин «контурный», потому что в первую очередь анализируется матричное слово, которое обеспечивается ритмичным контуром.

– Оба отрезка являются началом слов. Этот тип встречается намного реже и обычно включает названия химических препаратов или субстанций, полученных из смеси двух элементов: *findom* (*financial* + *domination*), *plutopopulism* (*plutocrat* + *populism*), *selfeet* (*selfie* + *feet*), *brontobyte* (*brontosaurus* + *byte*), *geriaction* (*gerontology* + *action*)

– Оба отрезка являются концом слов. Этот тип, который согласно Лереру (Lehrer 1996, 2007) невозможно встретить в английском языке, представлен следующими словами.

– начало или конец отрезка встроен в прерывистый отрезок другого слова, в данном типе блендов, обозначенным Кэммером (Kemmer 2003:72) как «intercalative» (вставочный), настолько тесно интегрированы, что нет четкой границы между ними. В следующих примерах, вставочный отрезок является началом слова: *askility* (*ability* + *skill*), *slithy* (*slim* + *lithe*)

Частичные бленды (контаминанты) – слова, в которых только одно исходное слово сокращено, другое же остается в полной форме (Thornton 1993:148). Их можно также подразделить на типы относительно позиции слова в полной форме:

– полное слово стоит перед отрезком: *winterregnum* (*winter*+ *interregnum*), *beardruff* (*beard* + *dandruff*), *legacyquel* (*legacy* + *sequel*), *droneport* (*drone* + *airport*), *scanlation* (*scan* + *translation*), *clicktivism* (*click* + *activism*).

– полное слово стоит за отрезком: *roboat* (*robot*+ *boat*), *roboadviser* (*robot* + *adviser*), *paralpinism* (*paragliding* + *alpinism*).

– полное слово встроено в прерывистый отрезок: *Jafaican* (*fake Jamaican*).

Морфологически и графически бленды (контаминанты) могут накладываться друг на друга или нет, в зависимости от наличия общих звуков или букв. Пересекающиеся бленды (контаминанты) демонстрируют некую степень гаплоггии (выпадение одного или двух идущих друг за другом одинаковых или близких по звучанию слогов) (Adams 1973:150), которая выражается в фонологическом наложении гласных, согласных или слогов составляющих слов при возможном сокращении. Различные подклассы относят к данной группе:

– Слова-составляющие могут накладываться друг на друга графически и фонологически без сокращения. Это самая очевидная модель, в которой конечная часть первого исходного слова накладывается на начальную часть второго слова, что позволяет сделать очевидный морфологический анализ. Длина наложения может варьироваться от одной морфемы до нескольких: *beefish* (*beef* + *fish*), *slanguage* (*slang* + *language*), *cattitude* (*cat* + *attitude*), *faddition* (*fad* + *addition*)

– Слова-составляющие накладываются графически и фонологически с сокращением хотя бы одной из них. Следующие примеры иллюстрируют различные модели сочетания: *criticular* (*critical* + *particular*), *californicate* (*California* + *fornicate*), *cinemenace* (*cinema*+ *menace*), *mousewife* (*housewife* + *mouse*)

– Слова-составляющие накладываются друг на друга фонологически, но не орфографически. Лерер (Lehrer 2007:120) называет данный подкласс

«графическими блендами (контаминантами)», потому что они выражаются только при написании: *buyography* (*buy* + *biography*), *cartune* (*cartoon* + *tune*), *celebrity* (*cell* + *celebrity*)

– Слова-составляющие накладываются друг на друга графически, но не фонологически: *smog* (*smog*+*smoke*), *bit* (*binary* + *unit*), где гласные звуки различаются.

Непересекающиеся бленды (контаминанты) не демонстрируют ни фонологического, ни графического наложения между составляющими. Например, в слове *Calexico*, две составляющие (*California* + *Mexico*) не имеют общих букв и звуков на пересечении.

Еще один критерий классификации блендов (контаминантов) является морфосемантика; в качестве составляющих сложного слова, компоненты блендов (контаминантов) демонстрируют семантические отношения определенного рода, что позволяет их разделить на атрибутивные и линейные бленды (контаминанты).

Атрибутивные бленды выражают отношения, в которых второе слово является ядром, а первое играет роль определения, это семантический тип, в котором акцент ставится на вторую часть слова, как в следующих примерах:

adj + noun : *Jafaican* (*fake Jamaican*), *frunk* (*front trunk*), *sadscape* (*sad landscape*), *coldscape* (*cold landscape*), *fauxmance* (*faux romance*), *fauxonymous* (*faux anonymous*), *fauxsumerism* (*faux consumerism*), *fauxtoshop* (*faux Photoshop*), *findom* (*financial domination*), *permalescent* (*permanent adolescent*), *biononymity* (*biological anonymity*),

noun+ noun: *wrist-top* (*wrist laptop*), *miniac* (*miniature maniac*), *nerdku* (*nerd haiku*), *legacyquel* (*legacy sequel*), *mindie* (*mainstream indie*), *Jengatecture* (*Jenga architecture*), *stealthie* (*stealth selfie*)

Линейные бленды (контаминанты) состоят из двух слов, имеющих одинаковый семантический статус, оба являются ядром словосочетания (Bat-El 2006), например:

Multicrastinating (*multitasking and procrastinating*), *roboadviser* (*robot and adviser*), *listicle* (*list and article*), *paralpinism* (*paragliding and alpinism*), *proem* (*prose and poem*), *calligraffiti* (*calligraphie and graffiti*), *momager* (*mom and manager*)

Обе составляющие, следовательно, связаны и синтаксически и семантически. Синтаксически, они парадигматически эквивалентны, что означает принадлежность к одной синтаксической категории, а также относятся к одному синтаксическому классу с финальным блендом. Семантически, они, в основном, ко-гипонимы общего гиперонима.

Таблица 1 – Типы и примеры блендов (контаминантов) в английском языке.

Тип	Описание	Модель	Пример
Абсолютные бленды	Все исходные слова сокращены до минимальных отрезков	Начало+Конец	<i>fauxmance (faux + romance)</i>
		Начало+Начало	<i>findom (financial + domination)</i>
		Конец+Конец	-
		Начало/Конец вставлены в отрезок	<i>askility (ability + skill)</i>
Частичные бленды	Только одно исходное слово сокращено до минимального отрезка	Слово+Отрезок	<i>winterregnum (winter + interregnum)</i>
		Отрезок+Слово	<i>roboat (robot + boat)</i>
		Слово вставлено в прерывистый отрезок	<i>Jafaican (fake Jamaican).</i>
Пересекающиеся бленды	Исходные слова накладываются друг на друга	Графическое + фонологическое наложение без сокращения	<i>beefish (beef + fish)</i>
		Графическое + фонологическое наложение с сокращением	<i>californicate (California + fornicate)</i>
		Только фонологическое наложение	<i>buography (buy + biography)</i>
		Только графическое наложение	<i>bit (binary + unit)</i>
Непересекающиеся бленды	Исходные слова не накладываются друг на друга	-	<i>C a l e x i c o (California + Mexico)</i>
Атрибутивные бленды	Первая лексема является атрибутивом для второй	Атрибутив + Ядро	<i>sadscape (sad landscape)</i>
Линейные бленды	Исходные слова имеют одинаковый семантический и синтаксический статус	Ядро+Ядро	<i>Multicrastinating (multitasking and procrastinating)</i>

Словообразовательная модель с названием болезни (Ebola+N): *Ebolanoia (Ebola + paranoia)*, *Ebolanoic*, *Ebolaphobia (Ebola virus + -phobia)*, *Ebolaphobe*, *Ebolaphobic*.

Словообразовательная модель (N+phobia): *gnomophobia (gnome)*, *nomophobia (no mobile)*, *Ebolaphobia*, *hexakosioihexekontahexaphobia*.

Словообразовательная модель (Название страны + exit) *Brexit (Britain + exit)*, *Grexit (Greece + exit)*, *Dexit (Denmark + exit)*, *Frexit (France + exit)*, *Auxit (Austria + exit)*

Проанализировав корпус новых слов Wordspy.com, нами были выделены следующие словообразовательные модели, образованные блендингом, которые становятся тенденциями:

Словообразовательная модель (N + bikini): *facekini* (производное от *face*), *burkini* (производное от *burqa*), *samkini* (производное от *samsole*), *tankini* (производное от *tank top*).

ВЫВОДЫ

В ходе нашего исследования определить сущность феномена «блендинг», его основные признаки и место в системе словообразования английского языка. Также была сделана попытка выделить основные типы блендов (контаминантов) и создать классификацию. Блендинг, как словообразовательный способ, актуален в английском языке и является динамично развивающейся тенденцией во многих современных языках, благодаря влиянию и статусу английского языка.

В ходе языковой интеграции и развития гибридного словообразования в немецком, русском и казахском языках слова, созданные по моделям блендинга, встречаются на сегодняшний день достаточно часто.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Outi Bat-el.** The grammaticality of extragrammatical morphology. In extra-grammatical and marginal morphology / Ursula Doleschal, and Anna M. Thornton (eds.). – Munchen: Lincoln Europa. – 2000. – 61–84 p.

2 **Outi Bat-El.** Blends. In Encyclopedia of Language and linguistics. 2nd edition / Keith Bron (ed.). – Oxford: Elsevier. – 2006. – 66–70 p.

3 **Mark Aronoff.** Word-Formation In Generative Grammar. – Cambridge : MIT Press. – 1976. – 369 p.

4 **Laurie Bauer.** English word-formation. – Cambridge University Press, 1983. – 875 p.

5 **John Algeo.** Blends, a structural and systemic view // American Speech. – 52 (1/2). – 1977. – 47–64 p.

6 **Silvia Cacchiani.** Discourse-pragmatic features of novel evaluative blends // City-scapes: Islands of the Self. Language Studies. – vol. 2, Proceedings of the 22nd AIA Conference, Cagliari, 15–17 September 2005. – Cagliari : CUEC, 2007. – 103–114 p.

7 **Andrew Carstairs-McCarthy.** An introduction to the English morphology: Words and their structure. – Edinburgh : Edinburgh University Press. – 2002. – 869 p.

8 **Sung-Hoon Hong.** Properties of English word-blends: Structural description and statistical distribution// English Language and linguistics 18. – Cambridge : Cambridge University Press, – 2006. – 117–140 p.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

А. Р. Көшекбаева

Заманауи ағылшын тіліндегі контаминация еселі сөзжасамдық тетігінің рөлі

Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

A. R. Koshekova

Blending as a productive word-formative mechanism in the modern English language

Philology Faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Бұл мақалада ағылшын тіліндегі «мағыналары екі ұқсас сөзден жаңа сөз жасау» (блендинг) феноменін зерттеу нәтижелері келтірілген, осы лингвистикалық құбылыстың негізгі сипаттамалары көрсетілген, сондай-ақ морфотактика, морфология және морфосемантикалық критерийлеріне негізделген контаминанттың (бленд) жіктелуін жасаған. Кең тарап отырған контаминацияның құрылымын қалыптастыратын механизмдер түсініксіз әрі көп жағдайда айқындалмаған күйде қалып тұр. Оның негізгі себебі – контаминация (бленд) құрылымдық бір принципке бағынбайды және оның құрылымдық моделдері көп. Осыған байланысты лингвистер блендинг пен ережеге бағынбайтын өзге де феномендерді ағылшын тілінің сөзжасам жүйесінен тысқары экстра-грамматикалық морфология аясында қарайды. Зерттеуге арналған материал 2015 жылдың қыркүйек айынан бастап 2017 жылдың қыркүйек айына дейін Wordspy.com неологизмдер корпусында көрсетілетін контаминация сөзжасамдық моделдері арқылы жасалған сөздер болды.

This article reflects the results of studying the phenomenon of «blending» in English, the main characteristics of this linguistic phenomenon were highlighted, and also there was developed a classification of blends based on morphotactic, morphological and morphosemantic criteria. While the blends are widespread, the mechanisms forming their design remain

largely vague and incomprehensible. Basically, this is due to the fact that the blends do not comply one forming principle, but rather tend to show different structural models. For this reason, linguists often endure blending on the periphery of the word-formation system of the English language and, accordingly, together with other phenomena that do not conform the rules, are referred to as objects of extra grammatical morphology. The material for this study was the words created by word-formative models of blending, reflected in the corpus of neologisms Wordspy.com for the period from September 2015 to September 2017.

Г. Н. Манаенко

д.ф.н., профессор, Факультет филологии, журналистики и межкультурной коммуникации, Северо-Кавказский федеральный университет, г. Ставрополь, 355000, Россия

e-mail: manaenko@list.ru

СТРУКТУРА ДИСКУРСА КАК КОГНИТИВНО-КОММУНИКАТИВНОГО ФЕНОМЕНА

В статье обосновывается когнитивно-коммуникативный статус дискурса. Раскрываются соотношения дискурс – текст, дискурс – речевая деятельность. Многие современные трактовки дискурса, по нашему мнению, приводят либо к подмене терминов в определении сторон речи: речевая деятельность – дискурс (вместо текста), либо сведению многообразия феномена речи к речевому произведению (тому же тексту). Конечно же, подобные интерпретации существенно развивают имеющиеся у каждого исследователя интуитивные представления о дискурсе как нечто особенном, отличном от «просто текста».

Установлены факторы, определяющие специфику речевого поведения человека, и факторы, отображающие эту специфику. На этой основе представляются структурные компоненты теоретической модели дискурса как типа осуществления речевого общения.

Ключевые слова: дискурс, текст, речевая деятельность, коммуникация, когниция.

ВВЕДЕНИЕ

Многозначность содержания понятия *дискурс* в силу сложности определения предмета исследования или же из-за принадлежности к разным лингвистическим традициям сохраняется до настоящего времени. Между тем, как отмечает П. Серио, вопрос о дискурсе является узловым пунктом в определении соотношений между языком, историей и субъектом [1, с. 556].

Две стороны речи – процессуальная и материальная – послужили основанием для современных трактовок дискурса и создания для определения его содержания частных оппозиций *дискурс – текст* и *дискурс – речевая деятельность*. При этом понятие речи, подобно двуликому Янусу, оказалось таким же коварным, так как исследователи, выбирающие

в качестве исходного пункта построения своих концепций одно из данных понятий, неизбежно упускают из виду второе, столь же существенное для понимания дискурса. В результате дискурс сводится либо к тексту, в том или ином модусе его существования, либо собственно к процессу общения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Большинство современных концепций дискурса (прежде всего зарубежных) в своих построениях исходят из понятия *текста*. Представляя французскую школу Анализа дискурса, Патрик Серио приводит следующее определение: «...дискурс – это высказывание, рассматриваемое с точки зрения дискурсного механизма, который им управляет. Таким образом, взгляд на текст с позиции его структурирования «в языке» определяет данный текст как высказывание; лингвистическое исследование условий производства текста определяет его как «дискурс»» [1, с. 550]. Соответственно, предмет исследования в школе Анализа дискурса составляют тексты, во-первых, произведенные в институциональных рамках, которые накладывают сильные ограничения на акты высказывания, и, во-вторых, наделенные исторической, социальной, интеллектуальной направленностью [1, с. 551]. Приблизительно в таком же ключе трактует дискурс и Ю. С. Степанов: «... дискурс – это «язык в языке», но представленный в виде особой социальной данности. Дискурс реально существует не в виде своей «грамматики» и своего «лексикона», как язык просто. Дискурс существует прежде всего и главным образом в текстах, но таких, за которыми встает особая грамматика, особый лексикон, особые правила словоупотребления и синтаксиса, особая семантика, – в конечном счете – особый мир. В мире всякого дискурса действуют свои правила синонимичных замен, свои правила истинности, свой этикет. Это – «возможный (альтернативный) мир» в полном смысле этого логико-философского термина» [2, с. 44–45]. В этой связи надо заметить, что, на наш взгляд, «особая социальная данность» присуща любому тексту. Что же касается «особого мира», вставшего за каждым текстом, то в такой формулировке не ясно, чье это свойство: текста или все-таки дискурса.

Если в трактовках дискурса Ю. С. Степанова и Н. Д. Арутюновой [3, с. 136–137] происходит, по сути, отчуждение текста от его создателя – человека, так как именно текст выступает точкой отчета в исследовании дискурса, то во французской школе Анализа дискурса субъект речи превращается в функцию, происходит его «стирание», поскольку «статус субъекта высказывания определяется той дискурсной формацией (совокупность текстов одного или нескольких жанров, указывающих в социальном плане на определенную идентичность, исторически очерчиваемую, в процессе высказывания – Г. М.), в которую он попадает»

[1, с. 552]. Как следствие данного положения и здесь текст предстает в качестве самодостаточной сущности, а определенный корпус текстов – частью признанного социального института, диктующего условия актов высказывания. Можно утверждать, что многие современные трактовки дискурса приводят либо к подмене терминов в определении сторон речи: *речевая деятельность – дискурс* (вместо *текста*), либо сведению многообразия феномена речи к речевому произведению (тому же *тексту*). Конечно же, подобные интерпретации существенно развивают имеющиеся у каждого исследователя интуитивные представления о дискурсе как нечто особенном, отличном от «просто текста». Они не ограничиваются одной лишь его лингвистической данностью, а включают текст в социальный, культурный и ментальный контекст, раскрывают значимость при создании и понимании текста его связей с «внешней» жизнью определенного социума и «внутренней» жизнью каждого индивида как условиями, определяющими его специфику: «Ограничением при производстве дискурса является все то, что помимо языка делает некий дискурс определенным дискурсом, имеется в виду формирующая дискурс социально-историческая ткань» [1, с. 558].

Между тем, как отмечал А. А. Леонтьев, «функции высказывания и целого текста связаны не просто с речевой деятельностью того или иного конкретного говорящего в той или иной конкретной ситуации, а с внутренней организацией процесса общения, понимаемого как одна из сторон социального взаимодействия людей» [4, с. 221]. Результат речевой деятельности предполагает реализацию ее цели, которая состоит не в создании текста, но в достижении взаимопонимания. Текст же является территорией взаимодействия говорящего и слушающего, как раз и обеспечивающей возможность обратной связи, на основе которой протекает речевое взаимодействие. Так, для слушающего / читающего действительным предметом восприятия «является не текст как лингвистическая данность, а содержание текста в широком смысле, т.е. то в его содержании, что существенно для дальнейшего использования в «большой» деятельности. Это могут быть цель или мотив коммуникатора, содержание, цель и условия деятельности общения или другой деятельности, опосредованной данным текстом» [4, с. 242]. Именно поэтому никак нельзя исключать *текст* из характеристики речевого поведения, тем более что поведение – это образ действий, модель их осуществления, система взаимосвязанных поступков. Текст в таком случае не только последовательность речевых действий, поступков, но и посредник в деятельности общения: «...исходный смысл, закладываемый в текст его автором, передается через значения используемых слов, которые дважды выступают в роли медиаторов пятичленной связи «автор – проекция текста – тело текста – проекция текста – читатель»,

при этом означивание и спонтанная интерпретация протекают на базе личностного опыта и связанных с ним переживаний разных людей» [5, с. 71]. Не говорение / письмо и слушание / чтение являются видами речевой деятельности, но означивание и интерпретация в целях взаимодействия людей составляют ее: «В сущности слово является двусторонним актом. Оно в равной степени определяется как тем, *чье* оно, так и тем, для *кого* оно. Всякое слово выражает «одного» в отношении к «другому»» [6, с. 420]. Таким образом, дискурс не просто последовательность речевых актов, не сам «поток речевого поведения», а социально определенный вид (модель) речевого поведения, необходимым компонентом которого является текст как область взаимодействия в речевом общении.

Безусловно, практически все интерпретаторы дискурса не только утверждают значимость когнитивной составляющей процесса общения, но и обосновывают необходимость анализа текста как со стороны его содержания, так и со стороны способа его речевой организации, причем в их единстве. То или иное содержание обязательно предстает в тексте не только отражением формы речевого акта, но и как отображение коммуникативной операции, или дискурсивной процедуры, поскольку в процессе общения знание не просто «передается», но и выступает в качестве тезиса, аргумента, доказательства, оценки, прогноза, вердикта, предположения, сомнения и т.д. Все это, на наш взгляд, очень важно для правильной интерпретации *текста*, однако сводить анализ дискурса только к внутренней организации текста как связного изложения содержания («рациональный способ передачи знания») – значит полностью игнорировать третью сторону соотношения, определяющего сущность дискурса – идеологию как социальную действительность определенного социума в некий исторический период: «Действительной реальностью языка-речи является не абстрактная система языковых форм и не изолированное монологическое высказывание и не психофизиологический акт его осуществления, а социальное событие речевого взаимодействия, осуществляемого высказыванием и высказываниями» [6, с. 429]. Можно только удивляться проницательности и интуиции М. М. Бахтина, который еще в 20-х годах прошлого столетия «действительную реальность языка-речи» (а так иногда в наше время определяется дискурс) отграничил от *языка* как системы форм, от *текста* как отдельного и изолированного речевого произведения и, наконец, от текущего *потока речевого поведения* как психофизиологических процессов говорения, письма, слушания и чтения.

Позиция М. М. Бахтина позволяет, по нашему мнению, в определении дискурса исходить не из формулы Ф. де Соссюра *речевая деятельность = язык + речь*, а опираться на триаду Л. В. Щербы «*язык – речь (речевая деятельность) – языковой материал (тексты)*» в ее отношении к

социальному человеку как субъекту. Ведь именно человек использует языковую систему при создании текстов в процессе речевой деятельности. Социальное же событие, по мнению М. М. Бахтина, есть необходимое условие речевого общения: «В этой своей конкретной связи с ситуацией речевое общение всегда сопровождается социальными актами неречевого характера (трудовыми актами, символическими актами ритуала, церемонии и пр.), являясь часто только их дополнением и неся лишь служебную роль» [6, с. 439].

Именно поэтому плодотворной попыткой выявления специфики дискурса предстают рассуждения Н. Ф. Алефиренко, который отмечает, что как коммуникативное событие дискурс – это сплав языковой формы, знаний и коммуникативно-прагматической ситуации. В то же время, образуя своеобразное семантическое единство, дискурс, безусловно, является лингвокультурным образованием. Но в отличие от речевых актов и текста в его традиционном толковании (последовательная цепочка высказываний), дискурс – это все же социальная деятельность людей, в рамках которой ведущая роль принадлежит когнитивным пространствам общающихся, где сфокусированы различные особенности их внутренних миров, находящие отображение в этой деятельности [7, с. 101–102]. Отсюда следует, что «дискурс – коммуникативно-прагматическое событие социокультурного характера» [7, с. 104]. Пожалуй, учитывая указанную роль когнитивных пространств общающихся, *дискурс* следовало бы определить как *коммуникативно-когнитивное* событие социокультурного характера. По сути, об этом же писал и М. М. Бахтин, правда, без использования термина *дискурс*: «Ситуация и аудитория заставляют внутреннюю речь актуализироваться в определенное внешнее выражение, которое непосредственно включено в невысказанный жизненный контекст, выполняется в нем действием, поступком или словесным ответом других участников высказывания» [6, с. 431]. Явно перекликается данное положение М. М. Бахтина и с целеустановкой французской школы Анализа дискурса на исследование «невысказываемого» (*l'indicible*), т.е. на «социально-историческую ткань» [1, с. 558].

Как бы мы ни рассматривали дискурс – как текст, актуализированный в определенных условиях, либо как речевую практику человека или сам речевой поток – становится очевидным, что главное, в первую очередь обуславливающее специфику дискурса, – это его социальная и идеологическая природа, предопределенная утвердившимися типами речевого взаимодействия членов какого-либо коллектива. Существующие трактовки дискурса как «от текста», так и «от речевого общения» – это, на наш взгляд, прежде всего отображение методических установок и теоретических подходов к анализу данного феномена.

Обобщая все точки зрения на дискурс, можно сформулировать следующее определение: *дискурс* – это общепринятый тип когнитивно-коммуникативного поведения субъекта в какой-либо сфере человеческой деятельности, детерминированный социально-историческими условиями, а также утвердившимися стереотипами организации и интерпретации текстов как компонентов, составляющих и отображающих его специфику.

Дискурс не просто поток речевого общения как одной из сторон социального взаимодействия, но речевое поведение субъекта идеологии, ограниченное в своем проявлении конкретными обстоятельствами жизни человека в определенном социуме в хронологически очерченных рамках этапа его развития. По отношению к речевому общению *дискурс* предстает как социально детерминированный тип его осуществления, соответственно, *речевая деятельность* как способ осуществления, *текст* как форма осуществления (внешнее выражение речевого общения в языковом коде), а *язык* как средство (орудие для осуществления этой деятельности).

При построении теоретической модели дискурса как типа осуществления речевого общения в качестве компонентов ее структуры, действительно, можно выделить факторы, определяющие специфику речевого поведения человека, и факторы, отображающие эту специфику. К компонентам модели дискурса, определяющим «внешний» контекст речевого общения относятся традиционно выделяемые «сцена действия» и «участники». При этом «сцена действия» характеризует *среду*, в которой осуществляется речевое взаимодействие, и определяет, *зачем* оно происходит. Компонент «участники» отвечает на вопрос: *кто* совершает речевое взаимодействие, и характеризует субъектов речевого общения в социальном плане. «Внутренний» контекст социального события речевого общения составляет компонент, определяющий, *что* является его содержанием, и характеризующий особенности *когнитивных пространств* взаимодействующих людей. Необходимой составляющей структуры дискурса, отображающей его обусловленность от социокультурного контекста (внешнего и внутреннего), предстает *форма* осуществления речевого общения – текст, отвечающий на вопрос, *как* воплощается определенный тип речевого поведения в зависимости от «социально-исторической ткани».

В каждом из четырех компонентов структуры дискурса, в свою очередь, можно выделить составляющие их элементы, «лингвистическое описание» которых и является релевантным при раскрытии сущности дискурса. Так, компонент «Среда» включает следующие характеристики: а) тип социального события; б) цель социального события (функция, в иной классификации); в) социально-идеологические условия (например, социальные запреты и табу, применение санкций к их нарушителям); г) обстановка (время, место,

причина и другие обстоятельства). Компонент «Социальный субъект» (субъект идеологии) составляют характеристики: а) социальный статус; б) ролевые отношения; в) социальная активность участников; г) их личные отношения. Компонент «Содержание» раскрывает внутренний контекст речевого поведения субъекта по следующим параметрам: а) интенции и цели в коммуникации [8, 9, 10]; б) затрагиваемые мировоззренческие позиции; в) общий фонд знаний (степень компетенции); г) знание правил, норм и стереотипов коммуникации, а также имеющиеся навыки речевого общения. «Текст» как компонент структуры дискурса, отображающий его специфику как типа речевого поведения, воплощается в определенной форме и характеризуется: а) темой речевого общения; б) отнесенностью к какому-либо речевому жанру; в) композиционным построением высказываний и последовательностью как коммуникативных операций, так и речевых актов; г) спецификой отбираемых языковых средств для речевого взаимодействия [8, 9].

Конечно, компонент структуры дискурса «Текст» (совокупность текстов как дискурсная формация) не только отображает его специфику, но и воздействует на соответствующий тип речевого поведения социального субъекта. Однако это лишь обратное влияние и не имеющее тотального характера, вопреки мнению последователей французской традиции анализа дискурса, поскольку человек, хотя и имеет достаточно отчетливые представления о правилах отбора языковых средств и построения текста, относящегося к определенному дискурсу, тем не менее сам выбирает манеру речевого общения, либо подчиняясь принятому в данном обществе в этот исторический период дискурсу, либо разрушая его.

ВЫВОДЫ

В целом же предлагаемое понимание дискурса и представленная модель его структуры показывают, почему именно текст в различных школах и направлениях анализа дискурса естественно выступает в качестве наиболее удобного объекта исследования, действительно позволяющего вскрыть сущность данного феномена. Кстати, именно это и объясняет либо смешение дискурса и текста, либо частую подмену одного другим.

Так, несмотря на заявление о том, что в школе Анализа дискурса предметом исследования являются тексты, дальнейшее изложение П. Серию данной концепции убеждает, что тексты здесь не предмет, а объект исследования. (Возможно, такое «положение дел» объясняется либо неточностью в переводе, либо отсутствием во французской традиции разграничения объекта и предмета исследования). Предмет исследования здесь определен достаточно ясно – лингвистическое исследование

условий производства текста [1, с. 550]. И именно поэтому французские ученые пришли к очень сильному положению о том, что семантика языковых выражений не выводится только из лингвистики как науки о языке (внутренней лингвистики): «Связь, которая существует между «значениями», присущими данному тексту, и социально-историческими условиями возникновения этого текста, является отнюдь не второстепенной, а составляющей сами эти значения» [1, с. 560]. Приведенное высказывание М. Пешё не только определяет предметную область сравнительно новой лингвистической дисциплины – Анализа дискурса (дискурс-анализа), но и доказывает, что без опоры на понятие дискурса невозможно адекватное разрешение традиционной лингвистической проблематики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Серию, П.** Анализ дискурса во Французской школе (Дискурс и интердискурс) // Семиотика: Антология. – М. : Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 549–562.

2 **Степанов, Ю. С.** Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип причинности // Язык и наука конца 20 века: Сб. статей. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 35–73.

3 **Арутюнова, Н. Д.** Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энци., 1990. – С. 136–137.

4 **Леонтьев, А. А.** Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избранные психологические труды. – М. : Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001.

5 **Залевская, А. А.** Некоторые проблемы теории понимания текста // Вопросы языкознания. – 2002. – № 3. – С. 62–73.

6 **Волошинов, В. Н.** Марксизм и философия языка // М. М. Бахтин (под маской). – М.: Лабиринт, 2000. – С. 350–486.

7 **Алефиренко, Н.Ф.** Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания, культуры. – М. : Academia, 2002.

8 **Манаенко, Г. Н.** Функционирование осложненного предложения в публицистическом тексте: информационно-дискурсивный подход: Автореф. дисс. ... д. филол. н. / Ростовский государственный педагогический университет. – Ростов-на-Дону, 2004.

9 **Манаенко, С. А.** Достоверность аналитического текста публицистики: языковой аспект // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, филологический факультет, 18–21 марта 2004 г.): Труды и материалы. – М. : Изд-во М. ун-та, 2004. – С. 436–437.

10 **Манаенко, С. А.** Языковое выражение коммуникативных интенций автора в аналитическом тексте публицистики // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. – 2006. – № 1. – С. 108–113.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Г. Н. Манаенко

Когнитивтік-коммуникативтік феномен ретінде дискурстың құрылымы

Филология, журналистика және мәдениетаралық қарым-қатынас факультеті, Солтүстік-Кавказ федералдық университеті, Ставрополь қ., 355000, Ресей.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

G. N. Manaenko

The structure of discourse as a cognitive and communicative phenomenon

Faculty of Philology, Journalistic and Intercultural Communication, North-Caucasian Federal University, Stavropol, 355000, Russia.
Material received on 30.01.18.

Осы мақалада дискурстың когнитивті-коммуникативті мәртебесі негізделеді. Дискурс-тілдік қызмет, дискурс-мәтін арақатынасы ашылады. Дискурстың заманауи түсіндірмесі, біздің ойымызша, сөйлеу тараптарының анықтамасында терминдерді кейбір жағдайда алмастыруға әкеледі: сөйлеу әрекеттері- дискурс (мәтіннің орнына) немесе сөйлеу феноменінің сөйлеу өніміне (сол мәтінге) әртүрлілігін ескеру. Адамның сөйлеу мінез-құлқының, факторларын анықтайтын, ерекшеліктерін көрсететін факторлары орнатылған. Әрине, мұндай түсіндірмелер әрбір зерттеушіге «жай мәтіннен» басқа ерекше нәрсе ретінде ұсынылатын дискурстың интуитивті түсініктерін айтарлықтай дәрежеде дамытады.

Адамның сөйлеу мінез-құлқының ерекшелігін және осы ерекшелікті көрсететін факторларды анықтайтын факторлар белгіленеді. Осы негізде дискурстың теориялық моделінің құрылымдық компоненттері, сөйлеу қарым-қатынасты жүзеге асырудың түрі ретінде ұсынылады.

The article reveals the cognitive-communicative nature of discourse. A modern interpretation of discourse, in my opinion in my opinion, lead to the substitution of the terms in the definition of the parties of speech: speech activity – discourse (instead of text), or the diversity of the phenomenon of speech-to-speech work (same text). Of course, this interpretation has developed within each researcher's intuitive ideas about discourse as something other than «just text».

The substantiation of the understanding of discourse as the model of behavior of the subject. Presents structural components of the model of discourse as the type of implement speech communication.

Л. Г. Мукажанова

к.ф.н., доцент языкознания (PhD), профессор, кафедра «Русской филологии», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010008, Республика Казахстан
e-mail: mukazhanova_62@mail.ru

**РЕАЛИЗАЦИЯ ИДЕИ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ
НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ**

По мнению автора, уникальность Казахстана как полиэтнического и поликонфессионального народа воспринимается как внутренняя многоязычная среда, которая обеспечит безболезненное вхождение в полиязычное мировое сообщество.

Рассмотрены некоторые виды самостоятельной работы студентов, в том числе презентации материала по русскому языку, связанных с будущей профессией, а также приведены примеры тренингов по русскому языку как активный формат формирования речевых навыков и коммуникативных компетенций в условиях многоязычия и модернизации общественного сознания в Казахстане.

Ключевые слова: полиязычие, функционально-смысловой тип речи, описание, повествование, рассуждение, самостоятельная работа студента, презентация как форма СРО.

ВВЕДЕНИЕ

Важность образования, науки и просветительской деятельности в обществе определяется их значимостью и ролью в формировании и развитии национального интеллектуального ресурса, от которого зависит экономическое развитие всей страны и уровень благосостояния в целом.

В эпоху глобализации и информатизации, являющихся следствием развития научных технологий и образования, усиливается необходимость сохранения национального многообразия. Объективные реалии в мире требуют от каждого государства усиленной деятельности по сохранению идентичности и национальных ценностей, так как процессы глобализации и технологизации нивелируют народы и нации, поглащают сформированные тысячелетиями историю государств и их культуры, создают новый тип цифрового общества, в котором отводится ограниченное место для памяти и сохранения прошлого.

В своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев

особый акцент сделал на идее сохранения национальной духовности народа [1], которая является идентифицирующим ко-дом этноса, его культуры на карте мира. Для решения этой важной задачи необходимо модернизировать общественное сознание посредством сохранения всего передового национального в культуре.

Для повышения конкурентоспособности Президентом Н. А. Назарбаевым была поставлена задача подготовки будущих специалистов с высшим образованием по международным стандартам, так как «образование – самый фундаментальный фактор успеха в будущем. В системе приоритетов молодежи образование должно стоять первым номером. Если в системе ценностей образованность станет главной ценностью, то нацию ждет успех» [1]. Кроме того, для совершенствования образовательных программ высшей школы имеются четкие указания научно-методического характера. Таким образом, в области образования актуализируется проблема становления и развития полиязычного образования с модернизацией общественного сознания, в том числе наиболее важными являются вопросы разработки теоретико-методологических оснований такого образования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Учитывая актуальность проблем, поставленных Н. А. Назарбаевым перед образованием Казахстана, профессорско-преподавательским составом Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилёва были внесены изменения в учебно-методические комплексы дисциплин (*далее сокр. УМКД*). Так, в УМКД по русскому языку уровня В2, изучаемому в 1-ом семестре студентами всех специальностей, были включены темы по сохранению национальной идентичности, пропаганде культы знаний, воспитанию патриотизма к малой родине, пропаганде современной казахстанской культуры в глобальном мире. Например, изучение темы «Речь. Виды и формы речи» опирается на когнитивно-лингвокультурологический комплекс (*далее сокр. КЛК*) «Национальная идея в Республике Казахстан». Тема «Функционально-смысловые типы речи. Описание как функционально-смысловой тип речи» изучается на материале КЛК «Искусство Казахстана» и «Искусство в жизни человека». КЛК «Культура и традиции» и «Праздники независимого Казахстана» рассматриваются по теме «Повествование как функционально-смысловой тип речи». При изучении рассуждения как типа речи привлекается КЛК «Культ знания – залог конкурентоспособности».

Как указал Президент Республики Казахстан, «первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода» [1].

В работе со студентами первых курсов по русскому языку можно достичь многих позитивных результатов по данному направлению, если правильно применять методики работы с текстами по соответствующей тематике. Все языковеды-учителя и педагогоги знают важность подбора текстов для изучения различных лексических и грамматических, стилистических тем. Тексты для работы в аудитории часто применяются для их анализа с целью ознакомления и закрепления каких-либо теоретических правил. Например, один и тот же текст может привлекаться в качестве материала для анализа его содержания, что важно, его структурной организации с точки зрения соответствия функционально-смысловому типу речи и функционально-стилистической представленности. Как было сказано выше, при изучении темы «Повествование как тип речи» студентами изучаются тексты по КЛК «Культура и традиции». На занятиях студенты знакомятся с текстами об истории формирования национальной культуры, традициях и обычаях, праздниках, среди которых тексты об истории появления казахских символов, тотемов, о значимости для казахов коня, об истории появления юрты как жи-лица кочевых племен, об особенностях национальной одежды. Большое внимание отводится формированию у студентов умений и навыков составления текстов повествований об особенностях проведения традиций в наше время и их значимости для молодежи.

В определении направлений модернизации общественного сознания Н. А. Назарбаевым особое место отводит третьему направлению сохранению национальной идентичности: «Наши национальные традиции и обычаи, язык и музыка, литература и свадебные обряды, – одним словом, национальный дух, должны вечно оставаться с нами» [1]. Таким образом, приобщение молодежи к культурной и духовной ценности, которые были установлены предками, может осуществляться во время изучения текстов по русскому языку. Изучение темы описания как ФСТР на материале текстов об искусстве Казахстана в жизни человека позволит сформировать у студентов умения и навыки правильного описания объекта созерцания, явления, события, процесса, состояния. В частности, изучение этих тем сопровождается посещением музея письменности в ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, посещения Музея Первого Президента, выставок в г. Астана, посещения спектаклей в Государственном академическом русском драматическом театре имени М. Горького и т.д. Одновременно осуществляется и приобщение студентов-выходцев из регионов, сел – к духовным ценностям современности и мировой классике.

Четвертым направлением в модернизации общественного сознания был назван культ знаний [1]. Во все времена знание и образованность, высококвалифицированные специалисты были гарантированным капиталом

общества. Студенты, обучаясь в нашем университете, знакомятся с профессиональными компетенциями по каждой дисциплине. В течение всего срока обучения на занятиях студенты проверяют себя сами на предмет формирования профессиональных умений и навыков. Так, тема «Рассуждение как тип речи» изучается на материале КЛК «Культ знания – залог конкурентоспособности». Студенты знакомятся с ролью образованности и образованного человека в обществе, узнают много информации об уровне образованности стран, о рейтинге грамотности государств, об успешных странах, в которых благодаря высокому уровню образования эти страны заняли ведущие позиции в отдельных отраслях экономики, являются производителями брендовой продукции и т.д.

На занятиях по профессиональному русскому языку студенты презентуют материалы о рейтинговых вузах мира, в которых выпускают высококвалифицированных специалистов, пользующихся высоким спросом на современном рынке труда. В презентациях отражаются данные о выпускниках этих вузов, которые стали успешными, значимыми в своей области деятельности людьми.

В статье Президента Н.А. Назарбаева даны конкретные рекомендации достижения целей в системе образования. На повестке дня на ближайшие годы – воспитание патриотизма к малой родине [1]. В системе образования Казахстана всегда уделялось большое внимание патриотическому воспитанию. Особое отношение к родной земле, ее культуре, обычаям, традициям – это важнейшая черта патриотизма. Для реализации этой задачи «первое: необходимо организовать серьезную краеведческую работу в сфере образования, экологии и благоустройства, изучение региональной истории, восстановление культурно-исторических памятников и культурных объектов местного масштаба» [1]. Для осуществления конкурентоспособности национальной культуры «мы должны реализовать еще один проект – «Современная казахстанская культура в глобальном мире». Для того, «чтобы мир узнал нас не только по ресурсам нефти и крупным внешнеполитическим инициативам, но и по нашим культурным достижениям», необходимо применить целевой подход: отечественная культура должна звучать на шести языках ООН: английском, русском, китайском, испанском, арабском, французском [1].

Данная задача также решается при помощи привлечения произведений казахской и русской литературы, кинофильмов. Так, при изучении темы «Рассуждение» студентам первых курсов предлагается предварительный просмотр кинофильма «Шал» автора сценария и режиссера Е. Турсунова, который в сентябре 2013 года Казахстаном был выдвинут на соискание премии «Оскар» в номинации «Лучший фильм на иностранном языке.

Отрадно, что при об-суждении этого фильма студенты выявляют все идейно-художественные ценности, показанные в этом фильме. Так, цитаты и комментарии из письменных работ студентов ярко демонстрируют их позицию в оценке этого фильма: 1) «высшее предназначение человека – развитие человечества при условии сохранения планеты с её флорой и фауной для своих потомков человек всегда должен оставаться человеком, а не превращаться в хищника»; «у человека своя территория обитания, у животного мира – своя; никто не должен мешать другому»; 2) «любовь к малой родине, к Родине», 3) «ценность общечеловеческих традиций и обычаев, в том числе казахских национальных семейных традиций»: «молодые стариков не бросают», «любовь между старшими и младшими в семье»); 4) «значимость связи между мужчинами в роду, поколениях благодаря женщине, её мудрости и терпимости»; «связующая роль невестки в сохранении связи между дедом и внуком при отсутствии мужа»; «светлая память об умерших предках»; 5) «скромность и человеколюбие, искренность души; вера в себя и окружающих людей и др.»; 6) «при явной социальной и материальной дискриминации села и города более стойкими и умными перед природными катаклизмами оказываются люди из земли – сельские».

Для реализации проекта «100 новых лиц Казахстана», указанного в программной статье Президента [1], следует знакомить с людьми из разных регионов, разных возрастов и национальностей, которые добились успеха за годы независимости. Так, самостоятельные работы студентов по русскому языку и профессиональному русскому языку посвящены темам «Выдающиеся ученые Казахста-на», «Ученые Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилёва – оплот науки Казахстана». Следует отметить, все студенты без исключения свои презентации начинают со знакомства с Канышем Сатпаевым. Студенты, которые готовили презентации в 2014–2017 гг., все без исключения знакомят своих сокурсников с М. О. Отелбаевым – профессором, акад. НАН РК, директором Евразийского математического института Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилёва. Тому есть весома причина: в 2014 году отечественный математик завершил и опубликовал работу «Существование сильного решения уравнения Навье-Стокса» в открытой печати. В математическом кругу это уравнение известно тем, что причислено к семи самым сложным математическим задачам, называемыми «проблемами тысячелетия».

В языковых дисциплинах образовательных программ высшей школы Республики Казахстан важная роль отводится формированию коммуникативной компетенции по четырем видам речевой деятельности - аудированию, чтению, говорению, письму. С возникшей необходимостью успешного формирования духовной личности будущих специалистов

были определены педагогические условия в образовательном процессе. Такими условиями являются следующие: 1) надлежащий подбор тематики и структурирование содержания учебного материала на иностранном языке на основе социокультурного подхода и принципа профессиональной направленности; 2) использование интерактивных форм и методов в процессе обучения иностранному языку (дискуссии, ролевые игры, драматизирование, презентации, интернет-коммуникация, проектные технологии); 3) гуманизация взаимодействия субъектов образовательного процесса: взаимодействие преподавателя и студентов на диалогической основе, в рамках сотрудничества и сотворчества [2].

Для решения образовательных задач по формированию профессиональных компетенций следует сделать правильный выбор способов и средств обучения, среди которых важное место занимают учебные электронные издания, компьютерные обучающие системы, аудио- и видеоучебные материалы и многие др. При подготовке специалистов бакалавриата в условиях полиязычия и модернизации общественного сознания для реализации идеи духовного возрождения обязательно должны учитываться объективные реалии международного сотрудничества. Это позволяет внести коррективы в образовательные программы, прежде всего, в разработке языковых дисциплин, содержание которых должно отвечать требованиям приоритетных отраслей экономики. Ниже предлагается принципиально новый подход к обучению русского языка с погружением в сферу будущей специальности и с учетом полиязычного образования, которое должно проходить на материале истории, искусства, культуры и научных достижений Казахстана. Учитывая данное условие, были изменены рекомендации для инновационно-педагогического процесса, требующего целенаправленного научно-методического сопровождения. Важную роль в решении задач, поставленных в реализации функций педагогических методик (обучающей, развивающей, воспитывающей, мотивационной и контрольно-коррекционной), играет самостоятельная подготовка студентов к занятиям. Самостоятельную работу обучающегося (*далее сокр. СРО*) следует рассматривать как один из эффективных способов активизации интереса к будущей профессии. Формирование профессиональной компетенции немисливо без формирования поликультурной личности.

В системе форм организации СРО по русскому языку и профессиональному русскому языку важное место отводится многочисленным видам презентаций. Для подготовки неинтерактивных презентаций студентами используются такие программы, как Microsoft Power Point, Star Office Impress, Corel Presentation. В настоящее время охотно используется студентами программа Prezi для создания интерактивной презентации в режиме онлайн. Этот вид

рабо-ты может быть востребован на любом уровне их деятельности, потому важно научить студентов грамотно составлять презентационный материал. Студентам должны предлагаться соответствующие темы для презентаций, позволяющие раскрыть содержание национальных идей.

Для решения педагогических задач далее предлагаются модели и типы заданий, которые должны выполняться в активном формате – производственных тренингах, которые приближают студентов к профессиональной среде. В заданных условиях студенты должны продемонстрировать не только свои профессиональные знания и умения, используя иностранные языки, но и показать национальные особенности в культуре поведения и в культуре речи. В будущем эти навыки позволят молодым специалистам справиться с поставленными задачами в реальной жизни.

На занятиях по дисциплинам русского языка и профессионального русского языка успешно были применимы тренинги с использованием активных методик обучения. Так, например, во время презентации объекта выставки на выставочном стенде ЭКСПО-2017 студент может продемонстрировать умение применять монологическую речь о профессиональном объекте на русском и иностранном языке. Для более подготовленных студентов или на более продвинутом уровне обучения могут применяться тренинги с участием команд и групп. Так, например, для студентов 3-ьего курса специальности «Иностранная филология: китайский язык» уместен тренинг по профессиональной теме «Ведение устных переговоров представителей КНР и Республики Казахстан в сфере модельного бизнеса» («ANDRES» (АНДРЕС), COMILFO (КОМИЛЬФО) ИП в Астане – Модельные агентства в РК) по речевой теме «Полилог в профессиональной сфере. Культура речевого поведения в профессиональной сфере» и в соответствии с КЛК «Моя специальность в современном мире». По содержанию этот вид работы можно усложнить применением трех языков, которыми должны овладеть студенты: русским, казахским, китайским, для чего достаточно перед началом тренинга ввести еще одного участника в качестве переводчика.

ВЫВОДЫ

Гармонизация образовательных программ вузов, функционирующих в рамках Болонского процесса, предполагает развитие у обучающихся таких качеств и способностей, которые позволили бы ему осуществлять профессиональную и социальную деятельность в быстро изменяющихся социокультурных условиях [3]. В связи с этим актуальным становится обращение к полилингвальному обучению, при котором иностранный язык наряду с родным языком (казахским или русским) выступает как инструмент

достижения мира специальных знаний и самообразования, межкультурного общения и поликультурного воспитания.

Таким образом, в условиях полиязычия и модернизации общественного сознания формирование профессиональной компетенции неразрывно связано с формированием поликультурной личности посредством языковых дисциплин. Формирование базовых речевых умений и навыков невозможно без учета национальной культуры. Эффективное построение коммуникации, общение в профессиональной среде соотечественными коллегами, так и с иностранными, представляющими иную культуру, происходит благодаря уважению, вызванному самобытностью, толерантностью, высокой речевой культурой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Назарбаев Н. А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». – Астана, 12.04.2017 г.

2 **Иванова, Л. В., Агранат, Ю. В.** Педагогические условия формирования поликультурной личности студентов в контексте обучения иностранному языку в вузе // *Фундаментальные исследования*. – 2013. – № 1–1. – С. 82–84.

3 **Нуртазина, М. Б., Кульшенбаев, Д.** Инновационный образовательный процесс в социокультурном контексте евразийства. // www.enu.kz/.../INOVACIONNYI-OBRAZAVATEL'NYI-KOMPLEKS.p...

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Л. Ф. Мұқажанова

ЖОО-дағы Орыс тілі сабақтарында рухани жаңару идеясын жүзеге асыру

Л. Н. Гумилёв атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

L. G. Mukazhanova

Realization of the idea of spiritual revival in the lessons of the Russian language

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Автор түзетулер қазақ халқының рухани жаңғыру мәселесін шешуге мүмкіндік береді, әсеке пәндер оқыту, оның ішінде білім беру процесін, жасалуы мүмкіндігін қарастырады.

Мақала студенттердің өзіндік жұмысының түрі ретінде тұсаукесерін сипаттайды, көптілді және Қазақстанда қоғамдық санада жаңғырту сөйлеу дағдылары мен коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың белсенді пішімі ретінде орыс тілінде әр түрлі тақырыптар бойынша оқу сабақтарының мысалдары болып табылады.

The author considers what adjustments can be made to the educational processes, including in the teaching of certain disciplines that will allow solving the tasks of spiritual revival of the Kazakh people.

The article considers the presentation as one of the types of independent work of students, gives examples of trainings on different topics in the Russian language as an active format for the formation of speech skills and communicative competencies in conditions of multilingualism and modernization of public consciousness in Kazakhstan.

ГРНТИ 14.07

М. Н. Мукамова¹, А. Е. Ниязова²

¹магистр, Филологический факультет, кафедра теория и практика иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан;

²к.пед.н., Филологический факультет, кафедра теория и практика иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан

e-mail: ¹Mazy_a_95@mail.ru

РОЛЬ МУЛЬТИЛИНГВАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье рассматривается значимость и особенность мультилингвального образования в современном обществе. На сегодняшний день мультилингвальное образование является одним из важных вопросов в образовательной программе. Так как мы живем в странах, где проживают разные нации, носители разных культур, традиции и языков. Мы должны учитывать все эти факторы и создать правильную систему образования для подрастающего поколения, чтобы воспитательный и образовательный процесс улучшился и принес свои хорошие плоды. Мультилингвальное обучение позволяет не только развивать знание иностранных языков у учащихся, а также придает им уверенность, готовность к жизни в открытом обществе, формирует навыки межкультурного диалога. Образование в мультилингвальном пространстве помогает преподавателю проявить толерантное отношение различным странам к их культуре, традиции и языку.

Также в статье дается краткое определение на термин «мультилингв». В статье описаны четыре модели мультилингвального обучения (обучение второму иностранному языку, обучение на билингвальной основе, этнолингводидактика, одновременное преподавание нескольких родственных языков), которые были определены Л. М. Малыхом и А. В. Жуковым.

Ключевые слова: многоязычие, мультилингвизм, мультилингвальное образование, мультилингв, модели.

ВВЕДЕНИЕ

Двадцать первый век – век новых глобальных изменений в сфере образования, технологии, науки, экономики, политики. В целом говоря, человечество поменяло свое общее мировоззрение на многие жизненные ценности. Одно из важных факторов в сфере образовании обучить учащихся на высшем уровне, не только с точки профессиональной деятельности, а также расширить кругозор во многих других сферах деятельности.

Сегодня, современное общество свидетельствует о возросшем статусе иностранных языков. Языковое образование оценивается как необходимость и ценность государством, обществом и отдельной личностью. Языковое многообразие и многообразие культур являются неотъемлемым элементом мирового культурного наследия и основой межкультурного социального взаимодействия в любом поликультурном и мультилингвальном пространстве [4, с. 336].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Не оспоримый факт является что, в нынешнее время одним из основных направлений в развитии образования является мультилингвализм. Обучению иностранных языков в XXI веке отводится значительная роль, неразрывно связанная с «формированием поликультурной, многоязычной личности, обладающей информационными, коммуникативными и интеллектуальными потребностями, способностями, умениями и компетенциями, которые помогут успешно действовать в условиях межкультурного общения и профессионально-языковой деятельности в роли субъекта с иноязычным восприятием, познанием, общением, творчеством» [5, с.15].

Знаменитые исследователи как Э. Г. Волкова, О. П. Гредюшко, Е. С. Гриценко, А. О. Лалетин, Н. В. Маханьков, Р. Ф. Фаткулин, Н. Ю. Милютинск, Т. А. Мышкин, Н. С. Плетнев, О. В. Тарасенко, Л. А. Пушин, И. А. Федоров изложили данную тенденцию в своих научных работах [3, с. 286]

Многие современные психологий утверждают, что по социальной природе явление мультилингвизма следует воспринимать как обогащение культурной идентичности.

Человек, который говорит на двух или более языках является мультилингв. Он считается как особая языковая личность, обладающей отличительно компонентностью – совокупностью личных характеристик и других ключевых компетенций, формирующихся в процессе овладения вторым и третьим иностранными языками. Мультилингв также характеризуется поликультурностью – качеством, котрый основан на синтезе толерантности, эмпатии, заодно и переоценке собственной культуры [1, с. 5].

Мировой опыт свидетельствует о том, что владение несколькими иностранными языками стимулирует развитие памяти, способствует в процессе анализа, обсуждения информации и убеждения, развивает сообразительность, ускоряет реакцию, и улучшает математические навыки и логическое мышление [6, с. 71]

Л. М. Малых и А. В. Жуков определили модели мультилингвального обучения, такие как:

- обучение второму иностранному языку
- обучение на билингвальной основе
- этнолингводидактика
- одновременное преподавание нескольких родственных языков и др.

В казахстанских учебных заведениях наиболее распространено обучению второму иностранному языку. В качестве второго языка чаще всего выступает английский язык, русский язык, китайский язык, французский язык и немецкий язык. В данном случае отмечается значительная разница между первым и вторым иностранными языки и тот факт, что овладение вторым иностранным языком словно наслаивается на овладение и работу с первым. Ведущими принципами обучения в ревлизации данной модели являются коммуникативно-когнитивный и контрастивный [2, с. 30]

Модель обучения на билингвальной основе может осуществляться в условиях углубленного изучения иностранного языка. Целью которой является овладеть предметным знанием оперирующийся на взаимосвязаного использования двух языков как способ для реализации образовательной деятельности. В процессе обучения язык должен восприниматься «как средство приобщения к миру специальных знаний». [4, с. 22]. Авторы отмечают в этом случае особую роль совмещение предметного и языкового компонентов во всех элементов учебно-воспитательного процесса.

Этнолингводидактика имеет значение как «обучение иностранным языкам в условиях полиязычия и естественного билингвизма местного населения» [4, с. 22]. При осуществлении этнолингводидактической модели включает в себя естественный билингвизм обучающихся, а также их фоновые знания о своем народе и народах-соседах, на языках которые он изучает, говорит. Во время изучения языков принимаются во внимание поликультурное воспитание. Включая в себя уважение и понимание культур различных народов являясь главной задачей этнолингводидактической модели.

Цель модели одновременно преподавание нескольких языков является в максимальный короткий срок обучить учеников чтению и восприятию устной речи на одном из родственных языках. Обучение пониманию письменной и устной речи создается путем формирование рецептивных навыков.

Отметим, что в данной статье не перечислены все модели мультилингвального обучения. К сожалению, определить четкое различие между моделями очень сложно, так как во время преподавания иностранного языка выевляется их взаимодополняемость.

Общим характеристикам относятся «учет интерферирующего влияния ранее изученных языков на иной язык обучения, поиск путей применяется иного языка для усиления когнитивного развития обучающихся» [4, с. 25].

А. А. Прохорова замечает в своих исследованиях что гармонизация отношений и развитие творческого начала у студентов есть неоднозначный и сложный процесс, замедляющийся из-за недостатка необходимых средств и времени, прагматической направленности в подготовке студентов вузов, отсутствия необходимых условий для раскрытия духовности студентов и повышения их ответственности [7, с. 102].

Образовательный процесс в рамках аудиторного мультилингвизма «позволяет приобщить студентов к богатству мировой культуры и подготовить их к быстрой адаптации к запросам и требованиям динамично меняющегося мира» [7, с.105].

При этом статус преподавателя существенно меняется. Вместо того, чтобы только предоставлять необходимую для работы информацию и обучать студента определенным знаниям, умениям и навыкам, преподаватель становится своеобразным консультантом и советчиком, который должен научить студента самостоятельно работать с иностранным языком и иноязычной культурой [8, с. 38].

ВЫВОДЫ

Подводя итоги, мы можем с уверенностью сказать что реализация модели мультилингвального образования способствуют:

- сохранению культурного наследия малых народов,
- качественному изменению системы обучения языкам, как региональным, так же как международного общения,
- формированию мультилингвальной личности, которое имеет отличительный характер хорошего развитого лингвистического навыка, владеющего несколькими иностранными языками, что способствует свободно поддержать диалог с поликультурным миром, имеющий позитивный этнический самосознание,
- стимулированию профессионального развития, повышению педагогического мастерства преподавателей.

Значимая роль перспектив образовательного процесса является создать новую программу обучения для учащихся и преподавателей, способных учиться и работать в мультилингвальном пространстве и формировать мультилингвальную личность учащихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Бакловская, О. К.** Межкультурно ориентированная технология обучения студентов-мультилингвов // Многоязычие в образовательном процессе: сб. ст. Вып. 7 /ред. Л. М. Малых, Н. М. Шутова, Д. И. Медведева. – Ижевск: Изд. центр «Удмуртский университет», 2015. 5, – 13 с.

2 **Бим, И. Л.** Концепция обучения второму иностранному языку (немецкий язык после английского). – М. : Вентана-Граф, 1997. – 30 с.

3 **Волчков, Э. Г., Гредюшко, О. П.** Многоязычие как условие развития и саморазвития личности (на примере студентов Казанского федерального университета) // Филология и культура. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2013. – 286 с.

4 **Гальскова, Н. Д., Гез, Н. И.** Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: Учебное пособие. М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 22–25, – 336 с.

5 **Малых, Л. М., Жукова, А. В.** Модель мультилингвального образования в полиэтническом регионе (на базе общеобразовательного учреждения): монография. – Ижевск: Изд. центр «Удмуртский университет», 2016. – 15 с.

6 Мир языков. Обзор языков мира. Words and Worlds. World Languages Review/ пер. с англ. и ред. Н. С. Бадмаевой, Т. Н. Богрдаевой [и др.]. – Элиста: Изд-во КалмГУ, 2006. – 71 с.

7 **Прохорова, А. А.** Формирование лингвосоциокультурной компетенции в процессе обучения иностранному языку студентов неязыкового вуза // Перспективы науки. 2014. – С. 102–105.

8 **Прохорова, А. А. Лопарева, Т. А.** Учебные стратегии в обучении многоязычию // Многоязычие в образовательном процессе: сб. ст. Вып. 7 / ред. Л. М. Малых, Н. М. Шутова, Д. И. Медведева. – Ижевск : Изд. центр «Удмуртский университет», 2015. – 38 с.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

М. Н. Мукатова, А. Е. Ниязова

Заманауи қоғамдағы көп тілдіктің ролі

Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

M. N. Mukatova, A. E. Niyazova

The role of multilingual education in contemporary society

Philological faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Мақала заманауи қоғамдағы көптілді білім берудің маңыздылығы мен ерекшелігін қарастырады. Бүгінгі таңда, көп тілді оқыту білім беру бағдарламасында маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Көптеген елдер көп ұлтты болғандықтан, онда әртүрлі мәдениеттің, дәстүрдің және тілдердің өкілдері тұрады. Сондықтан, осындай түрлі ықпалдарды, факторларды қарастыра отырып, дұрыс білім жүйесін өсіп жатқан ұрпаққа даярлау, оның жетілдірілген және жақсы нәтижелерін тәрбие мен білім бері процесінде жемісін көру.

Көп тілдік оқыту тек қана шетел тілдерін жетілдіре қоймай, сонымен қатар, сенімділік ұялатып, үлкен ашық қоғамға дайындайды және мәдениетаралық дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Көп тілдік кеңестікте оқыту мұғалімдерге пайдалы жақтары аз емес. Оның бірі, студенттерге түрлі елдердің мәдениетіне, салт-дәстүріне, тіліне деген сыйлау, толеранттық қарым-қатынасын қалыптастыру.

Сонымен қатар, мақалада «көп тілдік» терминіне қысқаша анықтама берілген. Бұл мақалада көп тілдіктің төрт моделі (тілдік білім негізінде, екінші шетел тілін үйрету, билингвалды негізінде үйрету, этнолингводидактика, бір қатар мезгілде өзара байланысты бірнеше тектес тілдерді оқыту) Л. М. Мalyx және А. В. Жуковтың құрастырылуы бойынша сипатталады.

The article considers the significance and singularity of multilingual education in modern society. Nowadays, multilingual education is one of the important issues in the educational program. Since we live in countries with different nations and carriers of different cultures, traditions and languages. We must take in consideration all these factors and create a proper education system for the younger generation, so that the educational process improves and brings its good results. Multilingual education allows not only to develop knowledge of foreign languages among students, but also gives them confidence, a willingness to live in an open society, and forms skills of intercultural dialogue. Education in a multi-lingual space helps teachers to cultivate a tolerant attitude to different countries to their culture, tradition and language.

Also, the article gives a brief definition of the term «multilingual». The article describes four models of multilingual education (teaching a second foreign language, training on bilingual basis, ethnolinguodidactics, simultaneous teaching of several related languages), which were determined by L. M. Malykh and A. V. Zhukov.

Муминов С. О.

к.п.н., доцент, Факультет филологии и мировых языков, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан
e-mail: s.muminov2012@yandex.kz

**МИФОЛОГИЧЕСКИЕ КОНТЕКСТЫ РОМАНА
А. БЕЛОГО «ПЕТЕРБУРГ»**

В этой статье представлен анализ различных мифологических контекстов в романе выдающегося русского писателя XX века Андрея Белого «Петербург». В данной статье на основе ряда фактов утверждается, что сатира и юмор Андрея Белого восходят не только к творчеству Гоголя, но и к античной смеховой культуре.

Автор статьи доказывает, что роман Андрея Белого «Петербург» органично включен в контексты античной мифологии, обнаруживая глубинное сходство с древнегреческой смеховой культурой. Сатира Андрея Белого, основанная на метонимии и гиперболе, связана с античной мифологией. Сатира этого писателя проявляет свое художественно-смысловое сходство с главным жанром древнегреческой смеховой культуры – античной комедией.

В этой статье подробно проанализированы черты сходства поэтики и проблематики романа Андрея Белого «Петербург» с древнегреческой трагедией.

Ключевые слова: роман «Петербург», Андрей Белый, мифологические контексты.

ВВЕДЕНИЕ

В современном литературоведении растет интерес к исследованию мифологического содержания творчества Андрея Белого. Н. Г. Шарапенкова обстоятельно проанализировала проблему интерпретации художественного мифопоэтического пространства на основе дешифровки индивидуально-авторских мифологем города [1]. Городское пространство связывается в этой статье с мифом о жизнотворчестве героя. В другой статье Н. Г. Шарапенкова рассмотрела темы второго пришествия Христа и преображения России и человека [2].

Традиционно в литературоведении проявляется интерес к петербургскому тексту в романе Андрея Белого. Среди новейших работ по этой теме назовем статью О. Г. Штыгашевой «Мифологемы классического петербургского

текста и их функционирование в романе А. Белого «Петербург» [3]. Р. И. Барабаш изучает миф как теургическую константу в творчестве А. Белого [4]. А. С. Афанасьев осуществил анализ различных аспектов мифологического контекста в творчестве А. Белого: «аргонавтический» миф в рассказе Андрея Белого «Аргонавты», мифопоэтическую составляющую женских образов и мистериальность в романе «Серебряный голубь» [5], [6], [7].

Несмотря на интерес литературоведов к мифологическому компоненту в произведениях Белого, мифологическое пространство романа «Петербург» требует дальнейшего исследования. Так, еще не изучено эстетическое и смысловое сходство этого романа с древнегреческим художественным сознанием и античным мифом.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В художественном мире романа Белого «Петербург» проявились черты предыдущих эстетических систем, в том числе и такой далекой, как античная культура. В частности, культурная генетическая память писателя воссоздала в романе «Петербург» мифологические контексты, роднящие это произведение с древнегреческой трагедией и в целом с античным художественным сознанием.

Как известно, древнегреческая трагедия была в античной литературе ведущим жанром, который обратился к наиболее проблемным сторонам человеческого существования. Не будет преувеличением сказать, что в древнегреческой трагедии именно взаимоотношения родственников составляли ее главный художественный и мировоззренческий интерес. Мифология древних греков трактовала родственные отношения как фундамент установившегося миропорядка. Уместно в этой связи напомнить, что в античном мифологическом сознании прочно утвердилась идея о роке, согласно которой боги, карая смертных за их прегрешения, подвергают наказанию не только провинившегося человека, посмевшего нарушить основы мироустройства, но и несколько поколений его потомков. Так античный миф остро и бескомпромиссно реагирует на нарушение человеком сложившегося миропорядка. В этом отношении древнегреческая трагедия прежде всего обращена к онтологическим проблемам. Сюжет трагедии Софокла «Эдип-царь» основан на разрушении родственных отношений. Родственные отношения между членами семьи Эдипа находятся в состоянии кризиса. Такова центральная сюжетная ситуация. Но в трагедии рассматривается не только кризис родственных отношений, но и восстановление целесообразности бытия. Семья – основа античного мира, а если миру-полису грозит кризис, то находится человек, способный

остановить распад миропорядка. В трагедии «Эдип-царь» настойчиво поднимается проблема нарушения прежнего течения жизни. Среди героев трагедии Софокла есть защитники старого и деятели нового. Эдип – воплощение сложившегося миропорядка. Он многое сделал для полиса. Люди любят Эдипа, воздавая тем самым ему должное за мудрое правление. Пытаясь отстоять сложившийся миропорядок, Эдип даже совершает частичное жертвоприношение, выкалывая себе глаза, когда раскрываются трагические обстоятельства его воцарения. Этот поступок совершается Эдипом с целью восстановить стабильность пошатнувшегося миропорядка.

Новое утверждается через кризис, разрушение, хаос. Это центральная тема уже другой трагедии Софокла «Антигона». Два сына Эдипа, Этеокл и Полиник, вступившие друг с другом в междоусобную войну, разрушают миропорядок, установленный отцом в полисе, и тем самым несут хаос. В трагедии ясно, что их распря представляет опасность прежде всего для полиса. Антигона – защитница общественного миропорядка, установленного ее отцом. Вступая в единоборство с Креонтом, который пытается установить собственные законы в полисе, запретив погребение одного из ее братьев, она проявляет верность своей семье и своему отцу. В этом выражается патрологическая направленность трагедии Софокла – главная героиня отстаивает порядок Отца, главного условия жизнеустройства.

Роман Белого «Петербург» роднит с трагедиями Софокла тема распада родственных отношений. Как и у Софокла, родственные отношения его персонажей разрушены. Жена старшего Аблеухова сбегает от него с любовником, а между сенатором и его сыном нет взаимопонимания и духовной близости. Тема семьи в романе наполняется онтологическим содержанием, как это имело место в трагедиях Софокла, обращенных к коренным вопросам бытия. Старший Аблеухов, сенатор, символизирует старый общественный и государственный миропорядок и активно его защищает. В романе Андрея Белого манифестируется мысль: тот, кто защищает старый миропорядок, приносится в жертву новым общественным отношениям. Сенатор Аблеухов, как Антигона, как Эдип, из разряда жертв. Нарождающиеся новые общественные отношения требуют жертв. Роль учредительной жертвы предназначена сенатору. Младший Аблеухов принимает участие в жертвоприношении. Он соглашается пронести бомбу в дом своего отца. Сенатор рассматривается как очистительная жертва, которая прекратит хаос в стране. В роли жреца, который должен принести в жертву сенатора, выступает террорист Дудкин, представитель нарождающейся новой религии. И хотя сенатор не пострадал от взрыва бомбы, это не меняет положения дела. Его основная роль – роль учредительной жертвы. Совершая покушения на представителей государства, радикально настроенные

организации и партии пытались свергнуть существующий режим, а затем построить обновленное общество. Старый мир рассматривается ими как зло, а в новом мире не должно быть несправедливости и неравенства, носителями которых выступают, на их взгляд, представители власти. Таким образом, жертвоприношение сенатора Аблеухова (как ослепление Эдипа и смерть Антигоны) должно восстановить утраченную целесообразность мира. Но в романе еще более усиливается тревожная интонация.

Сходство романа «Петербург» с трагедией Софокла обнаруживается не только на уровне персонажей, но и на уровне художественного пространства. Мир в представлении античного сознания – открытый и многокомпонентный. Древние греки считали, что в реальности существует много миров: жизни и смерти, обитаемый и неведомый, реальный и ирреальный. В трагедиях Софокла над человеческим миром стоят боги, определяющие судьбы людей. Его герои постоянно апеллируют к миру мертвых, к богам. Андрей Белый так же, как и Софокл, показывает своих персонажей на пересечении разных миров: земного и космического, яви и сна. Человек в «Петербурге» пребывает в многослойном мире. В этом проявляется отход Белого от классического романа XIX в., изображавшего человека как характерологическую и психологическую целостность, находящуюся в структурированном и в целом благополучном мире. Персонажи Белого не являются целостной психолого-антропологической данностью. В романе воссозданы схематичные образы персонажей, лишенные реалистически выдержанных антропоморфных свойств и качеств. Герои Андрея Белого это не полнокровные действующие лица, а схемы, маски. «Маской был Николай Аполлонович», Софья Петровна Лихутина – кукла, старый сенатор – нетопырь, толпа на Невском – сплошной фантазмагорический карнавал, скопище ужасных масок («котелки, треуголки, цилиндры, околыши, перья, фуражки и косматые манджурские шапки»), равно как и жители островов – «род ублюдочный, странный: ни люди, ни тени...» [8, с. 211].

Характерно, что в романе нет второстепенных персонажей в том виде, какими их рисовал классический роман. Персонажи Белого, лишенные портретных описаний, обнаруживают свое присутствие с помощью голосов. Голоса невидимых персонажей образуют своего рода хор. Как и в античной трагедии, этот хор – источник общественного мнения. Хор голосов вносит в структуру романа «Петербург» элементы драмы, сокращая его изобразительную площадь, тем самым способствуя трансформации этого эпического жанра.

Изменение романной поэтики осуществлялось Андреем Белым на основе переосмысления категории художественного времени. Напомним, что в классическом романе в основном воссоздавался мир настоящего. В

границах настоящего в реалистическом романе происходит последовательное самоосуществление ключевых литературных героев. В романе «Петербург» наблюдается качественно иной подход к воплощению художественного времени: здесь наряду с настоящим играет большую роль абстрактное космическое время, притягивающее его основных персонажей. Кроме того, в романе настойчиво акцентируется историческое прошлое, оказывающее огромное влияние на умонастроение его действующих лиц, особенно на Абреуховых, которые олицетворяют стихию Востока, по мысли Белого, враждебного России.

Роман «Петербург» выпадает и из проблематического контекста русского классического романа. Русский классический роман одновременно несет в себе влияние христианства и рационалистической философии. Влияние христианства сказывается в том, что в классическом романе внешний мир предстает как в целом дружелюбная реальность, а человек способен существовать в ней благодаря своему нравственному самосовершенствованию. Реальность является объектом успешной позитивной преобразовательской деятельности человека. Мир актуального настоящего, в границах которого разворачивается основное сюжетное действие классического романа, целостен, так как этот мир существует благодаря Богу, регулятору всех процессов.

Воздействие рационалистической философии сказывается в том, что внешний мир, в котором пребывает человек, оценивается в реалистическом романе как явление, которое в принципе познаваемо. Человек разумный, которого выдвигает в центр классический роман, закономерный результат влияния на реалистическую прозу рационалистической философии, манифестировавшей познавательные возможности человека. Проблематика русского реалистического романа соотносится с идеями западноевропейских философов, которые оказали решающее влияние на становление общепринятой картины мира в XIX в. Идеи Канта (о человеке как причине и цели своего существования, о познавательных возможностях человека, о категорическом императиве, о человеке как конечной цели творения) соотносятся с высокой оценкой человека в романах Достоевского и Толстого, которые постулировали его осознанное стремление к достойному жизнеосуществлению, огромные познавательные возможности, искреннее служение моральному долгу. Гегель, утверждавший высокий статус человека, динамизм бытия, общества, стремление человека к свободе, был близок писателям-реалистам, в романах которых положительные персонажи отличались динамизмом (как и изображенная художественная реальность), стремились к углубленному самопознанию, познанию окружающей действительности, проявляли волевые усилия для осуществления должных

форм жизнеустройства, а также демонстрировали свободу духа, сознания и поступков.

Если в реалистической романистике человек воплощался в форме метафизического, морально-нравственного конструкта, а также постулировалась телесно-душевная и морально-нравственная определенность литературных персонажей с вытекающими отсюда художественными принципами (антропоморфизм, антропоцентризм и др.), то Белый обратился в своем творчестве к теме укорененности человека в бытии, сосредоточившись не на его, собственно телесно-антропологической природе, а на его пребывании в мире как главной и определяющей характеристике существования. В произведении Белого утверждается следующий комплекс идей: мир враждебен человеку; человек в этом мире одинок; реальность состоит из разнородных фрагментов, мало связанных друг с другом; человек слабое существо, должное самоосуществление которого проблематично, что противоречит кратко охарактеризованной в предыдущих абзацах художественной антропологии русского классического романа XIX в. Таким образом, «Петербург», который противостоит русскому классическому роману XIX в., обращен к художественному опыту древнегреческой трагедии, к сфере античного мифа. Вслед за Софоклом Андрей Белый передает в романе ощущение метафизической тревоги, вызванной надвигающимся хаосом.

В романе «Петербург» ярко выражено не только трагическое мировосприятие. Художественный мир романа содержит комическое начало. Сатира и юмор писателя восходят не только к Гоголю, но и к античной смеховой культуре. В жизни древних греков особое место занимает смех как форма выражения отношения к миру и людям. Смеховая семантика нашла отражение и в мифе. Возражая тем ученым, которые полагают, что миф исключительно серьезен, известный немецкий философ Курт Хюбнер, автор фундаментальной книги «Истина мифа», пишет: «Я же полагаю, что «гомерический смех» является даже основной составной частью греческого мифа и, как мы уже могли видеть на примере Гермеса, превращается в забаву, в шутку. Кстати, шутовская (буффонская) пародия оказывается даже важнейшей стороной всей жизни богов. К этому следует добавить, что уродством и бранной речью, так называемыми эсхологиями, сопровождалась культовые действия, например, во время тесмофорий (праздников плодородия), Великих процессий Дионисий и в других случаях. Неискоренимым предрассудком остается мнение, согласно которому миф есть очень серьезное дело и боги должны всегда шествовать с достоинством. Грек же представлял себе это совершенно иначе. Для него юмор есть выражение божественного в людях» [9, с. 401].

Боги, как известно, играли главную роль в античной мифологии, выступая основными субъектами миротворения. Они активно фигурируют в смеховой сфере мифа. Боги субстанциально присутствовали на комедийных представлениях. Как полагали древние греки, боги плодородия оказывали покровительство комедийному искусству. Еще Аристотель возводил начало комедийного жанра к «фаллическим песням», которые посвящались богам плодородия и, главным образом, Дионису. Вслед за «фаллическими песнями» комедия последовательно развивала жизнеутверждающие мотивы. Древнегреческая комедия получила официальную поддержку со стороны государства. В античном обществе широкой популярностью пользовались государственные праздники Великие Дионисии и Ленеи. В рамках этих праздников происходили комедийные представления. «Начинался праздник, как правило, с процессии, целью которой был теменос – чаще всего храм, где обитал бог. Он мог представлять культовым изображением или просто присутствовать как место, выделенное в качестве священного. Но концентрация его субстанционального присутствия происходила также с помощью определенных культовых обрядов и ритуалов» [9, с. 172]. Итак, Дионис незримо присутствует не только на праздничной процессии, но и во время комедийных представлений. Таким образом, комедийный смех сакрализуется в античном сознании, которое связывает благотворную энергию божества с особым восторженным эмоциональным состоянием участников представлений. Эта линия высокой, божественной природы комедийного смеха тянется далеко, в эпоху европейского классицизма, объявившего существование абсолютной власти божественными установлениями.

Субстанциональное присутствие божества на комедийных представлениях утверждало древнегреческую комедию как легитимный образ установленного божественными силами миропорядка, нарушение которого грозило санкциями. В этой связи можно сказать, что конфликт Аристофана с Еврипидом – это конфликт комедии с трагедией как разных типов художественно-философского мышления. Комедия более консервативна, чем трагедия, так как активно защищает порядок, традицию. А трагедия в своем накале направлена на утверждение новых отношений между людьми и даже нового миропорядка. Подобная направленность комедии питается мифом, который бережет целостность мира, пытается найти гармонию в хаосе, и поэтому отклонения от целостного человеческого образа как неотъемлемой части этого мира вызывают смех. Смех играет с этой точки зрения мировоззренческую роль, так как защищает доминирующую картину мира.

Комическое транслировалось в мифе посредством мифологических персонажей. Миф воспроизводит ряд ситуаций, в рамках которых создаются источники комического эффекта. Так, комическое может возникнуть в

ситуации профанированного выбора. Один из самых ярких примеров подобного рода – выбор Парисом красивейшей богини. Выбор – это определение обладательницы самого совершенного внешнего облика. Но честного выбора не получается. Богини Артемида, Афина и Афродита ведут спор друг с другом, кто же из них самая красивая. Они пытаются подкупить Париса. Когда богини торгуются с Парисом, возникает ситуация профанации выбора. Отсюда комический эффект. Подобная ситуация получила широкое распространение в последующих литературных традициях. В русской литературе этим приемом пользовался Гоголь. Писатель воссоздал аналогичную ситуацию в своей знаменитой пьесе «Женитьба», сюжет которой основан на выборе невестой жениха. В этой комедии наблюдается профанация процесса выбора: невеста не может остановить свой окончательный выбор на конкретном женихе, к которому она испытывала бы духовную симпатию. Как известно, она в своем воображении рисует собирательный образ идеального жениха. Другой мифологический персонаж, Гермес, также часто пребывает в сфере комического. Гермес бог-проказник, автор разнообразных проделок и обмана. Этот бог – культурный предок популярных фигурантов произведений комического искусства: обманщика, проказника, плута. Дионис – это «божество, из культа которого возникла, например, комедия» [10, с. 42]. Древнегреческая комедия, опираясь на мифологию, активно осваивала образ Гермеса именно в его смеховой ипостаси. Так, в комедии великого античного комедиографа Аристофана «Мир» ярко обнаруживается такая черта античного мышления, как проявление человеческого в богах. Гермес стережет дом богов, их ложки, плошки и т.п. Это случай комедийной инверсии, когда в жизни богов проявляются черты бытовой жизни людей. Свойства Гермеса обнаруживаются и в характерах главных героев плутовского и авантюрного романа. В свою очередь модернизированный образ плута перекочевал в современную литературу. Так, Д. Затонский констатировал, что традиция плутовского романа живет в современной литературе [11, с. 57].

Другой заметный мифологический персонаж, имеющий отношение к теме нашей работы, это – морское божество, Протей, способный принимать различные обличья. Протей является главным субъектом метаморфозы, впоследствии основного источника смехового начала в античной литературе. В основе метаморфозы лежит обман. Принимая разные обличья, Протей пытается ввести людей в заблуждение. В этом отношении Протей соотносим с плутом Гермесом. Обман всегда сознателен, поэтому, когда он раскрывается, возникает комическая ситуация посрамления обманщика. Обман способствует созданию ложного представления, разрушение которого является средством восстановления истины.

Таким образом, обман используется для намеренного искажения какого-либо эпизода жизни, а значит, и картины мира, а разоблачение обманщика необходимо для торжества истины.

Метаморфоза, как и обман, временно нарушает установленный образ мира. Но когда эти непосильные намерения терпят крах, попытки искажения образа мира вызывают радостный смех, чем с удовлетворением констатируется, что полнота бытия восстановлена. Метаморфоза, привнесенная в комическое произведение, разрушает привычный образ человека, полностью или частично замещая его зооморфными образами, выступает в античной литературе в качестве важного художественного принципа. Так, роман римского писателя Апулея «Метаморфозы» изобилует превращениями людей в животных. Главный герой был превращен в осла и в его облике пережил ряд приключений. Метаморфозы являются необходимым условием создания буйной смеховой атмосферы в этом произведении.

Метаморфоза или протеизм обретет в более поздних литературных традициях статус одного из основных сатирических приемов. Метаморфоза – это форма разрушения целостного образа человека, художественно значимое уподобление его животным или птицам. Распад образа человека сигнализирует о том, что в мире нарушена целесообразность бытия. Так, Гоголь, изображая своих сатирических героев, часто использовал принцип зоологической метаморфозы, стремясь воссоздать смеховую осуждающую атмосферу. Особенную роль играет принцип метаморфозы в романе «Петербург», в котором Белый активно и последовательно наделял персонажей зооморфными признаками. Писатель, используя прием метаморфозы, тем самым порицает своих отрицательных персонажей, прибегает к наказанию смехом за их недостатки или пороки. Наказание – своеобразная оценка проступка человека, неодобрение той формы поведения, которая имеет антиобщественный характер. Античное сознание долго шло к гуманным формам наказания. Ужасным наказаниям подвергаются смертные или даже боги, если они посягают на установленный порядок в бытии. Но затем античное мышление приходит к выводу о смягчении наказаний в зависимости от характера проступка. Смех – гуманная форма наказания, своего рода альтернатива жестокому наказанию, которое посылают боги провинившимся смертным.

В «Петербурге» такие средства создания комического эффекта, как метонимия и метаморфоза, являются формой снижения внутреннего мира отрицательных персонажей, так как обладают семантикой наказания сатирических персонажей. Метонимия выступает в романе в качестве заместителя жертвоприношения. В ее природе закодировано убийство, расчленение целого на отдельные части, только объект этого убийства – не

сам человек, а культурный заместитель – его изображенная деформированная внешность.

Сатирические персонажи, наделенные деформированной внешностью, это есть своеобразная литературная форма убийства, которое Белый совершает с целью восстановления в произведении нарушенной ими целесообразности мира. Поскольку такое литературное убийство носит все же мирный характер, процесс посрамления отрицательного персонажа сопровождается смехом. Смех в этом случае констатирует восстановление целесообразности в обществе. Очевидно, что природа метонимии и гипербола, другого сатирического средства, однородна, так как с их помощью совершается художественно значимое расчленение или деформация целостного образа действующих лиц. Кроме того, гипербола, как и метонимия, обычно привлекается Белым для дискредитации образа мысли, жизни и поведения сатирических героев. В результате в «Петербурге» предстают сатирические персонажи, лишенные реалистически выдержанных антропоморфных свойств.

В романе для создания сатирического эффекта также «обыгрываются» мифические сюжеты: отец и сын Аблеуховы уподобляются, соответственно, «стрелометателю» Аполлону, законодателю и богу порядка, и «терзаемому» Дионису» [12, с. 569].

ВЫВОДЫ

Таким образом, поэтика и проблематика романа Андрея Белого «Петербург» органично включены в контекст античной мифологии, обнаруживая глубинное сходство с древнегреческой смеховой культурой.

Мифологические и в целом античные контексты романа «Петербург» сближают его с древнегреческой комедией и трагедией.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Шарапенкова, Н. Г.** Мифопоэтическое пространство романа «Москва» Андрея Белого // Известия РГПУ им. Герцена. – Санкт-Петербург, 2012. – № 146. – С. 93–100.

2 **Шарапенкова, Н. Г.** Мифопоэтическое пространство романа «Петербург» Андрея Белого // Вестник Ленинградского гос. университета. – Пушкин, 2012. – № 2. – Т. 1. – Филология. – С. 7–16.

3 **Штыгашева, О. Г.** Мифологемы классического петербургского текста и их функционирование в романе А. Белого «Петербург» // Русская классика в современном восприятии. Сб. научных статей. – Якутск, 2008. – С. 195–216.

4 **Барабаш, Р. И.** Миф как теургическая константа в творчестве А. Белого и Вяч. Иванова. – Саарбрюкен, LAP LAMBERT, 2012. – 204 с.

5 **Афанасьев, А. С.** «Аргонавтический» миф в рассказе Андрея Белого «Аргонавты» // Филология и образование: современные концепции и технологии: Материалы Международной научной конференции (3–5 июня 2010 года). – Казань : Изд-во МОиН РТ, 2010. – С. 34–35.

6 **Афанасьев, А. С.** Мифопоэтическая составляющая женских образов в романе Андрея Белого «Серебряный голубь» // Текст. Произведение. Читатель: материалы II Всероссийской научно-практической конференции. – Казань : Изд-во МОиН РТ, 2011. – Вып. 2. – С. 84–88.

7 **Афанасьев, А. С.** Мистериальность в романе Андрея Белого «Серебряный голубь» // Вопросы языка и литературы в современных исследованиях: Материалы Международной научно-практической конференции «Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие». – М. ; Ярославль, 2011. – С. 421–425.

8 **Пискунов, В.** «Второе пространство» романа А. Белого «Петербург» // Андрей Белый: Проблемы творчества: Статьи, воспоминания, публикации. Сборник. – М. : Сов. писатель, 1988. – С. 193–214.

9 **Хюбнер, К.** Истина мифа. – М. : Республика, 1996. – 448 с.

10 **Лосев, А. Ф.** Мифология греков и римлян. – М. : Мысль, 1996. – 975 с.

11 **Затонский, Д.** Искусство романа и XX век. М. : Художественная литература, 1973. – 536 с.

12 **Лавров, А. В.** Андрей Белый // История русской литературы: В 4 т. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1983. – Т. 4. – С. 549–572.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

S. O. Muminov

А. Белыйдың «Петербург» романындағы мифологиялық мәнмәтіндері

Филология және әлем тілдері факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

S. O. Muminov

The mythological contexts of the novel of A. Bely «Petersburg»

Faculty of Philology and World Languages,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Бұл мақалада XX ғасырдың көрнекті орыс жазушысы Андрей Белыйдың «Петербург» романының мифологиялық мәнмәтіндерінің талдауы көрсетілген. Осы мақаладағы бірқатар фактілер негізінде Андрей Белыйдың сатирасы мен әзіл-кеші Гогольдің шығармашылығына ғана емес, ежелгі күлкі мәдениетіне де оралғаны бекітілген.

Мақала авторының дәлелдеуі бойынша, бұл роман көне гректердің әзіл-күлкі мәдениетіне ұқсас антикалық мифология мәнмәтіндерінің көрінісінен табылған. Андрей Белыйдың сатирасы, метонимия және гипербола негізінде, ежелгі мифологиямен байланысты. Жазушының бұл сатирасы ежелгі гректердің күлкі мәдениетінің басты жанры–көне комедияға көркемдік және семантикалық ұқсастығын көрсетеді.

Бұл мақалада Андрей Белыйдың «Петербург» романының проблемалары мен поэтикасы ежелгі грек трагедиясына ұқсастығы нақты талданған.

This article presents an analysis of the various mythological contexts in the novel by the outstanding Russian writer of the XX century, Andrei Bely «Petersburg». This article is based on several facts, it is argued that satire and humor comes back not only to the works of Gogol, but to the ancient culture of laughter.

The author argues that the novel of Andrei Bely «Petersburg», organically included into the context of ancient mythology, revealing deep similarities with ancient Greek humorous culture. Satire of Andrei Bely, based on metonymy and hyperbole, tied to ancient mythology. Satire of this writer shows his artistic and semantic similarity with the main genre of the ancient Greek culture of laughter, the ancient Comedy.

This article analyzed in detail the similarities of poetics and problematics of the novel of Andrei Bely «Petersburg» from Greek tragedy.

К. Р. Нурғали¹, Д. Е. Толбаева²

¹д.ф.н., профессор,

²докторант, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

e-mail: ²tolbayeva.dinara@gmail.com

КОНЦЕПТ ТРУДА В ПРОИЗВЕДЕНИИ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА «ҮШ САУАЛ»: ОПЫТ АНАЛИЗА ПЕРЕВОДА

Автор статьи анализирует литературные связи классиков русской и казахской литературы Л. Н. Толстого и Ш. Кудайбердиева. В частности, на материале стихотворения «Жасымнан жетік білдім...», где Шакарим называет себя учеником Л. Толстого, разделяя его мысли о труде, совести, чести и просвещении.

Именно задаче просвещения отвечают рассказы Толстого, выбранные Шакаримом для перевода. В числе данных рассказов автор статьи особо выделяет рассказ «Үш сауал» («Три вопроса»), который Шакарим при переводе дополнил собственным четверостишием. Автор, анализируя подстрочник, предлагаемый во всех переводах, указывает на ряд несоответствий между ним и оригиналом и делает особый акцент на концепте труда. Автор статьи, исправляя эти несоответствия, предлагает собственный вариант перевода четверостишия.

Ключевые слова: концепт труда, перевод, «Три вопроса», «Үш сауал».

ВВЕДЕНИЕ

Шакарим Кудайбердиев – личность незаурядная: он сам, как и его творчество, стал уникальным синтезом, сложным переплетением классических восточной и европейской (в том числе русской) литературных традиций. Прекрасно владея арабским, турецким, персидским языками, Шакарим свободно читал классиков Востока: Физули, Хафиза, Навои, переводил с русского языка произведения Пушкина и Толстого.

Говоря о Шакариме нельзя не упомянуть роль Абая в становлении таланта поэта. Отец Шакарима Кудайберды, старший брат Абая, скончался очень рано, и его сын остался на попечении Абая. Именно Абай привил

Шакариму трепетное отношение к слову, гуманизм и искреннее желание служить своему народу.

Абай открыл для Шакарима мир русской литературы, которая оказала значительное влияние на дальнейшее творчество писателя и поэта.

Оба поэта видели свое призвание в просвещении народа. Так в стихотворении «Интернатта оқып жүр» Абай красочно описывает молодое поколение, которое обучается в интернате не для получения знаний о законе и чести, изучения литературы, а преследуя исключительно корыстные цели. Абай пишет, глубоко переживая за судьбы современной ему молодежи:

Ойында жок бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я адвокат, я тілмаш,
Болсам деген бәрінде ой [1, 58].

Никто не думает
О Сатыкове и Толстом
Одна лишь мысль у всех –
Стать адвокатом или толмачом (Т. Д.).

В этом стихотворении впервые находим отсылку к творчеству Л. Н. Толстого, которого знал и читал великий Абай. Роллан Сейсенбаев в своей статье к собранию сочинений Шакарима «Қажыма, ойым, қажыма» пишет: «Ұлы ақындардың аялы бесігі Жидебай – Шаһкәрім қадірін танып, өзіне ұстаз тұтқан Толстойдың – Ясная Полянасымен ірге тіресіп, адамзаттың рухани астаналарының бірі болды» [2, 11]. Действительно, учителями своими Шакарим Кудайбердиев называет лишь Абая и Толстого, в стихотворении «Жасымнан жетік білдім...» читаем:

Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың
Алдампаз, арам сопы кәпір қойдың.
Жанымен сүйді әділет ардың жолын,
Сондықтан ол иесі терең ойдың [3, 187].

В этом же стихотворении можно найти строки в защиту Толстого, ответ Шакарима на события 1901 года, когда Лев Толстой был отлучен от церкви святейшим синодом и предан анафеме:

Толстой кәпір емес, кәпір өзің
Дән емес, бәрі алдау айтқан сөзің/ .../
Ақиқат сырымды айтсам – Толстойдың
Мың сопыны алмаймын тырнағына [3].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Как мы видим, Толстой своим творческим и жизненным путем оказал значительное влияние на мировоззрение Шакарима. Поэт считал необходимым

познакомить с творчеством яснополянинского старца свой народ и перевел несколько произведений классика русской литературы. Так, сказка «Ассирийский царь Ассархадон» и рассказ «Три вопроса» были переведены прозой, тогда как произведения «Царь Крез» и «Пан Жи-Зан хан», «Совесть», «Приказ зонта», входящие в цикл «Сто восточных рассказов» – стихами [3]. В целом, традицию переводить прозу поэзией является одной из отличительных черт казахской литературной традиции.

Примечательно, что переводчик обратился именно к литературе, написанной для детского чтения. По нашему мнению это обусловлено задачей перевода – просвещением, поскольку эти рассказы содержат помимо увлекательного сюжета дидактическую составляющую.

Сюжет рассказа «Три вопроса» носит сказочный характер: царь задает мудрецам три вопроса: «Когда лучшее время для начала дела?», «Какое дело можно считать самым важным?», «С кем необходимо вступать в дело?» поиски ответов на эти вопросы приводят к встрече царя и мудрого отшельника. Разбору перевода данного произведения посвящена статья Аманжол А. «Шәкарім және Толстой: көркем аударма мәселесі», где автор, сопоставляя два текста, выделяет ряд принципиально значимых несоответствий [4].

Согласно сюжету рассказа в результате этой встречи царь понимает, что лучшее время – это настоящее, лучший человек тот, с кем свела тебя судьба в данный момент, а лучшее дело – сделать этому человеку (ближнему) добро. Концепт труда в данном произведении не основной, он раскрывается только благодаря третьему вопросу и третьей истине мудреца – сделать ближнему добро, проиллюстрированной работой царя: он помог отшельнику вскопать землю.

Но, по нашему мнению, Шакарим посчитал необходимым акцентировать внимание именно на концепте труда как оппозиции лени и праздной жизни. Именно поэтому рассказ-перевод завершает четверостишие, специально написанное Шакаримом для этого произведения.

Данное четверостишие подобно обязательной составляющей басни – морали, которое традиционно аккумулирует в себе основной семантический посыл произведения. Семантический посыл данного рассказа, по мнению Шакарима, – труд. Именно труд стал самым сильным местом четверостишья, завершающего рассказ:

Адамшылық іздесең, бұл жолға түс
Алдау қылма біреуге қиянат-күш!
Жетілсең де жемтік жеп ел зарлатпа
Ар-ынсаптың сүйгені – таза жұмыс [3, 614]!

Традиционно данное четверостишие сопровождает подстрочный перевод, который мы не считаем полностью корректным. Автор подстрочника неизвестен.

Ищи человечность, вступай на этот путь
Не делай зла, насилия другому,
Достигнешь высоты – на заставляй народ стонать.
Чистый труд любят и совесть, и честь.

В частности, в первой строфе оригинала автор использует не повелительное наклонение – ищи, а условное наклонение – если ищешь (в нашем переводе *коль ищешь*). Третья строка также вызывает ряд вопросов: словосочетание *жемтік жеп* используется преимущественно при описании хищников и, по нашему мнению, перевод *достигнешь высоты* не соответствует эмоциональному рисунку четверостишья. Также в дословном переводе нарушен порядок последней строчки, где словосочетание *чистый труд* завершает авторскую мысль, то есть является сильным местом стихотворения.

Мы позволили себе предложить следующий перевод данного стихотворения:

Коль ищешь человечность, ступай на этот путь
Не лги, не делай зла, насилия другому,
Достигнув, озверев, не мучай свой народ
Любимцем совести всегда был честный труд (перевод Т. Д.)!

При таком переводе последняя строфа повторяет расположение слов оригинала, словосочетание «чистый труд» (в нашем переводе «честный труд») оказывается в сильной позиции текста – в финале и завершает четверостишья.

Интересно, что Шакарим в другом четверостишье, где размышляет о счастье, также акцентирует внимание на концепте труда, данное было проанализировано Г. Есимом в книге «Мудрость Шакарима»:

Бай, ұлық жуандарды бақты көрмек,
Ол мисыз шолақ ойға баға бермек.
Анық бақ деп айтарлық үш нәрсе бар:
Кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал енбек [5].

Здесь автор анализирует понятие счастья и выделяет три его компонента: чистый разум, безупречное слово и честный труд.

ВЫВОДЫ

Как и Шакарим Кудайбердиев, Лев Толстой также очень часто обращался именно к концепту труда. Л. Толстой считал, что невозможно расширять кругозор человека, обогащать его духовно в отрыве от физического труда. Руководствуясь именно этим принципом, Л. Н. Толстой в своей яснополянской школе выделил участок земли, которые обрабатывали школьники. На нем ученики выращивали лен, горох, морковь, репу и собирали урожай. Именно о труде Толстой писал в своем знаменитом

письме французскому писателю Ромену Роллану: «Ручной труд в нашем развращенном обществе (в обществе так называемых образованных людей) является обязательным для нас единственно потому, что главный недостаток этого общества состоял и до сих пор состоит в освобождении себя от этого труда и в пользовании, без всякой взаимности, трудом бедных/ .../» [6].

По Шакариму труд может спасти человека от гордыни и зла, трудолюбивый человек – совестливый (любимец совести – труд), эта же мысль звучит во многих произведениях Толстого.

Таким образом, концепт труда стал одной из важных точек соприкосновения Шакарима Кудайбердиева и Льва Толстого.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы.** Шығармаларының толық жинағы. Т.1. Өлендер мен аудармалар. – Алматы : Жазушы, 2003. – 296 б.
- 2 **Құдайбердіұлы, Ш.** Қажыма, ойым, қажыма: өлендер : шығармаларының үш томдық жинағы. Т 1. – Алматы : Халқаралық Абай клубы. Жидебай, 2008.
- 3 **Құдайбердіұлы, Ш.** Жол табалық ақылмен : шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы : Дәуір, 2006.
- 4 Шәкәрімтану мәселелері : сериялық ғылыми жинақ. 4-т. – Алматы : Раритет, 2007. – 304 б.
- 5 **Есим, Г.** Мудрость Шакарима. – Алматы : Атамұра, 2008. – 344 с.
- 6 Петровицкая И. Ручной труд и умственная деятельность (из письма французцу). 1887. // Петровицкая И. Путеводитель по публицистике [Электронный ресурс]. – <http://tolstoy.ru/creativity/journalismguide/117.php>
- 7 **Сатпаева, Ш. К.** Векние времени : статьи. – Алматы : Ғылым, 2000. – 600 с.
- 8 ШӘКӘРІМ.Энциклопедия. / Бас. ред. Е. Б. Сыдықов. – Семей : Тенгри баспасы, 2008. – 864 б.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Қ. Р. Нұрғали¹, Д. Е. Толбаева²

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш сауал» шығармасындағы еңбек концептісі: аудармасын талдау тәжірибесі

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

К. Nurgali¹, D. Tolbayeva²

**The concept of labor in the work of Shakarim Kudaiberdiev «Ush saual»:
the experience of the translation analysis**

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Мақала авторы орыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің классиктері Л. Н. Толстой және Ш. Құдайбердіұлының әдеби байланыстарын талдайды. Зерттеу материалына Шәкәрімнің «Жасымнан жетік білдім...» өлеңі алынады, бұл шығармасында ақын өзін Л. Толстойдың шәкірті ретінде атап, оның еңбек, ар, ұят, оқу-білім туралы ойларымен бөліседі.

Шәкәрім таңдаған Толстойдың әңгімелері оқу-білім, ағарту мәселелеріне арналған. Мақала авторы осы тақырыптағы әңгімелердің ішінен Шәкәрім аударған кезінде өз автор барлық аударылған нұсқаларда берілетін Шәкәрімнің төрт жолдан тұратын шумағын талдап, аударма мен түпнұсқа арасындағы айырмашылықтарды көрсетеді, бұл үшін шығарманың жалпы концептісіне көңіл бөледі. Автор анықталған сәйкессіздіктер негізінде өлең аудармасының өз нұсқасын ұсынады.

The author of the article analyzes the literary connections of the Russian and Kazakh literature classics L. N. Tolstoy and Sh. Kudaiberdiev. In particular, on the material of the poem «Zhasymnan zhetik beildim...», where Shakarim calls himself a disciple of L. Tolstoy, sharing his thoughts on work, conscience, honor and enlightenment. It is the task of enlightenment that Tolstoy's stories, chosen by Shakarim for translation, answer. Among these stories, the author of the article especially highlights the story «Ush saual» («Three questions»), which Shakarim added with his own quatrain in the translation. The author, analyzing the substrings offered in all translations, points to a number of inconsistencies between him and the original and makes a special emphasis on the concept of work. The author of the article, correcting these discrepancies, offers his own version of the translation of the quatrains.

Р. С. Сәбитов

PhD докторант, Журналистика және саясаттану факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: rauash@gmail.com

ӘЛЕМДІК ТЕЛЕЖУРНАЛИСТИКАДАҒЫ КОНТЕНТ ӨНДІРИСІН ДАМУ ТҮРДІСІ

Мақалада әлемдік тележурналистикадағы контент өндірісінің теориялық және практикалық мәселелері қарастырылады. Қазақстандағы телеконтент өндірісі және нарықтық қатынас жағдайында жарнама нарығында орын алған өзгерістердің кейбір аспектілері сарапқа салынады. Сондай-ақ, қазіргі таңдағы қазақстандық телеконтент өндірісі мен хабар тарату мәселелеріне талдау жасалып, отандық өнімді дамытудағы қиындықтар мен кедергілер таразыланады. Сондай-ақ, нарықтық қатынас жағдайында көрермен аудиториясы мен жарнама нарығы қаншалықты өзгеріске ұшырағаны сарапқа салынады. Отандық телеөндірісті дамыту жолында мемлекеттік ақпараттық саясаттың да маңызы сөз болады. Қазақстанның заманауи медиа нарығындағы отандық телеконтент үлесін арттырудың өзекті мәселелеріне талдау жасалған. Көрермендер аудиториясы мен әлеуетті жарнама берушілер қатарын арттыру мақсатында отандық бәсекеге қабілетті телеөнімдер әзірлеудің маңыздылығы атап көрсетіледі. Отандық телеөндірісті дамыту тұрғысындағы мемлекеттік ақпараттық тапсырыс көлемін арттыру үрдістеріне талдау жасалып, автордың әдістемелік ұсынымдары берілген.

Кілтті сөздер: тележурналистика, телеөндіріс, ақпараттық саясат, мемлекеттік қолдау, телеконтент, отандық телеөндіріс, жарнама нарығы, рейтинг, электронды бұқаралық коммуникация құралдары.

КІРІСПЕ

XXI ғасыр – жаһандану дәуірі. Шынайы байланыстан бөлек виртуалды қатынастың кеңінен қанат жаюы телеөнімге деген көрерменнің талғамы мен талабын өзгертті. Бұған қоса, халықтар арасындағы мәдени байланыстың қарқын алуы, телеаудиторияның бұрынғыдан да анығырақ сегменттелуі, оның

барлық коммуникациялық үдерістерге белсенді қатысуы анық байқалады. Алайда, әлемнің көптеген елдерінің әлі компьютермен жаппай қамтамасыз етілмегенін, халықтың телехабарларды Интернет арқылы көру дағдысының толық қалыптаспағанын, жоғары жылдамдықтағы Интернеттің айтарлықтай қымбаттығын, интернет телеарнаның тұрақты техникалық қолдауының жеткіліксіздігін, ұсынылатын хабарлардың техникалық мүмкіндіктерінің дамымағандығын, желіде тегін және қолжетімді телеконтенттің үнемі табыла бермейтінін ескерсек, дәстүрлі телеарналардың ақпарат таратушы жаңа құралдардан әзірге бәсі кем түспейді.

Интернет телевидениенің басты кемшілігі – телеконтенттің шектеулілігі көрермендердің әлі күнге дейін эфирлік, дәстүрлі телеарналарға басымдық беруінің негізгі себебі болып отыр. «Сарапшылар: «Желідегі қолжетімді хабарлардың тізімі әлі де көп емес. Мәселен, телеарналар сайтқа телехикаялардың тек белгілі бөлігін ғана салуды дұрыс көреді. Оның үстіне, оны көру мерзімі тек бірнеше апталармен шектеледі. Яғни, екі-үш аптадан кейін хабар мұрағаттан өшіріледі немесе көру үшін арнайы жазылуға тура келетінін» айтады» [1].

Сайып келгенде бәрі контентке тіреледі. Телеарнаны Интернетпен салыстыра отырып, алғашқысының контент өндірісіндегі рөлін бағаламау мүмкін емес. К. Эрнсттің айтуынша, телеарна – бұл «тарату тәсілі емес, бұл контенттік команда. Жеке интернет қолданушы елең еткізерлік фактілерді хабарлауға, қызықты мәтіндерді жазуға, эксклюзивті видеоларды жүктеуге қабілетті болғанымен, ондаған және жүздеген миллион адамдарды қызықтыратын сапалы да мағыналы аудиовизуалды контент жасауға қауқарсыз. Интернеттегі ең көп көретін контенттің басым бөлігі киностудиялардың, телеарналар мен өндіруші компаниялардың классикалық ұжымымен дайындалады. Бұл ұжымдық еңбек» [2]. Дей тұрғанмен, қазақстандық телеарналардағы контент өндірісінің технологиялары тек тұтынушылық, нарықтық өлшемдерге сүйенетінін күнделікті эфир көрсетіп отыр. Бүгінде рейтинг «отандық телеконтентті құрудағы жалғыз метажүйелік бағдарға айналды» және контент туралы әңгіме сандық емес, сапалық пішінге ие болуы тиіс. Өйткені бұл түсініктің астарында тележолдаудың *мағынасы*, және мағынаны ашатын кілт ретінде *форма* тұр. Дегенмен рейтинг – бар болғаны телеқабылдағышты бір мезетте қосқан белгілі бір адамдар санынан құралатын өлшеу құралы. Ал бұл олардың бәрі теледидар тамашалап отырғанын және эфирде жүріп жатқан контентті қабылдап, мақұлдайтынын көрсетпейді. Өйткені, «теледидарды мақсатты көруден басқа, кездейсоқ, дискреттік (үзіп-жұлып), фондық (басқа жұмыстармен шұғылдана жүріп) және дыбыстық (тек дауысын есту) түрлері болатыны» белгілі [3]. Алайда барлық телеарналардың басшылары өз жұмыстарының нәтижелілігін дәл

осы рейтинг арқылы анықтайды, өйткені осының нәтижесінде олар негізгі мақсаты – үстеме пайдаға қол жеткізеді. Ал тұлғалық және жалпыұлттық даму, азаматтық сана-сезімді қалыптастыру, психологиялық саулыққа қызмет ету, және т.б. секілді қоғамдық маңызды мақсаттар мүлдем ұмыт қалады. Ал, бұл қоғамды қанағаттандыруы мүмкін бе? Дайындалатын телеөнімдер аудиторияның сұранысы мен үмітінің үдесінен шығып жатыр ма? Наразы сыншылардың, көрермендер мен Интернетке ауып кетіп жатқандардың пікіріне қарағанда, олай емес секілді.

Коммерциялық компаниялар жарнама үшін телеарналарға қомақты қаржы төлеуге дайын: өйткені миллиондаған әлеуетті тұтынушыларды бір сәтте тек телеарналар ғана қамти алады. «Бұл бизнесте жарнама бағасын рейтинг анықтайтыны белгілі, сондықтан кез келген телеарна аудиторияның сеніміне кіруге барын салады» [4].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бүгінгі күннің талаптары көрерменнің қызығушылығына тек динамикалық, үнемі өзгеріп, жаңарып тұратын эфир ғана лайықты жауап бере алатынын көрсетіп отыр. Алайда, мұндай әралуандықты кез келген телеарна қамтамасыз ете алмайды, өйткені телеөндірістің өзі қыруар шығынды қажет етеді. Сол себепті әлемдегі бүкіл ТВ өндірісі таратылатын сигналдың сапасына жауап беретін таратушылар және телевизиялық бағдарламаларды өндірушілер болып екі бағытта жұмыс істейді. Олар міндеттерді өзара оңтайлы бөлісе отырып, осылайша өздерінің күші мен уақытын тиімді пайдаланады.

Еліміздегі нарықтық қатынастардың дамуымен Қазақстан да осы жүйеге көшкеніне аз уақыт болған жоқ. Телебағдарламалар дайындайтын кейбір аутсорсингтік компаниялар отандық теленарықта өздерінің лайықты орнын алып үлгерді. Аймақтық телеарналарды есепке алмағанда, республикалық деңгейдегі телеарналардың барлығы дерлік дайын өнімдер ұсынатын компаниялардың мүмкіндігін пайдалануды қолай көреді. Бірақ мәселенің екінші ұшы тағы бар: өкінішке қарай, әзірге «сапалы өнім ұсына алатын продюсерлік орталықтар мен телекомпаниялар елімізде айтарлықтай көп емес» [5]. Мұның зардабы, әсіресе, мемлекеттен қаржылай көмек алмайтын коммерциялық телеарналарға қаттырақ тиеді.

Қазақстанда ең көп көретін телехабарлар – жаңалықтар, ток-шоу, телехикаялар контентінің көпдеңгейлі талдауы жүргізіле ме? Олардың зерттелуіне билік, саяси сарапшылар, арнайы қызмет немесе тіпті нарықтың тарапынан сұраныс бар ма? Өкінішке қарай, бұл сұрақтарға жауап таппай, қынжылып қалатынымыз жасырын емес. Күн өткен сайын телевидение қарыштап дамып бара жатқанына қарамастан, елімізде әлі күнге дейін

отандық телевизия жүйесін дамытудың стратегиялық бағдарламасы, әлемдік және отандық теленарықты бағамдап, бағдарлайтын талдамалық-сараптамалық зерттеу жұмыстары жоқтың қасы. Осының салдарынан жергілікті телеарналарда ортақ мүддеге жұмылатын бірыңғай идеологиялық жүйе қалыптасқан жоқ. Сондықтан алдағы уақытта бұл бағытта атқарылар қыруар жұмыстың едәуір бөлігі отандық ғалымдардың еншісінде.

Бүгінде қазақ телевизия өндірісі нарықтық қатынастарға бейімделіп, дамудың жаңа сатысына аяқ басты. Соңғы жылдары көгілдір экраннан қазақша сериалдар мен белгілі әлемдік тележобалардың қазақша бейімдемесі (адаптация) жиі бой көрсете бастады. Көрермендердің ұлттық өнімге ерекше қызығушылығы телеарналардың бұрын болмаған жоғары рейтингіне қол жеткізіп, қоғамда қызу талқылануына себеп болып отыр. Мұның өзі әзірге саусақпен санарлық болса да төл өнімнің біртіндеп саннан сапаға көше бастағанын аңғартады. Дей тұрғанмен, еліміздің телехабарлар өндірісі мен тарату саласында түйіні шешілмеген толғақты мәселелер де аз емес. Күн тәртібіндегі қордаланған проблемалар мамандар мен сарапшылар тарапынан кешенді талдау мен жаңаша көзқарасты талап етеді.

Өкінішке қарай әзірге қазақстандық көрермендер шетелдік өнімдерге, әсіресе, ресейлік хабарлар мен түрік, үнді, корей телехикаяларына көбірек басымдық береді. «Мұның бір себебі отандық телевизиялық нарық үнемі сапалы өнім ұсына алмағандықтан сұраныстағы осы бос кеңістікті шетелдік контент толтырып отыр» [6]. Мәселен, прайм-тайм уақытында қазақстандық телеарналар бағдарламасының 20–40 %-ы шетелдік көбік сериалдармен толады [7].

Қазақстан Республикасының аумағында еш кедергісіз таратылып келген шетелдік хабарлар үлесінің теңгерімсіздігі отандық телеөндірісімізге ұзақ жылдар бойы көлеңкесін түсіріп келді. Біріншіден, шетелдік контентке иек артқан қазақстандық телеарналар эфирді толтырудың оңай жолына бейімделіп алды. Дайын өнім артық шығын мен шығармашылық ізденісті қажет етпейді. Соның нәтижесінде отандық телеарналар жаңа заман жағдайында бәсекеге қабілетті иммунитет қалыптастыра алмады. Екіншіден, ақпараттық кеңістігімізге еркін енген шетелдік контент ұлттық қауіпсіздік тұрғысында жергілікті аудиторияның мәдени, саяси-әлеуметтік көзқарасы мен дүниетанымына елеулі ықпал етіп келгені жасырын емес. Бұл орайда әлі күнге дейін елімізде шетелдік хабарларға баға беріп, бақылау орнататын цензорлық механизм қалыптаспағандығын ерекше атап өту керек.

Әлбетте, отандық телеарналар ұлттық контентті арттыруға ынталы болғанымен, бұл қадамға оларды көрермен сұранысынан гөрі заңнама талаптары міндеттеп отырғаны түсінікті. Әсіресе, коммерциялық арналар үшін отандық өнім өндірісі экономикалық тұрғыда рентабелді емес, сол

себеппі олар қомақты қаржыны қажет ететін сериалдар мен мегажобалар түсіруге көп жағдайда тәуекел ете бермейді. Әлемдік тәжірибе кез келген телеарна үшін өз өнімін түсіргеннен гөрі дайын контент сатып алған әлденеше есе арзанға түсетінін дәлелдеп отыр. Мәселен, «еліміздегі телеарналар бүгінде нарықтағы рейтингі жоғары түрік сериалының әр сериясына 3000 доллар төлесе, ал төл өнімнің бір сериясын түсіруге кемінде 30 000 доллар қаржы шығындауы қажет» [8]. Есесіне коммерциялық арналарда ұлттық контенттің басым бөлігін үлкен қаржыны қажет етпейтін жаңалықтар, ток шоу, ТВ-шоу мен ойын-сауықтық хабарлар құрайды.

Ұлттық контент жасауда коммерциялық арналарға қарағанда мемлекеттік арналардың әлеуеті анағұрлым жоғары. Мемлекеттік патронаж көп жағдайда нарықтың ойыншыларына бәсекеге қабілетті тең жағдай туғызудың орнына мемлекеттік арналардың гегемониясын арттыра түсетіні анық. Соңғы жылдары коммерциялық арналар да мемлекеттік тапсырыс ала бастады. Алайда коммерциялық телеарналардың басшылары бұл қаражат та эфир жыртығын жамауға жеткіліксіз екенін айтады. КТК телеарнасының бас директоры Қанат Сахарияновтың айтуынша, 2015 жылы КТК-ның бар болғаны әрқайсысы үш бөлімнен тұратын үш сериал ғана түсіруге қауқары жеткен [9]. Салыстырмалы түрде айтатын болсақ, «Қазақстан» телеарнасы нарыққа «соңғы үш жылда шамамен 50 сериал шығарған» [10]. Ендеше мемлекет қамқорлығындағы телеарналардың отандық сериал өндірісінде көш бастауы заңды құбылыс.

Отандық телеөндіріске баға берерде оның дамуына геосаяси факторлардың да елеулі әсері барын ұмытпаған абзал. Іргеде отырып, Еуропадағы алпауыт теленарықтардың алғашқы ондығына кіретін Ресейдің ықпалынан тысқары қалу мүмкін емес. Еліміздің аумағында еркін таралатын ресейлік арналарды былай қойғанда, Ресей теле және киноөндірісі үшін Қазақстан екінші нарық болып отырғаны бұлжымас шындық. Өйткені, біріншіден, өзімізде көп қаржы шығындап, сапасы дүдәмал хабар түсіргенше, аз қаржы жұмсап, сапалы өнім сатып алған әлдеқайда тиімдірек. Екіншіден, тілдік кедергінің болмауы отандық телеарналарды аударма, дубляж, субтитр жасау секілді артық бейнет пен шығыннан құтқарады. Үшіншіден, менталитет жақындығы жергілікті көрермен тарапынан ресейлік телеконтентке, әсіресе сериалдар мен ток шоуға сұраныстың әлі де жоғары екенін көрсетіп отыр.

Ресей теленарығының Қазақстанға қарағанда он есе үлкен екенін ескерсек, соған сәйкес жарнамадан түсетін пайда да анағұрлым қомақты. Ал жарнамадан түскен табыстың бір бөлігі рейтингі жоғары үлкен жобаларға жұмсалады. Бұл орайда жарнама нарығы әлдеқайда кіші қазақстандық телеарналар ресейлік әріптестерімен бәсекелесе алмайтыны түсінікті. Оның үстіне еліміздің аумағында тосқауылсыз таралатын Ресей арналары

да осыған дейін ешбір міндеттемелерсіз отандық жарнама нарығына ортақтасып, ұлттық телеөндіріске елеулі зардабын тигізіп келді. «Тек жарнама нарығының өзінен Қазақстандағы шетелдік медиаресурстар жыл сайын төрт миллиард теңгеден астам пайда тауып келген. Бұл қыруар қаржы бұдан былай отандық телехабарлардың өндірісіне жұмсалатын болады» [11].

ҚОРЫТЫНДЫ

Еліміздегі телерадио хабарларын тарату туралы Заңнама жергілікті контентті Қазақстаннан тыс жерлерде дайындауға шектеу қоймайды. Бұл жеңілдік отандық телеарналардың сапалы өнім дайындау және қаржы үнемдеу мақсатында шетелде хабар түсіруіне мүмкіндік беріп отыр. Бұл орайда еліміздің телевизия мамандары көрші Ресей мен Украинада студия мен декорация, техникалық жабдықтар және өзге де қызмет түрлері Қазақстанға қарағанда әлдеқайда арзан әрі дұрыс жолға қойылғандығын алға тартады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Мясникова, М.** Производство и анализ российского телеконтента как научные проблемы / М. Мясникова // Известия Уральского федерального университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. – 2013. – № 4 (119). – С. 74–82.

2 **Эрнст, К.** Запах времени. Новый язык телевидения еще не создан / К. Эрнст // Искусство и кино. – 2012. – № 4. – С. 5–11.

3 **Дондурей, Д.** Граждане против гражданского общества. Телерейтинг как воспитатель нации / Д. Дондурей // Искусство кино. – 2013. – № 4. – С. 5–15.

4 **Толоконникова, А.** Вещатели и производители программ на российском телевизионном рынке. / А. Толоконникова – М. : Полпред Справочники, 2009. – 68 с.

5 <http://expertonline.kz/a3630/>

6 <https://kapital.kz/gazeta/9474/sergej-kiselev-razvivat-kazahstanskij-televizionnyj-kontent-trudno-no-realno.html>

7 Amos Owen Thomas. Television dependency in independent Kazakhstan: Programming Via Relay, Import and Adaptation / A. O. Thomas // The international journal for communication studies. – 2005. – № 67(4). – С. 325–337.

8 https://vlast.kz/persona/ljazzat_tanysbaj_gendirektor_telekanala_astana_televideniju_ne_obojsis_bez_tochechnogo_gosudarstvennogo_patronazha-1540.html

9 <https://radiotochka.kz/16432-kazahstanskiy-serial-malo-i-skuchno.html>

10 http://bnews.kz/ru/news/kultura/telekanal_kazakhstan_otnyal_dlya_zritelei_12_serialov-2015_11_27-1197685

11 <http://www.ktk.kz/ru/news/video/2016/07/01/70568/>

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

P. Сабитов

Тенденция развития создания контента в мировой журналистике

Факультет журналистики и политологии,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Астана, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

R. Sabitov

The tendency of development of content creation in the world journalism

Faculty of Journalism and Political science,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 30.01.18.

В статье рассмотрены теоретические и практические вопросы создания контента в мировой тележурналистике. Проанализированы некоторые аспекты создания телеконтента и изменения рекламного рынка Казахстана в связи с внедрением рыночных отношений на телевидении. Статья, также, освещает проблемы производства и вещания современного казахстанского телеконтента. Показано, как меняется зрительская аудитория и рекламный рынок на современном этапе в связи с внедрением рыночных отношений на телевидении. Рассмотрено значение информационной политики страны в развитии отечественной телеиндустрии. Статья посвящена актуальным вопросам повышения доли отечественного телеконтента в современном медиарынке Казахстана. Отмечается значимость создания конкурентоспособных телепродукций для привлечения зрительской аудитории и потенциальных рекламодателей. Проанализирована тенденции повышения объема государственного информационного заказа в целях развития отечественного телеиндустрии и автором даны ряд рекомендации.

The paper considers theoretical and practical issues of creating content in the world TV journalism. Some aspects of creating TV content

and changing the advertising market in Kazakhstan in connection with the introduction of market relations on television have been analyzed. The article also deals with the problems of production and broadcasting of modern Kazakhstan TV. It is shown how the viewership and advertising market at this stage due to the introduction of market relations on television. Consider the value of the country's information policy in the development of the domestic TV industry. The paper is devoted to topical issues of increasing the share of domestic television content in the modern media market of Kazakhstan. The importance of creation of competitive teleproducts for attraction of a viewership and potential advertisers is noted. The tendencies of increasing the volume of the state information order for the development of the domestic television industry are analyzed and the author gives a number of recommendations.

Б. К. Тунгушбаева

преподаватель, кафедра «Русского языка и культуры», Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, 100027, Республика Казахстан

e-mail: tungushbaevab@bk.ru

РОЛЬ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ТЕРМИНОВ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

В настоящее время исследование вопросов терминологии представляет большой научный интерес для лингвистики. В данной статье представлены результаты изучения технической терминологии. Метод словарной дефиниции позволил автору определить структурно-семантические особенности терминов с греко-латинскими терминологическими элементами. Анализ научных текстов показал, что данные источники изобилуют терминами, перевод которых на русский язык может сопровождаться рядом проблем. Даны примеры использования специальной терминологии при работе с научным текстом, т.к. работа с терминами способствует формированию умения анализировать структурно-семантическую организацию текста, углубляет и расширяет системы лингвистических и стилистических знаний. Результаты работы могут быть использованы в преподавании русского языка на технических специальностях, специального перевода, стилистики, а также в рамках специализации «научно-технический перевод». Практическая значимость работы связана с использованием результатов исследования в практике преподавания письменного перевода и технической коммуникации.

Ключевые слова: термины, специальная терминология, обучение, специальная речь, научный текст, коммуникативные компетенции.

ВВЕДЕНИЕ

В обучении языку специальности в техническом вузе большая роль отводится, как известно, научному стилю речи. При всем многообразии стилей русского языка научный стиль – один из самых востребованных, а его жанровое разнообразие (монографии, статьи, доклады, курсовые и

дипломные работы, рефераты и т.д.) определяет специфические законы использования в речевом общении.

Роль конкретной речевой ситуации в научной сфере для профессионального общения особенно актуальна. Научно-профессиональная речь – это основной объект изучения, а так как варианты речевой коммуникации многообразны и различны, то овладение профессиональной речью – сложное и интересное явление. Что же такое язык специальности или «специальная речь»?

«Специальная речь» отражает узкую языковую специальную практику, она определяется актуальной терминологией, характерной для той или иной профессии. В ней особая лексика, фразеология, свои особенности в словообразовании, в ней специфический профессионализм. Как известно, профессионализмы – это слова, которые связаны с особенностями работы людей той или иной профессии: например, у геологов – геодезия, метаморфизм (изменение и преобразование горных пород), картография и др.; у горняков: вагонетка, дегазация, метан, погрузчик и др.

Формирование коммуникативной компетентности будущего специалиста происходит через научный текст. Правильность понимания текста зависит не только от языковых средств, но и от того, в какой ситуации мы находимся, т.е. с кем, где и с какой целью мы говорим.

Научный текст обеспечивает решение многих задач, из которых главной является овладение специальной терминологией. Правила построения и языковое оформление научного текста, которые имеют четкое построение абзацев как законченной единицы высказывания, микротема, заголовок, сложное синтаксическое целое (ССЦ) позволяют наиболее точно воспринимать смысл текста. Следует также учитывать, что структурно-семантический и смысло-лингвистический анализ текста позволяет студентам углубить знания постоянно растущей технической терминологией по специальности и расширить таким образом свой кругозор.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Практика показывает, что первоначально при анализе структуры текста студенты испытывают значительные трудности:

– в определении темы текста (в случае ее неправильного определения одно понятие подменяется другим);

– в раскрытии темы, логики текста, его содержательности, глубины и лаконичности, которые прослеживаются с помощью рубрикации, использовании заголовков и абзацев.

Современному специалисту приходится обрабатывать большое количество информации. Современные публикации требуют от преподавателя научить студента максимально сокращать объем первоисточника при

существенном сохранении его основного содержания. Как известно, компрессия научного текста позволяет сравнительно быстро овладеть не только содержанием, но и передать полученную вторичную информацию в зависимости от практической ценности. Научный текст объединяет все элементы языковой системы – лексики, морфологии и синтаксиса. Работая с научным текстом, мы стремимся подбирать такую систему заданий, направленных на формирование у студентов логического стиля мышления, присущего специалистам технического профиля.

Работа с научными текстами обычно начинается с терминов, которые по значению и по своему строению очень разнообразны. Среди терминов выделяется большая группа слов, употребляемая в сфере труда и образования. Как правило, это слова английского происхождения: профессия, специальность, объект, квалификация, диплом, сертификат, компетенция, профессиональный стандарт и др. Учитывая происхождение многих терминов, преподаватель учит студентов анализировать прежде всего общественную лексику, которая неоднородна и представлена в основном словами греческого (автомат, атом, динамика, синтез, фаза, цикл, электрон и др.) и латинского языков (вирус, корпус, радиус, формула, эквивалент, элемент и др.)

Первое знакомство с научным текстом начинается с чтения, оно позволяет понять смысл информации. На этом этапе очень важную роль играют ключевые слова, т.е. важнейшие термины (слова или словосочетания, которые помогают быстрее сориентироваться в содержании научной статьи). Именно ключевые слова в дальнейшем служат средством обучения при составлении рефератов, тезисов, рецензий и др.

Пример 1.

К генетической инженерии примыкает клеточная инженерия, основанная на успехах клеточной биологии. Ученые научились соединять клетки разных видов растений, объединив их генетические программы. Синтезированные клетки приобретают новые свойства, становятся производителями ценных лекарственных или пищевых веществ, витаминов. Ученые успешно синтезируют новые клетки, используя достижения клеточной инженерии. Прогресс науки несомненен.

Пример 2.

Вода обладает большой теплоемкостью, т.е. способностью поглощать теплоту при минимальном изменении собственной температуры. Благодаря этому она предохраняет клетку от резких изменений температуры. Поскольку на испарение воды расходуется много теплоты, то, испаряя воду, организмы могут защищать себя от перегрева.

Выделенные в текстах ключевые слова – самые важные для понимания, т.к. они несут смысловую нагрузку.

Для понимания смысла термина, его роли в тексте важна работа с абзацами. Важнейшая функция абзаца – это оформление в тексте смысловых частей. В каждом абзаце можно выделить информативный центр (ИЦ), который располагается обычно в конце каждого абзаца, а в начале каждого абзаца находится предложение, несущее главную мысль.

Пример 3.

В результате выемки полезных ископаемых или пород в самом месторождении или в окружающих породах образуются полости – горные выработки.

Горные выработки, проведенные в недрах земли, независимо от того, имеют они выход на поверхность или нет, называются подземными.

По своему пространственному положению подземные горные выработки разделяют на горизонтальные, вертикальные и наклонные. В зависимости от расположения выработки по отношению к залежи полезного ископаемого различают горные выработки, проводимые по породам, полезному ископаемому, полезному ископаемому и породам.

Горные выработки используют для транспортирования добытого полезного ископаемого, пород, различных материалов и оборудования и для передвижения людей. По горным выработкам циркулирует воздушная струя, в них размещают различное оборудование, а также прокладывают трубопроводы (водоотливные, гидротранспортные, сжатого воздуха) и электрические кабели.

В приведенном тексте 4 абзаца, в каждом имеется ИЦ и ключевые слова (*выемки полезных ископаемых, горные выработки, подземные, горизонтальные, вертикальные и наклонные горизонтальные выработки, вертикальные и наклонные*). По этим словам студентам легче составить, передать содержание текста.

ВЫВОДЫ

Таким образом, работая с терминами, мы формируем у студентов умение анализировать структурно-семантическую организацию текста, углубляем и расширяем системы лингвистических и стилистических знаний. В результате у студентов возрастает интерес к содержательной стороне информации. Извлекая новое содержание, они создают собственное высказывание.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Реформатский, А. А. Термин как член лексической системы // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1968. – С. 103–125.

2 **Даниленко, В. П.** Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Издательство «Наука», 1977. – 245 с.

3 **Лотте, Д. С.** Образование научно-технических терминов. – М., 1963. – 147 с.

4 Лексикография. Терминология. – М., 1984. – 294 с.

5 **Гринев-Гриневиц, С. В.** Терминоведение: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. – СПб.: Издательский центр «Академия», 2008. – 304 с.

6 **Ионова, О. С.** Современная терминология в сфере нефтегазовой промышленности: Общие проблемы филологии // Вестник КАСУ. – Изд-во Казахстанско-Америк. своб. ун-та, 2009. – № 2 – С. 86–90.

7 **Корнейчук, Ю. В., Корнейчук, Г. Г.** Лексикологические процессы в терминологии: Филология и лингвистика в современном обществе / материалы III Междунар. науч. конф. (М., ноябрь 2014.). – М.: Буки-Веди, 2014. – С. 70–73.

8 Русский язык как иностранный. Научный стиль. Профиль нефтегазодобычи: методические указания по выполнению практических заданий для студентов-иностранцев 1–2 курсов очной формы обучения, направления 131000.62 – Нефтегазовое дело / сост. О. А. Гордиенко, Т. А. Паринаова. – Краснодар: Изд-во КубГТУ, 2013. – 36 с.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Б. Қ. Тұңғылбаева

Техникалық жоғарғы оқу орнындағы мамандық тілді оқыту технологиясындағы терминдердің құрылымды-семантикалық талдау рөлі

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., 100027, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

B. K. Tungushbaeva

The role of structural-semantic analysis of terms in training language specialties in technical higher education

Karaganda State Technical University,
Karaganda, 100027, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Қазіргі уақытта терминология мәселелерін зерттеу лингвистика үшін үлкен ғылыми қызығушылық тудырады. Бұл мақалада

техникалық терминологияны зерттеудің нәтижелері келтірілген. Сөздік анықтамасының әдісі авторға грек-латын терминологиялық элементтерімен терминдердің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Ғылыми мәтінмен жұмыс істеу үшін арнайы терминологияны қолдану мысалдары келтірілген. Мәтінмен құрылымдық және семантикалық ұйымдастыруды талдау қабілетін қалыптастыруға, лингвистикалық және стилистикалық білім жүйесін тереңдетуге және кеңейтуге жағдай жасайды. Ғылыми мәтінмен жұмыс істеу үшін арнайы терминологияны қолдану мысалдары келтірілген. Жұмыстың нәтижелері техникалық мамандықтарда, арнайы аудармада, стилистикада, сондай-ақ «ғылыми-техникалық аударма» мамандығында орыс тілін оқытуда қолданылуы мүмкін. Жұмыстың практикалық маңыздылығы жазбаша аударма және техникалық коммуникацияны оқыту практикасында зерттеу нәтижелерін пайдалануымен байланысты.

At this time, the terminology of the questionnaire represents a great deal of research intervention for linguistics. In this article, the findings are represented by technical terminology. The method allowed the author to define the semantic features of the terminology with Greek-Latino terminologies. For example, the text of the textbooks indicates that the originals are indistinguishable from the terminology, and the translation may be in the Russian language. Tips for using special terminology at work with the text, eg. Work with terms to formulate the analysis of structure-semantic organization of the text, blur and expand the system of linguistic and stylistic knowledge. The results of the work can be used in teaching Russian language in technical specialties, special translation, stylistics, as well as in the specialization of «scientifically-technical translation». The practical point of contact is to use the results of research in the practice of teaching the writing and technical communication.

С. А. Туркистанова

магистрант, Университет иностранных языков и деловой карьеры, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

e-mail: saltanatturkistanova@gmail.com

ОБУЧЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКОЙ СТОРОНЕ ИНОЯЗЫЧНОЙ РЕЧИ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ФОНЕТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

В статье рассматривается вопрос обучения фонетической стороне речи. Определено, что фонетические навыки способствуют формированию коммуникативной компетенции и во многом характеризуют успешность процесса коммуникации. Сложности формирования фонетических навыков при обучении английскому языку могут быть вызваны явлением интерференции. К сожалению, обучение практической фонетике в вузе занимает только два первых курса, что приводит к резкому понижению уровня произношения на старших курсах, в содержании обучения недостаточно реализуется процессуальный аспект, который должен отражаться в различных типах заданий, обеспечивающих переход от репродуктивного к продуктивному уровню деятельности по овладению и развитию фонетической компетенции. Учебники и учебные пособия не обеспечивают этапности в обучении фонетике, поэтому совершенствование методики формирования фонетической компетенции требует обращения к новым технологиям, что является требованием сегодняшнего дня.

Ключевые слова: фонетические навыки, коммуникативная компетенция, когнитивный, прагматический, социокультурный, рефлексивный компоненты.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема глобализации, использование английского языка как языка международного общения, ориентация на мировые тенденции в образовании, европеизация содержания и моделей обучения, создание новых образовательных стандартов ставят перед преподавателем иностранного языка в вузе целый ряд общих и важных для развития лингводидактики проблем: переход от знание в оцентричной к компетентностной модели

подготовки высококвалифицированных специалистов-лингвистов, способных выстраивать образовательные стратегии для реализации своих способностей, коммуникативных интенций в условиях межкультурного сотрудничества, которые обеспечивают подготовку и самореализацию индивида в условиях межкультурной коммуникации. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции (ИКК) становится ведущей целью подготовки профессионального лингвиста. ИКК – это многокомпонентное явление. Особое место среди субкомпетенций ИКК занимает фонетическая компетенция (ФК), так как язык как средство международного общения, прежде всего, проявляется в звуке как на сегментном, так и сверхсегментном уровнях, в самой манере звукового поведения, что обеспечивает понимание смысла высказывания, а, следовательно, и достижение целей коммуникации. Нечленораздельность, отсутствие четкости речи, невладение коммуникативно-фонетической составляющей речи приводит к непониманию, нарушению коммуникации, а значит, к невозможности решить основные задачи обучения иностранному языку.

Цель данной статьи является выявление и обоснование ряда методических условий, способствующих формированию фонетических навыков речи студентов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Многие исследователи отмечают большую роль обучения ФК, справедливо считая, что оно способствует эффективному формированию ИКК в целом. С позиции современной методики наметился коммуникативно-компетентностный подход к формированию ФК как последовательному и целенаправленному формированию произносительных основ каждого вида речевой деятельности в контексте развития иноязычных компетенций. Изучение и анализ теоретической литературы, а также результаты наблюдений, анкетирования, беседы со студентами в практической деятельности преподавания фонетики в период с 2005 по 2007 гг. позволили выявить следующие противоречия между:

– традиционным подходом к обучению фонетике, ориентированным на нормативное произношение, или произносительный стандарт (например, Received Pronunciation, или BBC accent, в случае английского языка), и потребностью в овладении ИКК, позволяющей успешно достигать цели в реальных ситуациях общения с носителями языка, невзирая на особенности варианта или регионального диалекта;

– программными требованиями к уровню владения произношением и невозможностью при помощи распространенных в учебном процессе средств и приемов обеспечить качественное варьирование языковой нормы;

– ресурсными возможностями мультимедийных технологий, которых во многом лишены традиционные формы обучения фонетике, и неразработанностью в методике обучения иностранным языкам применения мультимедиа в этих целях.

Вышеизложенные противоречия привели к формулировке проблемы, суть которой заключается в том, как и каким образом должна быть организована методика обучения ФК для обеспечения эффективного формирования ИКК [1].

Для определения сущности понятия ФК обратимся к категории «компетенция», которая получила широкое распространение в методике преподавания ИЯ после присоединения Республики Казахстан к Болонскому процессу. Нельзя не признать, что до сих пор нет четких ориентиров о сущности и содержании компетенций, их классификации, наполнении, что свидетельствует об актуальности данной проблемы. В нашем понимании, компетенция-это знания, умения, навыки, которые обеспечивают выполнение определенной деятельности с целью достижения определенного уровня развития личности и выражаются в результате обучения, представленном в единицах его содержания.

Для нашего понимания структуры и содержания ФК значимым являются следующие положения, выдвигаемые Е. И. Пасовым [2]: 1) произносительные характеристики речи следует считать сущностными характеристиками, так как нарушение произносительных норм препятствует общению; 2) произносительная сторона речевой деятельности имеет свои параметры: акустический, моторный и смысловоразличительный. Именно эти параметры, и их стабильность является основой нормативности речи. В речи фонетические единицы взаимно детерминируют друг друга, а вырванные из контекста, лишаются своей гавной характеристики-смысловоразличительной. Поэтому, на наш взгляд, есть основание исходить от того, что, признавая важность создания технической базы произношения, важно сделать акцент на реализацию звука в речи, что должно обеспечить членораздельность всего речевого потока.

Как мы уже отмечали, ФК-составная часть ИКК. Под ИКК понимается языковая способность, которая предполагает выражение, интерпретацию и обсуждение значения, включая взаимодействие между индивидами. ИКК имеет следующие характеристики:

1) динамический характер, который основан на создании значений, высказываний и проявляется в том, что знания и умения коммуникантов меняются, а, соответственно, меняется и характер способностей к общению;

2) имплицитный характер: помимо знаний, способностей и когнитивных компонентов в ИКК входят некогнитивные компоненты, то есть мотивации, отношения, интерактивности

3) комплексный характер, что предполагает рассмотрение ИКК как совокупности лингвистического, психологического и социологического компонентов;

4) культуросообразный характер, ИКК отражает систему культурных ценностей как в речевых, так и неречевых действиях;

5) релятивный характер, отражающий неравномерное развитие компонентов ИКК [3].

ИКК представляет собой комплекс субкомпетенций, в который входят:

– лингвистическая компетенция-способность производить и интерпретировать значимое высказывание, которое построено по нормам соответствующего языка; социолингвистическая компетенция предполагает умение осуществлять выбор лингвистической формы и способа языкового выражения, адекватный условиям акта коммуникации; дискурсивная компетенция-способность использовать определенную стратегию и тактику общения для конструирования и интерпретации связных текстов;

– социокультурная компетенция- совокупность знаний – о стране изучаемого языка, – национально-культурных особенностях социального и речевого поведения носителей языка и способность пользоваться такими знаниями в процессе общения, следуя обычаям, правилам поведения, нормам этикета, социальным условиям и стереотипам поведения носителей языка; социальная компетенция- способность человека эффективно взаимодействовать с окружающими его людьми в системе межличностных отношений; стратегическая компетенция- способность компенсировать словесными или несловесными (мимическими, жестовыми) средствами недостатки во владении языком при общении на нем.

Принимая тот факт, что сформированность ФК обеспечивает продуктивное взаимодействия коммуникантов и их взаимопонимание, следует удостовериться что ФК тесно связана и оказывает влияние на все составляющие ИКК.

Как результат, ФК – это основанная на знаниях, умениях, навыках и отношениях, способность индивида осуществлять ИКК в соответствии с произносительными нормами изучаемого языка. [4].

Исходя из того, что компетенция – это знания, умения, навыки, способности, в структуре ФК мы выделяем:

1) Когнитивный компонент который представляет с собой готовность к коммуникативно-мыслительной деятельности, направленной на овладение содержательным предметом общения. Он включает знания фонетической терминологии, умения и навыки использования фонетических знаний, умения оперировать фонетическими средствами общения. Под фонетическими знаниями следует понимать отражения существующих в иностранном языке

звуковых явлений различных уровней- звука/феномы, слова и предложения, а также транскрипционных обозначений, однозначно характеризующих звуковые явления.

Различают следующие классы фонетических явлений:

– образы признаков явлений, усваиваемых с помощью непосредственного восприятия и имитирования(практические знания);

– образы отдельных явлений или способов их употребления внутри классов языковых средств в виде правил;

– образы взаимоотношений между графемами и их фонематическими соответствиями как знания, закрепленные в правилах;

– образы знаков международной фонетической транскрипции для рецептивного применения при определении произношения по данным словаря.

2) Прагматический компонент заключается в готовности передавать коммуникативное содержание в ситуации общения. Он включает в себя умения и навыки, которые позволяют понимать и воспроизводить высказывание в соответствии с фонетическими нормами изучаемого языка. Прагматический компонент ФК определяется во многом коммуникативными стратегиями высказывания. Выделяют фонетические навыки в рецепции: соотношение фонетического состава предложения с его значением; дифференциацию близких по звучанию слов и словосочетаний; определение количества ударных слогов в предложении и основной смысловой нагрузки в простом предложении на основе логического ударения; фонетические навыки в продукции: дифференциация английских и русских фонем; определение интонационного рисунка для оформления фразы; фонетические стратегии в рецепции: умение понимать команды и просьбы; умение понимать вопросы, включенные в связное высказывание; фонетические стратегии в продукции: умение соблюдать правильную артикуляцию звуков в потоке речи; умение интонационно корректно оформлять свое высказывание; умение делить предложения на паузы; умение выражать логические отношения (расчлененность/связность/выделенность)

3) Рефлексный компонент предполагает овладение умениями и навыками самоконтроля и самокоррекции, тесно связан с эмоционально-оценочным отношением к изучаемому материалу, а также предполагает овладение учебными исследовательскими стратегиями. Рефлексивный компонент ФК непосредственно связан с понятием самоконтроля. В ее структуре мы выделяем следующие: 1) ознакомление студентов с целью деятельности и ее осознание; 2) ознакомление с конечным результатом и способами его получения; 3) сличение достигнутого результата с образцом; 4) оценка состояния выполненной работы; 5) обнаружение и анализ ошибок, выявление их причин; 5) коррекция работы на основе самооценки;

4) Социокультурный компонент включает знания и умения использовать особенности произношения на основе сравнительно-сопоставительного анализа фонетических систем родного и иностранного языка, а также воспроизведение и понимание речевого высказывания в соответствии с культурными нормами языка.

Содержание социокультурной компетенции включает: 1) культурное разнообразие, вариативность произношения, различия социокультурных норм; 2) знание социокультурного контекста, владение культурными нормами и этикетом; 3) знание диалектных норм, способов фонетического описания языков; фонемы рассматриваются как знаки- дистинкторы- и реализуют в дискурсе функцию выражения и дифференциации смысла понятий; 4) отбор и методическая организация фонетического материала на основе дидактических и диалектальных принципов.

ВЫВОДЫ

Каждый современный учитель старается преподнести учебный материал в ненавязчивой и занимательной форме, чтобы повысить мотивацию учащихся. При изучении иностранного языка в начальной школе многие дети и родители сталкиваются с рядом проблем, которые в последствие, приводят к снижению интереса к изучаемому предмету. Поэтому, очень важно учителю, прививать интерес с первого года обучения, разрабатывать уроки с применением различных инновационных технологий, ориентироваться на каждого студента.

Таким образом, современный этап развития методики обучения ИЯ придает новый импульс развитию понятия ФК, который позволил бы сформировать методические основы для построения единой системы обучения фонетике в ВУЗе [5].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Хомутова, А. А.** Формирование фонетической компетенции на основе мультимедия(английский язык, языковой вуз) автореферат, дис. кад.пед. наук. – Тамбов 2007. – 21 с

2 Практическая фонетика английского языка: учеб. для студ. высш. учеб. заведений/ М. А. Соколова, К. П. Гинтовт, Л. А. Кантер и др. – М. : Гуманит. издательский центр ВЛАДОС, 2001.– 384 с.

3 **Артемов, В. А.** Психология обучения иностранным языкам / В. А. Артемов. – М. : Просвещение, 1969. – 279 с.

4 **Берман, И. М.** Методика обучения английскому языку / И. М. Берман. – М. : Высш. шк., 1970. – 230 с.

5 **Гальскова, Н. Д.** Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. М. : АCADEMIA, 2004. – 333 с.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

C. Ә. Түркістанова

Баламалы сөздің фонетикалық жағын фонетикалық құзыреттілікті қалыптастырудың маңызды факторы ретінде оқыту

Шет тілдер мен іскерлік карьера университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 30.01.18 баспаға түсті.

S. A. Turkistanova

Teaching the phonetic side of alternative speech as an important factor in the formation of the phonetic competence

University of Foreign Languages and Professional Careers,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 30.01.18.

Мақалада сөйлеудің фонетикалық жағын оқыту мәселесі қарастырылады. Фонетикалық дағдылар коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға үлес қосатынын анықтайды және көп жағдайда коммуникация процесінің жетістіктерін сипаттайды. Ағылшын тілін оқытуда фонетикалық дағдыларды қалыптастырудың күрделілігіне, кедергі феномені себеп болуы мүмкін. Өкінішке орай, университетте практикалық фонетиканы оқыту тек алғашқы екі курсқа ие, бұл жоғарғы курстарда айтылу деңгейінің күрт төмендеуіне әкеледі, оқытудың мазмұны бойынша процедуралық жағынан жеткіліксіз жүзеге асады, бұл ұрпақты болудан бастап фонетикалық құзыреттілікті меңгерумен дамытудың өнімді деңгейіне көшуді қамтамасыз ететін әр түрлі міндеттерде көрініс табуы тиіс.

Оқулықтар фонетиканы оқытуда енгізуде қамтамасыз етпейді, сондықтан фонетикалық құзыреттілікті қалыптастырудың әдістемесін және жаңа технологияларды жетілдіру, бүгінгі күннің талабы болып табылады.

The article deals with the question of teaching phonetic side of speech. It is determined, that phonetic skills contribute to the formation

of communicative competence and in many cases characterize success of the communication process. Complexity of the phonetic skills formation in teaching English language can be caused by the phenomenon called-interference. Unfortunately, training in practical phonetics in the university takes only two first courses, which leads to a sharp drop in the level of pronunciation at the senior courses, the procedural aspect that is reflected in the different types of tasks ensuring transition from the reproductive to the productive level of mastering and development of phonetic competence. Textbooks and teaching aids do not provide phrasing in the teaching of phonetics, so improving methodology for the formation of phonetic competence requires an appeal to new technologies, which is considered to be requirement of today.

А. Қ. Тұрышев¹, Р. О. Жұманбаева²

¹ф.ғ.к., профессор, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ. магистрі, аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы. Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹trushev56@mail.ru; ²riza16041981@mail.ru

ТҮРКІТАНУШЫ – Ш. УӘЛИХАНОВ

Бұл мақалада Ш.Уәлихановтың зерттеу жұмыстары жайлы айтылады. Оның қырғыз тілін айрықша зерттегені де баршамызға мәлім. Ол тек түркі тілдерін ғана емес, сонымен қатар басқа шет тілдерін де білген. Шоқан Уәлиханов дәл осы тұрғыда қырғыз халқының Манас атты жырларының аудармасын жасап, жұртқа паш еткен. Сонымен қатар, Шоқан Алатау қырғыздарның тілін зерттеген. Сөздік жасау барысында қырғыз халқын аралап, олардың күнделікті өмірде қолданатын лексемаларына назар аударған. Өзінің жасап шығарған сөздігін Махмұд Қашқаридың сөздігімен де салыстырады. Ұқсас сөздерді тізіп жазып, оларға анықтама бере білген. Яғни, Шоқан қырғыз тілін зерттеу барысында әр сөздің этимологиясына тереңдей мән беріп, зерттеу жүргізген екен.

Кілтті сөздер: Ш. Уәлиханов, зерттеуші, тюрколог.

КІРІСПЕ

Түркі тілін зерттеудегі Ш. Уәлихановтың еңбегі ұшан- теңіз. «Түркі тілінің салыстырмалы грамматикасының негізі» Ш. Уәлихановтан басталады десек артық айтпаймыз. Шоқан Уәлиханов тек қана түркі тілдерін біліп қана қойған жоқ, шет тілдерін де үйренді. Бұнысы өзінің жазған еңбектерінен байқалып тұрады. «Жеті жұрттың тілін білген» – деп, жазды профессор Ш. Сарыбаев [1].

Шоқан Уәлиханов аса бір мән беріп, терең зерттегені – қырғыз тілі. Ол: «Ориенталистерді осы тілмен таныстыру мақсатымен шағын сөздік жасап шығару ойымда» – деп, жазды. «Манас» жырының бір бөлігін жазып алып, алғаш дүние жүзіне паш еткен де Шоқан Уәлиханов болды. Ал, М. О. Әуезов әдеби тұрғыда баға беріп, «Манас» жырының бірінші арашасы бола білді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шоқан Уәлихановтың түркі тілімен таныстығы бала кезінен басталды десек артық кетпейміз. Шоқан, әуелі, Құсмұрындағы қазақ мектебінде оқиды.

Мұнда ол араб жазуының негіздерін меңгереді және қарындашпен сурет салып үйренеді. Бұл схоластикалық [2] мектепте тек шағатай тіліндегі орта ғасырлық әдебиет мұраларын оқумен, араб және парсы тілдерінде сөйлеп жаттығу және шығыс ақындарының өлеңдерін тақпақтап жатқа айтумен ғана айналысқан. Дәстүр бойынша сұлтанның балаларына бірнеше шығыс тілдерін үйрену, яғни «жеті жұрттың тілін білу» парыз болған. Бұл дәстүр ол кезде әлі ескірген жоқ еді, сондықтан Шоқан архив мәліметтерінің көрсетуіне қарағанда шығыс тілдерін оқып, әуелі араб тілін, кейін ұйғыр тілін де жақсы меңгерген [3]. Кейін Омбы кадет корпусында алған білімін одан әрі жалғастыруға мүмкіндік алды. «Оның үстіне корпуста шығыс тілдерінің класы да бар еді. Бұл класта түрік, монғол, араб, парсы тілдерін оқытқан» [4]. «Негізгі кластарда шет тілдері, оның ішінде шығыс тілдері: қазақ, татар, шағатай тілдері де оқып үйретілді» [5].

Бұның сыртында Шоқан Уәлиханов орыс, француз тілдерін еркін меңгерген. Ал, қытай, қалмақ тілдерін біліп, меңгеруі өз алдына бөлек әңгіме.

Генеологиялық классификациясы жағынан Қырғыз тілі шығыс ғұн тілдері, қырғыз-қыпшақ тобына жататындығын Н. А. Баскаковтың классификациясынан білеміз [6].

Бұл арада қырғыз тілін Абель Ремюза группасы деп атап, оған қазақ тілін қосса, В. В. Радлов қырғыз тілін қазақ, қарақалпақ, татар, башқұрт тілдерімен бірге батыс группаға, Вамберги қырғыз тілін, ұйғыр, өзбек, қазақ тілдерімен бірге шығыс түркі тілдер тобына жатқызады.

Профессор В. А. Богородицкий өз классификациясында географиялық жағдайды есепке алып, қырғыз тілін қазіргі Орта Азия тілдерінің қатарында қарайды. С. Е. Малов қырғыз тілін ең жаңа түркі тілдерінің қатарына қосады. Қырғыз тілінің Отаны Оңтүстік Сібірдің кеңбайтақ нулы ,ормандарымен таулы Алтай, Саян, Тува /Тоба/ өңіріне дейін алып жатты. Тагор мәдениеті үстемдік етті. Орта Азиядан келген Гүн жауынгерлері жергілікті Оңтүстік Сібір этникалық топтарының даму тарихын, процесін тежеді. Мұның өзі халықтың этникалық құрамының түр-түсінің өзгеруіне жаңа қоғамдық және этникалық қарым-қатынастың пайда болуына себебі тиді.

Көне қытай жазба деректерінде біздің дәуірімізге дейінгі I–II ғасырлардағы түркі тілдес геньгун-қырғыздардың Үлкен Көл қазандығының Саян қыраттары арқылы солтүстікке қарай, Хакас Минусин аймағына көшіп, жылжи бастағандығы жазылған. Сөйтіп, динлиндермен түркі тілдес гянь-гундердің араласуы басталады. **Гянь-гун** деген **қырғыз** деген сөз екен. Кезінде қазақтарды да /киргиз-кайсақ/ деуі тегін емес еді. Тарих бұл аймақта екі этникалық компонент: динлиндер мен гянь-гундердің болғанын, VI–XII ғасырлардағы Хакас мемлекеті бұл-ертеректегі Гянь-гун мемлекеті /қырғыз/ жазып қалдырғанын дәлелдеп отыр. Олардың мекен-

тұрағы **Қырғыз-нұр** деген көлдің маңы болғандығын да айтады. Сонымен, хакастардың түпкі атасы қырғыздар екен. XI ғасырда Оңтүстік Сібірде екі ірі тайпалық мемлекет құрылды. Алтайда түрік тайпасының басшылығымен Көнетүрік қағанаты құрылды. Көне хакас қағанаты троцниктен /қамыстан/ жасалған қаламмен жазған. Өздерінің жазба хариіптері де болған. Демек, қырғыз тілін алтай тілдерімен атап айтқанда хакас, тува/тоба/, якут/сақа/, сонымен қатар көрші отырған монғол, түнгұс, манжұр, тілдерімен де байланысқа түскендігін байқауға болады. Мысалы, **Абакан** қаласы: **аба**-аю немесе қан-хан **Астархан** қаласы: **асты** қан немесе астарына келмейтін хан деп те ұғынуға болады Асқыз: аш-қыз, **Астана**, **Астархан** /аст/ көне түбірден туған сөздер. Хакастар **б** әрпінің орнына **п**-ні, **ж**-ның орнына **ч**-ні, **қ**-ның орнына **ғ**-ны келтіріп айтады. Бір дегенді пір, жылан-чылан, жылқы-чылқы, құдағи біздегі сияқты құдағи т.б.

Түрік тайпасының тікелей мұрагері болып табылатын қазақ этнонимі көне түркі ескерткіштерінде аталмаса да сол түріктердің құрамында жүріп, бергін өзінің атын алған қазақ екендігі даусыз. Қазақтар бізше XV ғасырда емес, сонау көне дәуірде пайда болған, бірақ қытай жылнамаларында басқа атпен жүрген. Жалпы, түркі тайпаларының бәрі қытай тілінде басқаша аталып келген. Бұл жөнінде сәл кейінірек тоқталамыз.

Қырғыздар жаратылысы жағынан көне ел екендігі «Орхон-Енесей» ескерткіштерінде дәлелденді. Сол сияқты, көне түріктердің бір-бірімен соғысып, Оңтүстік Сібір еліне барғандығы туралы, Қырғыздарды жаулап алғандығы да айтылады. Мысалы:

... Көңмен аша қырғыз йерін етегі сүледіміз.

Қамуғы беш отуз сүледіміз.

Үй йегірмі сүнүшдіміз.

Еллігіг елсіретдіміз.

Қағанлығын қансыратдымыз... [7].

Жиырма бес рет аттанып, жиырма үш рет соғысып, олардың басын халық етіп құрып, қаған сайлап, жері-суы иесіз қалмасын деп, аз қырғыз халқын жинадық деп жазады.

Түркіттер көршілері көшпенділерге қарсы әрекетін күшейтті. Теріскейде Цигу мемлекеті жаулап алды. Қытайлар Цигу атынан Қырғыздарды ма, әлде чиктерді түсінді ме осы уақытқа дейін түсініксіз деп жазды Лев Гумилев [8].

Қытай жылнамалары Түріктер қоныстанған жер-су, ел, халық, тайпа аттарын өздерінің тілдерімен атап, жазып отырған. Бұл жөнінде, жоғарғы айтылғанға орай Н. Я. Бичурин: «Изменены в китайской транскрипции собственные имена: Асилань-Арслан, Сулимань-Сулеймен, Кюе-Кюль, Исесе-Иездегерд, Гусахэ-Хосроу, Истачжи-Ардешир, Ими Цюйдибо-Эмир-Кутейба, Улеге-Гурек, Фохумань-Вахшумань и т.д. тп. ...Укажем

главнейшие: кыргызы Енесей–гяньгун /цзяньгун/, гэгу, цигу /кигу/, йегу, хакас, хакаяньсы, киликицзы, уйгыры-гаогюй, хойку, вейвуэрр» – деді [9]. Лев Гумилев та Н. Я. Бичуринге сүйеніп отырған.

М. Қашқари де Қырғыздар туралы дерек береді: «Қырғыздар Шынға жақын орналасқан. Онан бері жігіл, тохси, яғма, оғрақ, жарұқ, жомұл, таңұт, қытай тайпалары» [10].

Ш. Уәлиханов: «Алатау қырғыздарының тілі едәуір қарапайым болғанымен онда монғол сөздері тым көп кездеседі. Қазақтар ол сөздерді зорға түсінеді және де қазақтарға мүлдем жат сөздердің өте көп болуымен қатар, тіпті, түбірі бір сөздердің өздері де қырғыз тілінде өзінің мағынасына мүлдем қарама-қарсы, басқа ұғымда айтылады» – дейді [11].

Сөйтіп, қырғыз сөздігін жасап, бірнеше сөздерді ұсынады. Олардың мағыналарын ашады. Қопмақ /түрегелу/ бұл сөз қазақ тілінде де бар:/ қобып кетті, қобыды сияқты бірақ, сирек қолданылады-А. Қ/. Мұштамақ /Ұрмақ/, Саймақ /Шанышпақ/, Аяч /Әйел-қатын/, Чон /үлкен, ұлы/ т.б. Ш.Уәлиханов келтірген **шоң** сөзіне байланысты мәліметті М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясынан да ұшыратамыз. Мысалы:

Бірің тоңып, бірің оң, жұмысы жоқ,

Ойында түк кірмейді Кәкітай **шоңның** [5-бет].

«Шоңның» деген сөз қазақта жоқ. Абайға жүгінеді: – Қазақта «шоң» деген кісі аты да бар. Кісі болғанда Шоң, Торайғыр деген ағайынды екеуі бірдей суырылған шешен. ...Ал сол «шоң» деген сөздің түп төзкіні, мен білсем, қазақ сөзі емес. Мына Ұлы жүз, Үйсін ақындарының шешендерінің ескі ырғақтарында да ұшырап отырады. Осы сөздің асыл түбі қырғыздан ба деп топшылаймын» – деп жауап береді [12].

Ш. Уәлиханов келтірген «қалып» сөзі «халық айтса, қалып айтпайды» – деген мақалдың құрамында кездеседі. Демек, «қалып» сөзі қырғыз тілінде «өтірік» деген ұғымды береді, олай болса «халық айтса, өтірік айтпайды» – деп түсіну қажет.

Инек үй/сиыр деген мағынада қолданған/ дейді, ал «Орхон-Енесей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» деген еңбекте /сиыр інгек/ деп түсінік берілген. Сондықтан, қырғыз тіліндегі «инек» сөзінің бәлендей айырмашылығы жоқ [13].

Махмұт Қашқари сөздігінде **сувалды: Әу сувалды- сиыр суалды** деп берілген «әу» сөзі қазіргі қазақ тіліндегі шақыру одағайы «әукім-әукім» сөзінің құрамында сақталған. Ал, қырғыз тіліндегі «инек үй» -дің құрамындағы «үй» сөзі басқадай мағына алып, қазақ тілінде «үй» /там/ деген ұғымды берген. Бұл арадағы сөз басындағы **и** әрпімен жазу көне түркілік әдіс. Кейіннен оғыздар мен қыпшақтар **а** және **ж** әрпіне алмастырып айтатындығын келтіреді [14].

Инек сөзінің ін/г/ек // **инек** болып айтылуы да көнеден жеткен құбылыс. Е. Жұбанов: «Ежелгі түркі тілінде дауыссыз ғ /г/ дыбысы буын ұзартқыш элемент есебінде жиі қолданылған. Ғылыми әдебиетте «пратюркская долгота» – деп аталатын осы құбылыстың мысалдарын А. М. Щербак «Оғыз қаған» жөніндегі ежелгі аңыздан /қағар-қар/, орта ғасырдағы «Құдатғу білік» дастанынан /құлғақ-құлақ/, Махмұт Қашқари сөздігінен /қазынғұқ-қазық, ешгек-ешек/ т.б.» келтіреді [9. 34–37,72].

Қазіргі қазақ тіліндегі: құман-құмған, шаңырақ-шаңғырақ, киіз-кигіз, диірмен-тегермен, төгершік-тығыршық-тығырық сөздерінің әр өңірде әркелкі айтылу себебі де сол созылықы ғ /г/ дыбысының кейде сақталып, кейде түсіп қалуына байланысты, – дейді [15].

Г дыбысының кейде түсіп қалуы, үнді дыбысына біткен түбірге дауысты дыбыстан басталған қосымша жалғанғанда ұяң дыбыстың түсіп қалуы да заңдылық. Қазақ тіліндегі ассимиляциялану процесінде байланысты көк-көгі, ала көз-алагөз т.б. өзгеріске түсу заңдылығы бар. Ш. Уәлиханов қырғыздардың сөйлеген сөздеріндегі мынандай өзгешеліктерді байқаған: **к** әрпі қ болып естілетін көл//қол, **б** әрпінің көбіне үнді **м** болып өзгеретінін не керісінше **д** әрпінің **т** /дауыс/ тағып **ш** әрпін қазақтар сияқты тастап кетпейді татарша айтады. Екінші жақ бұйрық райының **-ғын,- гін** көне тұлға жұрнақ есебінде-автор /. Сол секілді үшінші жақ болымсыз етістіктегі **-лік** деген демеулік шылауды етістіктің түбіріне жалғап айтады /келді ме?/ келелік-деп жауап береді дейді [16].

Бұндай **-лік// -лық, -лі// -лы** тұлғаларын А. Н. Кононов өзбектік етістіктің қалау райына қатысты қарастырады. Мысалы: /унайлық /, борайлық, / берайлық/ т.б. Етістіктің қалау райы бірінші жақта тұрып, көпше түрде бірде **-йық** /барайық/, бірде **-лық** /баралық/ болып еұлғалануын М. Балақаев «**жөнімен ауытқу**» – дейді. Е. Жұбанов қысқарта келіп **-лы// -лі** эпос поэтикасында сақталған шылаулық **-ды// -ты** деп топшылауға келетіндігін айтады [17]. Қ. Шаяхметов **лық//лік** аффиксінің екі функциялығын қарастырып, сөз жасаушылық және форма жасаушылық функциясын анықтайды [18].

Сол сияқты Ш. Уәлиханов қырғыздардың сөз арасында **иле** деген демеулі шылау мен **иймек** көмекші етістікті қолдануы сол тілдің ерекшелігі екендігін, бір қызығы қазақ тіліндегі көптеп кездесетін араб-парсы сөздерінің қырғыз тілінде жоқ екендігін жазады. Тіпті, күллі мұсылман халқы айтатын «ассалаумағалайкүм» деген сөзді «салау да салау мәлік» деп, «лағынет» дегенді «нанет» деп бұзып айтатындығын мысал қылады. Ал, «машаллах», «берек алла» сөздерін білмейді, олар ашуланғанда «қоки» – дейді /бізде қоқиланып кетті деген сөз тіркесі бар-А. Қ/ мақтанғанда «учала» дейді, ал,

риза болғанда «ауба» дейді екен. Ш. Уәлиханов көптеген: тұқсан /тоқсан/, керемет, таш тартайын, майнекең болайын т.б. сөздердің мағынасын ашып, Алатау қырғыздарының көне түркі сөздерін сақтап келген деген қортындыға келеді.

Жоғарыдағы фонетикалық заңдылық қазақ тіліне де ортақ. Мысалы, дыбыс үндестігіне орай **к, қ** дыбыстары **г, ғ** дыбыстарына алмасуы немесе соңғы морфема **б, п** дыбыстарынан басталып, алғашқы морфема **н** дыбысына аяқталғанда, бұл дыбыс **м** дыбысымен айтылады да **н** әрпімен жазылады. Айталық: табақ+ы/табағы/, серік+і/серігі/, сабақ+ы/сабағы/, Жанбай/Жамбай/, Егінбай /Егембай/, Тоғанбай /Тоғамбай/, Жанпейіс /Жампейіс/ т.б.

Қырғыз бен алтай тілдеріндегі соңғы созылма дауыстылар бірдей қолданылады: аа, әә, өө, уу, үү, ыы, ии. Қырғыз-алтай тілінде- саа, бээ, төө болса қазақ тілінде-сау, бие, түйе болып айтылады. Сол сияқты ерін үндестік заңы сөздің барлық буынында сақталады.

алт.қырғ. – токум, қазақша тоқым,

алт.қырғ. – төле, қазақша төле,

алт.қырғ. – көрбөген, қазақша көрмеген.

Бұндай жақындық алтай және қырғыз тілдерінің граматикасында да кездеседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде Ш. Уәлиханов қырғыз тілін тексергенде әр сөздің этимологиясына тереңдей барып, сол сөздің шығу төркінін қырғыздардың тегінен іздестіреді. Әсіресе, қырғыздардың шығу тегінің аңыз-дәстүріне көз жіберіп, «Манас» жырынан қырғыздардың келу трихын қарастырады. Ш. Уәлиханов түркі халқына байланысты ғылыми деректердің барлығын оқып, қарап шығып қорытынды жасап отырған. Мысалы, Н. Я. Бичурин кейде /Иакинф/ деп жазып отырған. Плато Карпини, И. Е. Фишер, А. Ремюза, Ю. Гагемейстер, Д. Языков көбіне қытай деректеріне сүйенгенін де байқауға болады. Сөйтіп, түркі тілдерінің саластырмалы граматикасының қазақ арасынан шыққан ғұлама ғалым Ш. Уәлихановтың да жазуға ат салысқанын қазақ елін тағы да бір сатыға көтеріп тастады. Осы уақытқа дейін бұл саланы басба тілдегілерге еншілеп келгенімізді айтсақ, бұл арада Ш. Уәлихановтың еңбегі ұшан-теңіз. Олай болса, Шоқан Уәлихановтың тіл саласындағы еңбегін бағалап, осы саладағы зерттеу жұмысын жандандыру керек деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Сарыбаев.** Жеті жұрттың тілін білген // Социалистік Қазақстан. 1985. № 182. – Б. 7–8.

2 Схолостика-тәжірибеде тексерілмеген дерексіз пайымдауларға негізделген, өмірден қол үзген білім. Бұл патшалық империяның кезекті алдамшы терминдерінің бірі еді. Бұратана халықты түркі тілінен, әдебиетінен бірте-бірте үзіп тастау ойымен шығарылған. Бізше қазір осылай ұғу керек деп ойлаймыз. Ал, кітаптағы пікір өткен дәуір тынысын көрсетсе керек-ті.

Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы. – «Жазушы», 1985. – 15 б.

3 Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы. – «Жазушы», 1985. – 15 б.

4 Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы. – «Жазушы», 1985. – 19 б.

5 Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы. – «Жазушы», 1985. – 19 б.

6 Баскаков, И. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.

7 Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы : «Ана тілі», 1991. – 14–15 б.

8 Лев Гумилев. Көне түріктер. – Алматы : «Білім», 1994. – 29 б.

9 Бичурин, Н. Я. /Иакинф/. Средняя Азия и Восточный Туркестан. – Алматы : «Санат», 1997. – 46 б.

10 Махмұд Қашқари. Түбі бір түркі тілі. Алматы. «Ана тілі», 1993. – 10 б.

11 Шоқан Уәлиханов. Таңдамалылары. Алматы. «Жазушы», 1985. – 243 б.

12 Мұхтар Әуезов. Абай жолы. Екінші кітап. – Алматы : «Жазушы», 1989. – 5–6 б.

13 Айдаров, Ғ. Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы : «Рауан», 1995. – 152 б.

14 Махмұд Қашқари. Түбі бір түркі тілі. – Алматы : «Ана тілі» 1993. – 100 б.

15 Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. – Алматы : Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1989. – 64 б.

16 Шоқан Уәлиханов. Таңдамалылары. – Алматы : «Жазушы», 1985. – 245 б.

17 Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. – Алматы : Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1989. – 62 б.

18 Қазақ филологиясы. Төртінші кітап. – Алматы, 1977. – 39 б.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

А. К. Турдыев¹, Р. О. Жуманбаева²

Тюрколог – Ш. Уәлиханов

^{1,2}Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

А. К. Turushev¹, R. O. Zhumanbaeva²

Turkologist – Shokan Ualikhanov

^{1,2}S. Toraighyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 30.01.18.

Эта статья посвящена исследованию Ш. Уәлиханова. Хорошо известно, что он изучал кыргызский язык. Он знал не только тюркские языки, но и другие иностранные языки. Таким образом, Шоқан Уәлиханов сделал перевод эпоса «Манас» кыргызского народа. Кроме того, Шоқан изучал язык Алатауских кыргызов. Во время исследований он посетил кыргызский народ и принял к сведению их лексем в повседневной жизни. Он также сравнил свой словарь со словарем Махмуда Кашгари. Перечислил похожие слова и дал им определение. То есть, во время изучения кыргызского языка Шоқан провел исследование по этимологии каждого слова.

This article is devoted to the study of Sh. Ualikhanov. It is well known that he studied the Kyrgyz language. He knew not only Turkic languages, but also other foreign languages. Thus, Shokan Ualikhanov translated the epic «Manas» of the Kyrgyz people. In addition, Shokan studied the language of Alatau Kyrgyz. During the study, he visited the Kyrgyz people and took note of their lexemes in everyday life. He also compared his dictionary to the dictionary of Mahmud Kashgari. Listed similar words and gave them a definition. That is, during the study of the Kyrgyz language Shokan conducted a study on the etymology of each word.

Е. Б. Чекина

ст. преподаватель, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050060, Республика Казахстан
e-mail: vesna-elena@rambler.ru

**МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК СИСТЕМНЫЙ КОМПОНЕНТ
СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ В КУРСЕ
«РУССКИЙ ЯЗЫК» В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ**

В статье рассматривается методическое моделирование как важнейшая составляющая содержания обучения русскому языку. Моделирование в педагогике определяется как метод и как средство обучения. Автор анализирует виды методического моделирования на разных этапах обучения: моделирование предложения, текста, вторичного текста, диалога. Проводится поэтапный анализ применения моделирования как продуктивного метода обучения русскому языку в учебно-профессиональной сфере общения. Результаты проведенного наблюдения позволяют сделать вывод о ресурсах метода моделирования для формирования интегративного навыка в работе с научным текстом. Показаны преимущества обучения с использованием моделирования на уровне предложения, текста, вторичного текста, диалогической и монологической речи. В статье делается вывод о необходимости и целесообразности использования метода моделирования в обучении научной речи, как письменной, так и устной.

Ключевые слова: моделирование, модель предложения, модель текста, структурно-смысловое членение текста, вторичный текст, диалог, модель диалога.

ВВЕДЕНИЕ

Моделирование в любой области науки – это мысленный, или умственный эксперимент – некоторые мысленные операции над воображаемым объектом, замещающим реальный объект в целях его изучения и помогающим увидеть сущность предмета посредством наблюдения и изучения его сущностных связей и отношений [1, 19].

Моделирование, являясь универсальным способом познания действительности, получило широкое распространение в современной педагогической науке. Моделирование в обучении понимается как содержание образования и способ познания, которым учащиеся должны овладеть в обучении, и как одно из основных учебных действий, являющееся составным элементом учебной деятельности.

Первый аспект означает включение в содержание образования понятий модели и моделирования. Эта задача обусловлена необходимостью формирования научно-теоретического типа мышления, в котором модели реальных явлений используются как средство их познания. Современная наука имеет модельный характер, при котором конструирование и изучение моделей реальных объектов является основным методом научного познания. Поэтому задача формирования научно-теоретического мышления может быть успешно решена лишь когда научные модели изучаемых явлений займут в содержании обучения подобающее место и учащиеся овладеют моделированием как методом научного познания. Второй аспект состоит в использовании моделирования как высшей и особой формы наглядности для выявления и фиксации в легко обозримом виде существенных особенностей и отношений изучаемых явлений [2].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Моделирование является системным компонентом программы курса «Русский язык». В программе можно выделить 4 модуля, или тематических блока: 1 *Предложение как минимальная коммуникативная единица. Особенности предложения в научной речи.* 2 *Текст как высшая коммуникативная единица. Структурно-смысловой анализ текста по специальности.* 3 *Основы компрессии научного текста. Вторичный научный текст.* 4 *Устная научная речь.* Базовым компонентом каждого тематического блока является модель – модель предложения в первом блоке, модель текста во втором блоке, модель-схема вторичного текста в третьем блоке и модель диалога в четвертом тематическом блоке. Под моделью в широком смысле понимается мысленная или практически созданная структура, воспроизводящая действительность в упрощенной схематизированной и наглядной форме.

Модель позволяет «разделить» в учебных или исследовательских целях форму и смысл высказывания. Лингвист, изучающий способы вербализации того или иного смысла, по сути дела сначала «воссоздает» структурный «облик» данного смысла, извлекая его из языковых (вербальных) образов, т.е. следуя от «от формы». Важно, однако, чтобы изучение смысла не останавливалось на этом этапе. «Извлеченный» смысл должен быть

подвергнут дальнейшему анализу уже как самостоятельный объект во всей своей сложности, а затем направление исследования вновь изменяется и полученная структура смысла проверяется его вербализациями.

Работа с текстом по специальности на уровне предложения проводится в 2-х направлениях – «от формы – к смыслу» и «от смысла – к форме».

Первое направление – это понимание смысла предложения через его модель. Модель (франц. *modele* от итал. *modello* – образец). Схема или образец какой-либо языковой единицы, показывающие последовательное расположение составляющих ее частей. Модель словообразовательная. Модель предложения [3,182]. В русском предложении (в двусоставных предложениях и в части односоставных) смысловым центром является сказуемое. Сказуемое в модели представлено в неизменном виде. Подлежащее и распространители сказуемого заменяются символами – грамматическими вопросами (цифра означает номер падежа). Например: *Слово представляет собой одновременно единицу и лексики, и грамматики.*

ЧТО(1) ПРЕДСТАВЛЯЕТ СОБОЙ ЧТО(4)

Второе направление – выявление смыслового содержания предложения, т.е. установления его коммуникативной задачи с помощью вопроса, так как «коммуникативные задания могут быть сведены к вопросам» [4, 154]. Ход рассуждения в этом случае может быть следующим: найти в предложении подлежащее и сказуемое; определить, какой частью речи выражено сказуемое; сформулировать грамматический вопрос к опорному слову словосочетания, которое находится после сказуемого; записать вопрос; двигаясь в противоположном направлении, зафиксировать в вопросе сказуемое; зафиксировать подлежащее; записать вопрос полностью и дать краткий ответ на вопрос, который и будет смысловым центром предложения. Следовательно, с помощью вопроса определяется смысловой центр предложения, устанавливается его коммуникативное задание. Например: *Живые существа обладают встроенной системой саморегуляции.* Подлежащее – *живые существа*; сказуемое – *обладают*; сказуемое выражено личной формой глагола; опорное слово – *системой* – имя существительное в творительном падеже, вопрос – чем? – *Чем обладают живые существа? – Встроенной системой саморегуляции.*

Моделирование является наиболее естественной формой обучения обобщенным действиям на этапе работы на уровне предложения, т.е. в первом тематическом блоке. При этом реализовываются все 3 функции модели:

1) обобщающая (она выступает как обобщенный образ большого количества фраз одинаковой структуры, но с разным лексическим наполнением);

2) планирующая (с опорой на модели учащийся может самостоятельно конструировать фразы, и даже целые высказывания, предусматривающие употребление фраз, имеющих различную структуру);

3) контролирующая (если допускается ошибка, то учащийся может самостоятельно с опорой на модель найти ошибку и устранить ее).

Задания на установление модели предложения или построения предложения по заданной модели, определения типа научной информации, коммуникативной задачи формируют базовые компетенции – способность анализировать и способность обобщать информацию. Модели изучаемых объектов (понятий) могут служить средством обобщения наблюдаемых и изучаемых фактов и явлений; с их помощью можно решать познавательные задачи на исследование изучаемого понятия, ибо модели являются продуктами сложной познавательной деятельности, включающей прежде всего мыслительную переработку исходного чувственного материала, его очищение от случайных элементов [5, 580].

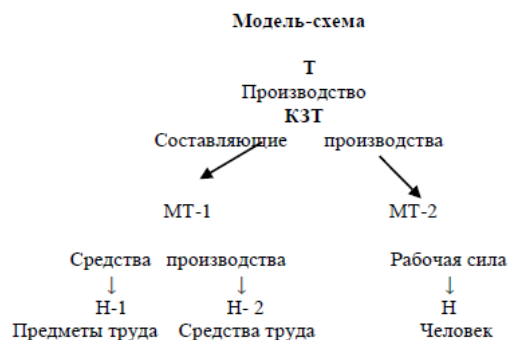
Теоретические основы моделирования научного *текста* разработаны С. А. Вишняковой. Под *моделью текста* в лингводидактической концепции моделирования научного текста понимается отражение ядерных структурно-смысловых внутритекстовых связей, фиксированных в схеме: темы, коммуникативной задачи текста, данной и новой информации, текстообразующих функций предложения, способов развития информации текста [6].

Если говорить о структурно-смысловом членении текста в аспекте целеполагания, можно сформулировать следующие цели и задачи: помочь студентам в восприятии и продуцировании текста по специальности; научить понимать закономерности построения текста; видеть тесную взаимосвязь смысла и формы текста и направлений движения информации текста, строить модель текста с последующим воспроизведением на ее основе содержания текста с различными целевыми установками.

Приведем пример формирования модели научного текста:

Основу жизни человека составляет производство материальных благ. Чтобы начать производство, необходимо иметь средства производства и рабочую силу. Средства производства – это предметы труда (например, ткань, из которой шьют пальто) и средства труда (ножницы, игла, швейная машинка).

Человек, обладающий способностью к труду, является рабочей силой. Именно человек, пользуясь средствами производства, и создаёт материальные блага, т.е. производит продукцию.

В рамках структурно-смыслового членения формируется ориентировочная основа для всех дальнейших действий с текстом по специальности. Основными понятиями структурно-смыслового членения текста являются: тема текста (Т), коммуникативная задача текста (КЗТ), микротемы текста (MT), данная (Д) и новая (Н) информация текста, прогрессия текста, способ развития информации текста, структурно-смысловая модель текста. Данные понятия необходимы для понимания логики строения готового научного текста и продуцирования собственного.

Полная модель текста содержит в себе алгоритм действий для осознания развития информации текста. Она позволяет определить уровень понимания обучающимся как содержания текста в целом, так и ядерных структурно-смысловых внутритекстовых связей. Подобные модели побуждают обучающихся сознательно подойти к речевому действию, с опорой на наиболее свойственные взрослым стороны умственной деятельности – логику мышления и логическую память.

Структурный аспект обучения моделированию научного текста предполагает поэтапное освоение модельных связей (по мере прохождения соответствующих тем): а) темы и коммуникативной задачи текста; б) темы, коммуникативной задачи (данной информации текста) и микротем; в) темы, коммуникативной задачи, микротем и новой информации текста; г) коммуникативной задачи текста и текстообразующих функций предложения; д) коммуникативной задачи текста и способов развития информации в нем.

Функциональный аспект предполагает осознание познавательной функции модели, направлен на целостное восприятие информации научного текста, осознание практической важности каждого элемента модели для понимания «раскручивания» смысла текста.

Для методики обучения важно, во-первых, использование моделирования как процесса познания изучаемого объекта; во-вторых, модель дает возможность увидеть как «итоговый образ» объекта – каркас текста, представляющий в нашем случае главные внутритекстовые связи, так и сам объект – текст.

В модели текста в рамках лингводидактической концепции моделирования научного текста также реализовываются все 3 функции модели: обобщающая, планирующая, контролирующая.

Следующий этап работы с текстом и компонент программы курса «Русский язык» – это вторичный текст. В процессе коммуникации текст-источник может трансформироваться с различными целями: извлечение базовой информации, перераспределение и передача информации в определенном нужном для пишущего виде, описание извлеченной информации. В результате трансформаций создается собственный текст на основе текста-источника – вторичный текст. На этом этапе работы моделирование скорее всего можно рассмотреть во втором значении – как особой формы наглядности и как одно из основных учебных действий в системе учебной деятельности.

Абрисно работу по созданию вторичного текста можно представить в следующем виде: структурная схема вторичного текста (например, аннотации) > аутентичная аннотация > реферативное описание исходного текста, составленное по алгоритму действий, > модель-схема аннотации > собственно аннотация.

Для моделей типичным способом воспроизведения действительности и формой отражения является аналогия. Именно аналогия лежит в основе системы работы по созданию вторичного текста. Весь алгоритм действий опирается на образцы, схемы, таблицы. Однако знание формальных признаков языковых явлений не ведет автоматически к их свободному использованию. Между «знаю» и «могу» лежит долгий путь коммуникативного освоения, в условиях, приближенных к естественным. Необходимо сформировать интегративное умение в составлении вторичного текста. Модель в данном случае выступает только в качестве ориентира в многоэтапной и разноаспектной учебной деятельности.

В четвертом модуле – Устная научная речь – в центре внимания находится моделирование учебно-научного диалога/полилога: аутентичные диалоги разных типов > модели разных типов диалога > языковые средства оформления диалога > исходный текст > диалог на основе текста > подготовка и проведение дискуссии по заданной проблематике.

Моделирование в этом случае понимается как процесс построения моделей, а также изучения на них соответствующих явлений. Он заключается в том, что

для исследования какого-либо явления или объекта выбирается или строится другой объект (модель), в каком-то отношении подобный исследуемому. Построенный или выбранный объект изучают, а затем результаты решения этих задач переносят на первоначальное явление или объект. В основе моделирования лежит концепция достижения результатов посредством делания [7].

Методически работа организована следующим образом: от наблюдения за естественным диалогом, зафиксированном в письменной форме или на электронном носителе, – к формальному устройству диалога в виде его модели, затем к синтезу формы и содержания на базе текста и далее перенесение сформированного интегративного умения в новую ситуацию – дискуссия.

Можно привести пример работы по алгоритму действий:

Прочитайте диалог. **Обратите внимание** на особенности его построения. **Выделите** в нем тематически связанные вопросно-ответные единства. **Составьте** текст на основе диалога. **Прочитайте** модель диалога-расспроса. **Проанализируйте** языковые средства развертывания диалога-расспроса. **Дополните** этот ряд своими примерами. **Прочитайте** текст. **Составьте** диалог по содержанию текста.

А: Какова природа языка?

Б: Любой язык социален по своей природе.

А: Может ли язык существовать и развиваться вне общества?

Б: Нет, язык не может существовать и развиваться вне общества.

А: А почему язык не может развиваться вне общества?

Б: Язык, прежде всего, является средством общения между людьми, которые активно воздействуют на формирование его лексики.

А: Это значит, что мы можем выдумывать новые слова, и они войдут в язык?

Б: Не думаю, что любые выдуманные слова войдут в язык, ведь язык представляет собой знаковую систему со своими внутренними законами функционирования.

Таблица 1

Вид научного диалога	Особенности развертывания	Речевые реализации (языковые средства)
☉ Диалог – расспрос	☉ •запрос информации общего или частного характера; •ответ на вопрос (краткий или развернутый).	☉ Кто такой...? Что такое...? Что за...? Что представляет собой...? Чем является...? Как называется наука о...? ... Каков ...?

Текст.

Под размером в поэзии понимается определенное чередование ударных и безударных слогов в строке стихотворения. Именно это чередование определяет и ритм, и само звучание стиха. При этом выбранные чередования ударных и безударных слогов могут повторяться несколько раз в одной строке. Важно, чтобы ритмический рисунок являлся одинаковым для всех строк или групп строк в стихотворении. Существует несколько стихотворных размеров, в числе которых ямб, хорей, амфибрахий, дактиль и анапест являются наиболее распространенными.

Студенческую научно-практическую конференцию также можно рассматривать как ситуацию условно реального профессионального общения или в качестве модели ситуации реального общения.

Модель ситуации профессионального общения (simulation) – это форма организации учебной деятельности, предполагающая наличие ролей и не предполагающая заданного сценария (в отличие от ролевых игр). Она требует не только знания профессионального материала, но и вхождения в заданный образ, целостного эмоционального погружения в профессиональную среду [8].

Организация и проведение студенческой научно-практической конференции по специальности на русском языке в аудитории, языком обучения которой является казахский язык, имеет несколько целей – языковых и общедидактических: формирование навыков и умений поиска, отбора и анализа информации на русском языке, компрессии текста для подготовки устного публичного сообщения и презентации его с мультимедийной поддержкой. Подготовка студентов к участию в одной из ситуаций условного профессионального общения – студенческой конференции – это комплексное решение воспитательных, образовательных и развивающих задач, основанное на личностно-ориентированном подходе к обучению.

ВЫВОДЫ

В статье были описаны способы деятельности и алгоритмы действий по моделированию на разных этапах работы с научным текстом по специальности: на уровне предложения, текста, вторичного текста, устной научной речи:

1 Моделирование является наиболее естественной формой обучения обобщенным действиям на этапе работы *на уровне предложения*: модель выступает как обобщенный образ большого количества фраз одинаковой структуры, но с разным лексическим наполнением; с опорой на модели учащийся может самостоятельно конструировать фразы, и даже целые высказывания, предусматривающие употребление фраз, имеющих различную структуру; модель может быть использована обучающимся в качестве инструмента для самоконтроля.

2 Структурный аспект обучения моделированию *научного текста* предполагает поэтапное освоение модельных связей (по мере прохождения соответствующих тем): а) темы и коммуникативной задачи текста; б) темы, коммуникативной задачи (данной информации текста) и микротема; в) темы, коммуникативной задачи, микротема и новой информации текста; г) коммуникативной задачи текста и текстообразующих функций предложения; д) коммуникативной задачи текста и способов развития информации в нем.

Функциональный аспект предполагает осознание познавательной функции модели, направлен на целостное восприятие информации научного текста, осознание практической важности каждого элемента модели для понимания «раскручивания» смысла текста.

3 На этапе работы по созданию *вторичного текста* моделирование скорее всего можно рассмотреть как особую форму наглядности и как одно из основных учебных действий в системе учебной деятельности. Для моделей типичным способом воспроизведения действительности и формой отражения является аналогия. Именно аналогия лежит в основе системы работы по созданию вторичного текста. Весь алгоритм действий опирается на образцы, схемы, таблицы.

4 На этапе – *Устная научная речь* – в центре внимания находится моделирование учебно-научного *диалога/полилога*. Методически работа организована следующим образом: от наблюдения за естественным диалогом, зафиксированном в письменной форме или на электронном носителе, – к формальному устройству диалога в виде его модели, затем к синтезу формы и содержания на базе текста и далее перенесение сформированного интегративного умения в новую ситуацию – дискуссия.

5 Студенческую научно-практическую конференцию также можно рассматривать как ситуацию условно реального профессионального общения или в качестве модели ситуации реального общения. Подготовка студентов к участию в одной из ситуаций условного профессионального общения – студенческой конференции – это комплексное решение воспитательных, образовательных и развивающих задач, основанное на личностно-ориентированном подходе к обучению.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Штофф, В. А.** Моделирование и познание [Текст] : ред. В. А. Штофф. – Минск: Наука и техника, 1974. – 212 с. – 00.90 р. – ББК 87.

2 Энциклопедический словарь по психологии и педагогике. 2013. [Электронный ресурс] // Сайт «Академик» / URL: http://psychology_pedagogy.academic.ru/19183/ (Дата доступа 24.02.2015).

3 **Розенталь, Д. Э., Теленкова, М. А.** Словарь-справочник лингвистических терминов. [Текст] : Учебное пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова – М., 1976. – 544 с. – Р. 64.

4 **Белошапкова, В. А.** Современный русский язык. Синтаксис [Текст]: Учебное пособие / В. А. Белошапкова. – М., 1977. – 248 с. – В 43.

5 Российская педагогическая энциклопедия, М., «Большая Российская энциклопедия». – 1993. Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. В. В. Давыдов. – М. : Большая рос. энцикл., 1993–1999. – РНБ: С К-4/549Шифр РНБ: ИБО-2. – URL: <http://www.otrok.ru/teach/enc/index.html>

6 **Вишнякова, С. А.** Теоретические основы обучения моделированию научного текста [Текст] : Монография / С. А. Вишнякова. – СПб, 2001. – 258 с. – ISBN 5-8015-0094-4.

7 **Стрельников, А. В.** Модель формирования информационно-коммуникационной культуры бакалавров документоведения и архивоведения // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 5.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21622> (дата обращения: 05.01.2018).

8 **Крапивина, М. Ю.** Обучение иноязычному профессионально-ориентированному общению в современных условиях университетской лингвистической подготовки [Текст] : Монография / М. Ю. Крапивина. – Оренбург: ОГУ, 2011. – 158 с. – Библиогр.: URL: <http://iknigi.net/avtor-marina-krapivina/107702-obuchenie-inoazychnomu-professionalno-orientirovannomu-obscheniyu-v-sovremennyh-usloviyah-universitetskoy-lingvisticheskoy-podgotovki-marina-krapivina/read/page-5.html>

9 **Чекина, Е. Б., Сансызбаева, С. К., Абаева, Ж. С.** Профессионально ориентированный русский язык [Текст] : Учебное пособие для студентов-филологов / Е. Б. Чекина, С. К. Сансызбаева, Ж. С. Абаева. – Алматы, 2017. – 271 с. – ISBN 978-601-04-2540-8. – УДК 811.161.1(075.8).

Материал поступил в редакцию 30.01.18.

Е. Б. Чекина

Модельдеу тілдік емес жоғары оқу орнында «орыс тілі» курсының оқытудың жүйелік мазмұнының компоненті ретінде

Филология және әлем тілдері факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050060, Қазақстан Республикасы.

Материал 30.01.18 баспаға түсті.

E. B. Chekina

Simulation as the system component of teaching content in the course «Russian language» in non-linguistic higher education institutionFaculty of Philology and World Languages,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050060, Republic of Kazakhstan.

Material received on 30.01.18.

Мақалада әдіснамалық модельдеу орыс тілін оқытудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Педагогикадағы модельдеу әдіс ретінде және оқыту құралы ретінде анықталады. Автор әртүрлі оқыту кезеңдерінде әдістемелік модельдеу түрлерін талдайды: сөйлемді модельдеу, мәтінді, екінші мәтінді, диалогты модельдеу. Білім берудің кәсіби саласында орыс тілін оқытудың тиімді тәсілі ретінде модельдеуді қолдануға рет-ретімен талдау жүргізіледі. Жүргізілген байқаулардың нәтижелері ғылыми мәтінмен жұмыс жасауда интегративтік дағдыларды қалыптастыру үшін модельдеу әдісінің ресурстары туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мәлімдемелерді жеткізу, мәтін, екінші мәтін, диалогтық және монологтық деңгейде модельдеуді қолдану арқылы оқытудың артықшылықтары көрсетіледі. Мақалада ғылыми және жазбаша, ауызша сөйлеуде модельдеу әдісін пайдалану қажет деп саналады.

The article considers methodological modeling as the most important component of the content of teaching Russian language. Modeling in pedagogy is defined as a method and as a means of teaching. The author analyzes the types of methodical modeling at different stages of training: modeling of the sentence, text, secondary text, dialogue. There is conducted the step-by-step analysis of the application of modeling as a productive method of teaching the Russian language in the educational and professional sphere of communication. The results of the conducted observations allow to draw a conclusion about the resources of the modeling method for the formation of an integrative skill in the work with scientific text. There are shown the advantages of training with the use of modeling at the level of supply, text, secondary text, dialogical and monological speech. The article concludes that it is necessary and expedient to use the modeling method in teaching scientific speech, both written and oral.

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в

1 экзemplяре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

1 **ГРНТИ** (Государственный рубрикатор научной технической информации);

2 **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);

3 **Ученую степень, ученое звание;**

4 **Аффилиация** (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

5 **E-mail;**

6 **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

7 **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 100 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

8 **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3.

Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

9 Основной текст статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово ВВЕДЕНИЕ / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно ссылаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (не более 1 страницы).

– слова ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (не более 10 страниц).

– слово ВЫВОДЫ / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (не более 1 страницы).

10 Список использованных источников включает в себя:

– слово СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендуемый объем не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

11 Иллюстрации, перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате ТІФ или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться **двумя рецензиями** доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@mail.ru

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

Наши реквизиты:

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKZZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

ГРНТИ 396.314.3

А. Б. Есімова

к.п.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с кодификацией норм устной речи в орфоэпических словарях, являющихся одной из отраслей ортологической лексикографии. Проводится анализ составления первых орфоэпических словарей, говорится о том, что в данных словарях большее внимание уделяется устной орфографии в традиционном применении, а языковые нормы устной речи остались вне внимания. Также отмечается, что нормы устной речи занимают особое место в языке программ средств массовой информации, таких как радио и телевидение, и это связано с тем, что диктор читает свой текст в микрофон четко по бумажке. В статье также выявлены отличия устной и письменной речи посредством применения сравнительного метода, и это оценивается как один из оптимальных способов составления орфоэпических словарей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

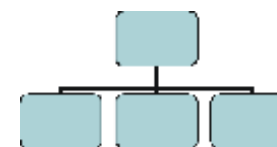
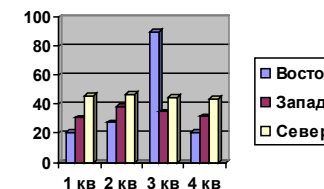

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
Қ. А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы.

A. B. Yesimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

Faculty of Humanities and Education,
K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Мақалада ортологиялық лексикографияның бір саласы – орфоэпиялық сөздіктердегі ауызша тіл нормаларының кодификациялануымен байланысты мәселелер қарастырылады. Орфоэпиялық сөздік құрастырудың алғашқы тәжірибелері қалай болғаны талданып, дәстүрлі қолданыстағы ауызша емлесімен, әсіресе мектеп өмірінде жазба сөзге ерекше көңіл бөлініп, ал ауызша сөздің тілдік нормалары назардан тыс қалғаны айтылады. Сонымен қатар ауызша сөз нормаларының бұқаралық ақпарат құралдары – радио, телевизия хабарлары тілінде ерекше орын алуы микрофон алдында диктордың сөзді қағаз бойынша нақпа-нақ, тақпа-тақ айтуымен байланысты екені атап көрсетілді. Сөздікте ауызша сөзбен жазба сөздің салғастыру тәсілі арқылы олардың айырмасын айқындалғаны айтылып, орфоэпиялық сөздік құрастырудың бірден-бір оңтайлы жолы деп бағаланады.

The questions, related to the norms of the oral speech codification in pronouncing dictionary are the one of the Orthologous Lexicography field, are examined in this article. The analysis of the first pronouncing dictionary is conducted, the greater attention in these dictionaries is spared to verbal orthography in traditional application, and the language norms of the oral speech remained without any attention. It is also marked that the norms of the oral speech occupy the special place in the language of media programs, such as radio and TV and it is related to that a speaker reads the text clearly from the paper. In the article the differences of the oral and writing language are also educed by means of application of comparative method and it is estimated as one of optimal methods of the pronouncing dictionary making.

Теруге 30.01.2018 ж. жіберілді. Басуға 13.02.2018 ж. кол қойылды.
Пішімі 70x100 ¹/₁₆. Кітап-журнал қағазы.
Шартты баспа табағы 18,1. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген А. Елемесқызы
Корректорлар: А. Р. Омарова, Қ. Б. Жетписбай
Тапсырыс № 3167

Сдано в набор 30.01.2018 г. Подписано в печать 13.02.2018 г.
Формат 70x100 ¹/₁₆. Бумага книжно-журнальная.
Усл.печ.л. 18,1. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка А. Елемесқызы
Корректоры: А. Р. Омарова, Қ. Б. Жетписбай
Заказ № 3167

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: kereku@psu.kz